2162

F = 137

वासिष्ठसंग्रहस्य संसारतरणिनाम्नि वासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणम्

२१६२

पत्रे १३७

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ निर्वाणप्रकरणं निरूप्यते ॥ तत्र पंचदशाख्यानानि ॥ भुशुंडः । देवपूजा बिल्वफलं । शिला अर्जुनः । श
वेतालः । भगीरथः । किरीटः चिन्तामणिः गजाख्योपाख्यानत्रयं गाधिः शिखिध्वजः । कचः मिथ्यापुरुषः भृंगीशः इक्ष्वाकुः व्याधः भूमिका चेति । तत्र प्र
स्तुत्यनुसंधानात् चित्तविश्रांत्या निर्वाणमिति भुशुंडोपाख्यानेन निरूप्यते । हितमुपदिश्यति । दिक्काले त्रिश्लोकद्वयं वाक्यं अहं दिग
दिभिरनवच्छिन्नमाद्यंतरहितं चिन्मात्रं ब्रह्मैवास्मि । इतरदेहादिकं नास्तीत्येतन्मत्या निश्चित्य मुक्तवपुः अभिमानपरित्यागात्मु

वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकं । चिन्मात्रमक्षयं शांतमेकं ब्रह्मास्मि नेतरत् ॥ इति मत्वाहं मत्वा
तन्मुक्तामुक्तवपुर्महान् । एकरूपं प्रशांतात्मा मौनी स्वात्मसुखो भव ॥ यावदज्ञानकलना यावदब्रह्मभावना ॥
यावदास्था जगज्जाले तावच्चित्तादिकल्पना ॥ ॥ ॥ ॥

क्तं प्रारब्धवशादमुक्तं वपुर्येन । तादृशः सन् स्वात्मसुखः आत्मारामो भव । अस्ति मुक्तेति च पाठे एकं ब्रह्मैवास्मि । इतरन्नेति मत्वा
अन्तरहमित्यहंतां त्यक्त्वा मुक्तवपुर्जीवन्मुक्तावस्थायां सुखो भवेति योजना । अन्यथा संसारो न निवर्त्तत इत्याह ॥ यावदिति ब्रह्मभावनाब्र
ह्मैवेदं सर्वमिति भावनायाः अभावो यावदनुवर्त्तते । अत एवाज्ञानकलनाज्ञानमेव बंधश्च यावदनुवर्त्तते अतश्च जगज्जाले आस्था
यावत्तावदेव चित्तादिकल्पना चित्तं जीवो विद्येत्यादि भेदकल्पना प्रवर्त्तते ॥ ॥

नं. २१६२ वासिष्ठरामायण टीका . निर्वाणप्रकरण

वस्तुतस्तु न कश्चित्भेदकल्पेनेत्याह ॥ नास्तीति ॥ चित्तं शुद्धसत्वप्रधानमन्तःकरणं मनस्तु रजोगुणप्रचुरं संकल्पविकल्पात्मकमंतःकरणं
देह इति पूर्वोक्तस्यैव प्रपंचः ॥ दृश्ये परकीयदेहादौ आत्मता चेतनत्वबुद्धिः ॥ यद्वा दृश्ये प्रतिमादौ आत्मता परमात्मभावो देवताबुद्धि
रित्यर्थः ॥ चित्तादिकल्पनायां निश्चयमुपायमाह ॥ अन्तरिति ॥ अन्तर्मुखतया सर्वात्मिकोहमिति परिज्ञानात्मभावनया जगत् त्रीणि
तत्तावदुपेक्षणीयं दृश्यं विहाय सर्वप्रपंचाधिष्ठानभूते स्वात्मचैतन्ये अनुरक्तः ॥ तद्व्यतिरेकेण दृश्यस्याभावात् विज्ञानतो मुनेः चित्तादि

नास्ति चित्तं न वा विधानमनो नास्ति जीवकः ॥ एतास्त्वकलना राम कृता ब्रह्मण एवताः ॥ ब्रह्मैवैकमनाद्यन्तमब्धिवत्स्वत्तिज्जृंभते ॥ देहेष्याव
दहंभावो दृश्ये स्मिन्यावदात्मता ॥ यावन्ममेद मित्यास्था तावच्चित्तादिकल्पना ॥ अन्तर्मुखतया सर्वं विद्ध्यो त्रिजगतीं तृणं ॥ उपेक्षतोन्तर्नि
वर्तन्ते राम चित्तादि विभ्रमाः ॥ चिदात्मास्मि निरंशोस्मि पारावारविवर्जितः ॥ स्वरूपं स्मर निजं स्फारं मास्मृत्या सम्मितो भव ॥ ॥

विभ्रमा निवर्तन्ते ॥ कैषा अन्तर्मुखतेत्याकांक्षायां चित्स्वरूपमाह ॥ चिदात्मेति ॥ पारावारविवर्जितः ॥ पूर्वोत्तरावधिरहितो निरंशश्चिदात्मास्मी
ति निजंस्फारं व्यापकं स्वरूपं स्मर अनुसंधत्स्व इदमेवान्तर्मुखतेति भावः ॥ अस्मृत्या निजस्वरूपविस्मरणेन संमितः परिच्छिन्नो मा भव अस्मी
ति पाठे यतश्चिदात्मासि अतो निजंस्फारं स्वरूपं स्मरेति योजना ॥ ॥ ॥

१त२

यइतियः अतितरां शत्रुः सत्वरंमारणोद्यतस्तमेवतथाविधमेवशत्रुंयोरागद्वेषरहिततया अकृत्रिमंमित्रंपश्यति। शत्रुमित्रयोः समदर्शीभुमान्पश्यतिज्ञानात्यात्मतत्वमित्यर्थः। सम्मूलेति यः सोहृदंमत्सरंचरागद्वेषंसम्मूलकार्यंकषति सवासनंपरित्यजति सप्रभुमान्हर्षामर्षादिदोषान्हन्ति॥ अध्यात्मेति। अंतः अन्तः करणेनभावितेनचिरंवासितेनअध्यात्मशास्त्रमंत्रेणातष्णाविष विसूचिका। तष्णा

यएवातितरांशत्रुः सत्वरंमारणोद्यतः॥ तमेवाकृत्रिमंमित्रंयः पश्यतिसपश्यति॥ सम्मूलकार्यंकषतिनदीतटद्रुमं॥ यः सोहृदंमत्सरंचसहर्षामर्षदोषहा॥ अध्यात्मशास्त्रमंत्रेणातष्णाविष विसूचिका॥ क्षीयतेभाविते नान्तः शारदामिहिकायथा॥ यत्रोपादेयरूपित्वंभावितंस्वेनचेतसा॥ तद्वचोऽन्तर्विशत्युच्चैस्तप्तेतैलेयथापयः॥ ॥

तष्णाविषजनन्याविसूचिकाक्षीयते। शारदामिहिकायथा। शरत्कालेनंहिममिव॥ अध्यात्मशास्त्रमध्यात्मवित मुखादेवश्रुतंचित्तेलगतिनान्यथेत्याह॥ यत्रेति॥ यत्रयस्मिन्सुभाषेउपादेयवाक्यत्वंआप्तत्वेनस्वचेतसा॥ भावित निश्चितंतद्वचः। तस्येवाप्तस्यवाउच्चैः प्रकर्षेण। अंतः अन्तः करणेविशति॥ प्रविशति॥ तप्तेहुतप्रयोजलमिव॥ ॥

त्रे१

नि॰ श्रा॰ ध॰ २

उद्भुत्वेन स्वानुभवेन विचाराभावे संशय एव पर्यवस्यतीत्याह॥ अपर्यालोचितेति। पर्यालोचितात्मार्थः। आत्मैवार्थः प्रतिपाद्यो यस्मि
न्शास्त्रे तदात्मार्थमध्यात्मशास्त्रं तदपर्यालोचितमविचारितं यैस्ते। अपरामृष्टसंविदः अविचारितस्वरूपसंविदश्चमत्कुर्वद्वयः सर्वे त
एव तत्स्पंदंते। इतस्ततश्चलंति इत्यर्थः। ननु सर्वेषामपि जीवानां चिद्रूपत्वात्कथं केषां चित्संदेह इत्यत्राह। सर्वेषामिति। सत्यं सर्वेषामेव
तेषां जीवानामव्ययाचिदेषा स्थितैव स्वरूपत्वेनावस्थितैव किं त्वस्याः स्वरूपत्वेनावस्थितायाः चितः अबोधवशात् अनाद्यविद्यामहि
म्ना अनुसंधानवशात्॥ पराङ्गिरवधिकां रूपरागतां कुट्टतां गतः। तामेव रूपरागतां हृषयन्नाह॥ तर्जनमिति। धनुर्ई ध्वगुणादि वधनुष्या

अपर्यालोचितात्मार्था अपरामृष्टसंविदः। स्पंदंते वचितोन्मुक्तास्तरगावन्मूढबुद्धयः॥ सर्वेषामेव चैतेषां स्थितैवैषा चिद
व्यया॥ किंत्वबोधवशादस्याः पराङ्रूपरागतां गताः॥ तर्जनं गर्जनं मूढाद्धनुर्ईध्वगुणादिव॥ श्रूयते मरणायैव चिद्बोधपरिव
र्जितं॥ तस्मिन्नथ यदध्यमेदत्तं तत्यक्तं सांद्रकर्दमि॥ तेन सार्द्धं कथायातत्र कोलेयाद्ध्वानमंबरे॥ ॥

रोपितायाः मोक्षाद्विवमूढाद्दत्ताज्जनात् चिद्बोधपरिवर्जितं स्वरूपचित्प्रबोधरहितं तर्जनं भर्त्सनं गर्जनं कंकोलाहलश्च मरणायै
व सततं स्नेहायैव श्रूयते। धनुर्गुणावन्मूढो हिंसन्॥ परेषां नाशायैव कल्पते। अतो न तस्मात्किंचिदपि श्रोतव्यमिति भावः। सम्मोहादान
सन्मानादिकं किंचिदपि नार्हतीत्याह। तस्मिन्निति। तस्मिन्नात्मावबोधविधुरे अवमेदत्तं धनं कर्द्दमे हि क्षिप्तमिव तेन सहर्यकथापि श्रवा

सा

राम २

केलेपकवाधायाअपरिहार्यत्वंदर्शयति॥तस्मात्सर्वापदांसंसारसरणेश्चाज्ञानमेवमूलमित्याह॥अज्ञत्वमिति।अज्ञत्वमज्ञानंआपदांजरा
मरणादीनांनिष्ठानिष्पत्तिहेतुः।कुतःहियस्मात्कारणात्अजानतःपुरुषस्यकानआपत्तस्मात्सर्वापत्पत्स्यादेव।येचसंसारसर
णिस्तानमेवप्रसादतोवहति।प्रवर्त्तते।संसारप्रवृत्तेरज्ञप्रवृत्तिमूलत्वात्॥यदितिज्ञधियःज्ञानिनांबुद्धेःयदेवजगतगोष्पदाकारंगोष्प
दमिवपेलवमल्पमिवभासते॥तदेवजगत॥अमहात्मनोज्ञस्यअगाधमपारपर्यन्तंचप्रतीयते॥दुस्तरंभवतीत्यर्थः॥इत्थमात्मज्ञादेव

अज्ञत्वमापदांनिष्ठाकहिनापदजानतः॥इयंहिसंसारसरणिर्वहत्यज्ञप्रसादतः॥यदेवगोःपदाकारंज्ञधियःपेलवंजगत॥त
देवापारपर्यन्तमगाधममहात्मनः॥संवेद्येनापरामृष्टंशान्तंसर्वात्मकंचयत॥तत्सच्चिदानंदमयमस्तीहकलनोज्झितं॥समु
देतिस्वतस्तस्मात्कलाकलनरूपिणी॥सूक्ष्मामध्यातथास्थूलाचेतिसाकल्पतेत्रिधा॥ ॥ ॥

गुरोःश्रोतव्यमित्युक्त्वातत्वंबोधयितुमाह॥संवेद्येनेति।संवेद्येनविषयेणापरामृष्टंअसंश्लिष्टंशान्तंसर्वात्मकंचयद्वस्तु।सच्चितानंद
मयंकलनोज्झितंनिष्कलंतदेववस्तुवस्तुतोस्ति।समुदेतीति॥तस्मात्परात्मब्रह्मणःसकाशात्कलनरूपिणीबंधनस्वभावाकलाअ
विद्यास्वतएवनत्वपरेच्छयावासमुदेति।साचकलनासूक्ष्मादिभेदात्त्रिधाकल्पते॥ ॥ ॥ छ ॥

निर्वा॰ ६ सत्वमिति। एषा सूक्ष्मादिभेदभिन्ना कलैव सत्वादिगुणत्रयात्मिका प्रकृतिः स्मृता॥ एषैव गुणत्रयात्मकप्रकृतिरूपा कलैव जंतोः संसृतिः वंधहे
तुः अस्या एव पारं निवृत्तिः परंपदं कैवल्यं॥ अत्रेति। अस्यां प्रकृतौ गुणाः ते प्रत्येकं त्रिधा स्मृताः सत्वादीनां गुणानां तैः सहन्यामिश्रितत्वात्॥
३ तथा हि सत्वं रजस्तमोमिश्रं च त्रिविधं नित्यं रजस्तमसा चेति। एवं गुणत्रयात्मिके यमविद्याकला शब्दवाच्या नवधा विभक्ता ऋषयः
3 ति। अत्र मंत्रद्रष्टारो वसिष्ठविश्वामित्रादयो ऋषयः मौननिष्ठा मुनयः ऋष्यादयो मिलित्वा अविद्यायाः सात्विको भाग इत्यर्थः। तत्रां

सत्वं रजस्तम इति चैषैव प्रकृतिः स्मृता॥ एषैव संसृतिर्जंतोरस्याः पारं परं पदं॥ अत्र ये तु त्रयः प्रोक्ता गुणास्तेपि त्रिधा स्मृताः॥ नव
धैवं विभक्तेयमविद्या गुणरूपिणी। ऋषयो मुनयः सिद्धा नागा विद्याधराः सुराः॥ इति भागमविद्यायाः सात्विकं विद्धि राघव॥ सात्वि
कस्यास्य भागस्य नागा विद्याधरास्ततः॥ रजस्तु मुनयः सिद्धाः सत्वं देवा हरादयः॥ ॥ ॥ ॥

तद्भागमाह॥ सात्विकस्येति॥ सात्विकस्यास्य भागस्य मध्ये नागा वासुकितक्षकप्रमुखाः फणींद्राः विद्याधराः खड्गाणिकाः ज्ञानादि राम
विद्याधारिणः जीमूतकेतुप्रभृतयश्च तमः तमोमिश्रसत्वांशाम्मोहभूयिष्ठत्वात्। मुनयः सिद्धाश्च रजः रजोमिश्रसत्वांशाः तपोनिष्ठत ३
या प्रवृत्तिभूयिष्ठत्वात्॥ हरादयो देवाः सत्वं सात्विकभागसत्वांशज्ञानभूयिष्ठत्वात्॥ ॥ ॥

भागइति॥ अविद्यायामध्येऽविद्याप्रभेदानां नवानांमध्येएषभागः। सात्विकभागस्य सत्वांशोविद्यात्वं विद्याशब्दवाच्यत्वमागतः। यस्मात्कारणा
तस्माच्छुद्धंसत्वं शुद्धसत्वरूपोविद्याभागः एवविद्येतिकथ्यते। उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति॥ राजसीति। एवमुक्तप्रकारेणराजसीतामसीचसृष्टिस्त्रिविधो
क्ता॥ तथाहि॥ मनुष्याणामपिसर्वेषांराजसत्वेनानप्रधानाब्राह्मणाः सत्वांशाः शुद्धादिप्रवृत्तिप्रधानाः क्षत्रियादयोरजोंशा मोहबहुलाः शूद्र

भागएषत्वविद्यायाएवंविद्यात्वमागतः शुद्धंसत्वंह्यविद्याभागोविद्येतिकथ्यते॥ राजसीतामसीचेतिसृष्टिरेवंविधात्रिधा॥ मौर्ख्या
पिंडःस्थावरादिःप्राप्तस्तामसमतां॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥मौर्ख्यमत्यंतघनतामागतंसमुपस्थितं स्थावराणि तन्नप्राप्तंकीदृशंभव
तिप्रभो॥ ॥

द्रादयः॥ तमोंशाः॥ एवंतामसेषुतिर्यक्ष्वपि॥ प्रकाशप्रवृत्तिमोहबाहुल्याद्गवादिषुत्रैविध्यंवेदितव्यंमौर्ख्यपिंडःपीडीभूताज्ञानरूपःस्थावरादिःस
र्गविशेषः॥ तामसीसीमासृष्टेःपरमावधित्वंप्राप्तमौर्ख्यमिति॥ अत्यंतघनतामितिप्रांशुतामामतंमौर्ख्यमज्ञानंस्थावरादितंप्राप्तंसत्कीदृ
शंसमुपस्थितंभवति॥ केनप्रकारेणावस्थितंभवति॥ ॥

तोतामसर

अमनस्त्वमिति। पाषाणादिवन्निर्मननकृतां असंप्राप्तां हि हितप्राप्तिपरिहारार्थायाः प्रवृत्तेः संभवात मनस्त्वादपि मनोव्यापारादपि विच्युतेस्म
रणाद्यभावात॥ इत्थं तटस्थं मनस्त्वममनस्त्वमध्यवर्त्तीवन्मोक्षर्मतादृशं रूपमास्त्यविशेषास्थावरेषु स्थितासुप्तेति। स्पष्टयति। यत्रस्थावरेषु
पि चैतन्यं सुप्तपुर्यष्टकाहंकारकलायुक्तं बुद्धिवीजमप्रमेवितात्तपुर्यष्टकमित्युक्तं पौवागमेव। यस्यासुर्यष्टकमंतःकरणांधीकर्म्मकरणादीन्य

वशिष्ठउवाच अमनस्त्वमसंप्राप्तं मनस्त्वादपि विच्युतां। तटस्थं रूपमास्तित्यस्थितेषास्थावरेषु चित्॥ श्रीरामउवाच॥ मनस्त्वाद्विच्यु
तायत्र चित्स्थिता सुखदाइनी॥ मूकांधजडवत्तत्र सत्तामात्रेण तिष्ठति॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥सत्ताद्वैतयायत्र संस्थिता स्थावरेषुचि
ता। तत्रादूरस्थितां मुक्तिमन्ये वेदविदांवर॥ ॥ ॥

तउक्तं॥ तादृशं पुर्यष्टकमिंद्रियसमष्टिरूपं सुप्तं निलीनं यस्याः सा तादृशी सती सुखदायिनी सुषुप्तावित्। सुखाविर्भावहेतुः स्थिता॥ तत्रस्था
वरेषु मूकांधजडेष्विव चित्सत्तामात्रेण तिष्ठति। न पुनः प्रकटतया प्रकाशते। सत्तेति यत्र स्थावरेषु सत्ता चित्समा। द्वैतरहिततया सत्तया सहाभि
न्नतया सत्तमात्ररूपतयेति यावत॥ संस्थिता संकल्पविकल्पाद्यभावात॥ तत्र स्थावरेषु मुक्तिमदूरस्थितां सन्निहितां मन्ये। समाधवस्थासा
दृश्यपादिति भावः॥ ॥

बुद्धीति॥ इदं जगद्विचार्य स्थितिमुक्त चिरन्तु भवैः पर्यालोच्य यथावस्त्ववलोकनात् परमार्थनिश्चयात् बुद्धिपूर्वं यः सत्तासामान्यबो
धः सत्तामात्रपर्यवसितो बोधः स एवानंतः पुनरागमनरहितो मोक्षः स्यात्॥ अन्यथा महापातकैः खकायिकैः स्थावरत्वादिसिद्धेर्मो
क्षस्य सुलभत्वान्मोक्षशास्त्राणां वैयर्थ्यं स्यादिति भावः॥ एतदेवाह परीति॥ परिज्ञाय विचार्य हेयवाद्वासनानां संसारहेतूनां यः उत्तमः प
रित्यागः पुनः संसारप्राप्तिरहितः परित्यागः॥ कुतः सत्तासामान्यरूपत्वात्॥ चैतन्यरूपस्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वात्तदेव कैवल्यं ब्रह्म

॥ वसिष्ठ उवाच ॥ बुद्धिपूर्वं विचार्येदं यथावस्त्ववलोकनात्॥ सत्तासामान्यबोधो यः स मोक्षः स्यादनन्तकः ॥ परिज्ञायपरित्या
गो वासनानां य उत्तमः ॥ सत्तासामान्यरूपत्वात्तत्कैवल्यं परं विदुः ॥ विचार्यार्यैः सहालोक्य शास्त्राण्यध्यात्मभावनात्॥
सत्तासामान्यनिष्ठत्वं यत्तद्ब्रह्म परं विदुः ॥ अन्तःसुप्तास्थितामंदाधत्रवीजइवांकुरः ॥ वासनान्तःसुषुप्तत्वं विद्धि जन्मप्र
रूपं विदुः विचार्येति॥ इर्वोक्तस्यैवप्रपंचः॥ शास्त्राण्यध्यात्मशास्त्राणि॥ आलोक्य गुरुमुखाद्दृष्ट्वार्थ दृष्ट्वा॥ ॥
आर्यैः सह ब्रह्मचारिभिः सह विचार्य युक्तिभिः अनुचिंत्य अध्यात्मभावनात्त्वचि ...सधानात्॥ स स सत्तासामान्यनिष्ठ
त्वं तदेव परं ब्रह्म विदुः॥ अन्तरिति॥ य त्र यस्यां स्थावरदशायां वासना॥ बीजांकुर इव अन्तः अंतःकरणे सुप्ता निलीना मंदा स्थि
ता तत् सुषुप्तत्वं गाढनिद्रा साहरूपात् तत्पुनर्जन्मप्रदं विद्धि वासनायां निक्षिप्त धनवन्निगूढमनवस्थात्॥ ॥ ॥

निर्वा॰ ५

अतरिक्रुति। अंतः अभ्यन्तरे संलीनमननं लिनीनमनोव्यापारं परितः सुषुप्तवासनं चयत्सुषुप्तं सुषुप्त्यसद्दशांतादृशं तज्ज
डधर्म्मत्वात्॥ जडेष्वेव वर्त्तमानत्वात्॥ जन्मदुःखसतप्तदं जन्मनोदुःखप्राप्तानां प्रहेतुः स्थावरादय इति॥ अतः कारणादेते स्था
वरादयो जडधर्म्मिणः समस्ताः सुषुप्तपदमारूढा इति कृतिः पुनः पुनः जन्मयोग्याः सुषुप्ता हि पुनः पुनः संसरंति। पर्येति वीजेषु
भूतादिवीजेषु यथा अंतःपुष्पाणि स्थूलरूपतया संस्थितानि पुष्पमहावृक्षपल्लवाणां फलादीनां यथा वा मृद्दोराशौ मृत्तिकास्वरूहेषु

अंतः संलीनमननं परितः सुषुप्तवासनां सुषुप्तं जडधर्म्मत्वात् जन्मदुःखशतः प्रदं स्थावरादय एते हि समस्ता जडधर्म्मिणः॥
सुषुप्तपदमारूढा यन्मयोग्याः पुनः पुनः॥ यथा वीजेषु पुष्पाणि मृदो राशौ घटा यथा॥ तथांतःसंस्थिता साधो स्थावरेषु स्व
वासनाः॥ यत्रास्ति वासना वीजं तत्सुषुप्तं न सिद्धये। निर्वीजा वासना यत्र तत्तुर्यं सिद्धिदं स्मृतं॥ ॥ ॥

ताः संस्थिताः घटस्य हारावशरावोदंचनादीनां पल्लवाणां स्थावरेषु स्ववासनाः स्वीयाः पुण्यपापुण्यपसंस्कारा रूपाजन्मांतरहेतवः अंत
स्थिता। यत्रेति॥ यत्र स्थावरदशायां वासनाख्यं तद्वीजमस्त्यानंतसंसारकारणमस्ति तत्सुषुप्तत्वमेव। न तुर्यावस्था तत्र सिद्धये कैव
ल्यायन भवति। यत्र यस्मिन्नजीवन्मुक्तिपदे निर्वीजा निर्गतं वीजमज्ञानं रूपं यस्याः सा शुद्धवासना प्रवर्त्तते। तत्तुर्यं पदं सिद्धिदं स्मृ
तं॥

राम ५

वासनायाइतिवाद्यादीनामिववासनायाः शेषः स्वल्पोपिबाधतइत्यर्थः॥ निर्दग्धेतद्वासनावीजमज्ञानंयेन तादृशः सन्नासामान्य
निष्ठात्वात् तद्रूपवान् पुरुषः सत्यमतिवादेहेन भूयोदुःखभाग्भवेत्। विछिक्तिरिति। याखलु चिच्छक्तिर्ब्रह्मचैतन्यरूपायाः श्चित
शक्तिः वासनावीजरूपिणीवासनारूपात हीजाज्ञानरूपावस्थापधर्मिणीनिद्रादेरूपं अविद्येति॥ एतयस्याः श्चिच्छक्तेर्हेतोः चि
तः स्वरूपस्यातत्प्रसिद्धमदर्शनं। अप्रतीतिः सा आवरणमविद्येत्युच्यते। एतदविद्येतिपाठेतद्दर्शनिकारणमविन्सृद्ये त्युपदेशप

वासनायास्तथावह्नेर्ऋणव्याधिद्विषामपि॥ स्नेहवैरविषाणांच शेषः स्वल्पोपिबाधते॥ निर्दग्धवासनावीजः सन्नासामान्य
रूपवान्॥ सदेहोपिविदेवान्न भूयोदुःखभाग्भवेत्। चिछक्तिर्वासनावीजरूपिणीसद्विदीहिनां॥ अस्यास्तद्दर्शनंपश्चेद
विद्येत्युत्तरविद्येत्युच्यतेवुधैः॥ अविद्यायास्त्रिभागेनप्रधानेनेतरं दहेत्॥ तावद्यावान्मिथोघर्षाद्द्वयंसाम्येछिवंभवेत्॥ ॥

गतलिंगोपादानात्नपुंसकत्वं। अविद्यायाइति। अविद्यायाउक्तलक्षणायाः गुणत्रयात्मकत्वात्त्रेधाविभक्तायाःप्रधानरूपोसू
तोयोभागः। शुद्धसत्वरूपः सेनविद्याशद्ववाच्यत्वेनभायेनइतरमविद्याभागंतावद्दहेत् यावद्भागद्वयंविद्याविद्यारूपंमिथोघ
र्षात्परस्पराभिभवात् द्वद्वसम्यकाशाम्येत्। विद्यया अविद्यानिवर्त्नमपिनिवर्त्तयतिअंत शद्वेनोपात्तमशद्वद्दवेतिभावः॥ राम

नि॰प्र॰ ६ एतावदिति। इदं जगद्दृश्यं ब्रह्मात्मकं न भवति। किं तर्हि विषयादिरूपमेवेति। यो निश्चयः एतावदेवाविद्यात्वं अविद्याव्यापारः
इदं ब्रह्मेति यो निश्चयः। एषा एव तस्या अविद्यायाः रूपं इति संक्षेपः। प्रकृतमनुसरति। निश्चय इति। हरादीनां नारदादीनां
महर्षीणां च हृदि निर्मलो यो नियमो वर्त्तते स निश्चयः स्वयं ते भवतु। त्वमपि तमेव जीवन्मुक्तमार्गमवलंबस्वेत्यर्थः। येनेति। ए

6

एतावदेवाविद्यात्वं इदं ब्रह्मेति निश्चयः। एष एव द्वयोर्ह्यस्या यद्ब्रह्मेदमिति निश्चयः। निश्चयो यो हरादीनां हृदि तिष्ठ
ति निर्मलः। ऋषीणां नारदादीनां स ते भवतु राघव॥ ॥ श्रीराम उवाच येनैते भगवन्धीरा निश्चयेन महाधियः।
विशोकाः संस्थितास्तन्मे ब्रह्मन्ब्रूहि तत्त्वतः॥ वशिष्ठ उवाच॥ यदिदं ब्रह्म मद्धं तु ब्रह्म मन्मि ज्ञबांधवाः ॥

ते हरादयो येन निश्चयेन विशोका जीवन्मुक्ताः संस्थिताः सं निश्चयं तत्त्वतो मे ब्रूहि। यदिदमातीयमानं दृश्यं अखिलं ब्रह्मैवेति
हरादीनां नित्यर्थः। एतदेव प्रपंचयति। ब्रह्मेति प्रकाशि प्रकाचिदाकाशं च चेतनाचेतनात्मकं ब्रह्मेत्यर्थः। भूतंप राम ६
रो विषयादि महदादि मदादि महाभूतरामूहः अहमिति मद्वंतुरिति वा हरादीनां निश्चयस्वरूपाभिनयः॥ ७॥

नन्वेकमेवेदंजगत्तत्कथंकस्यचिद्दुःखायकस्यचित्सुखायकस्यचिद्विपाशंकत्यदृष्टांतेनोपपादयन्नाह।अज्ञस्येति।ज्ञानाज्ञानकृतोयंविशे
षइत्यर्थः।ज्ञानप्रकारमेवसदृष्टांतमाह।सर्वमिति।ब्रह्मैवेतिभावितेनिश्चिते।आभासमात्रमिति।आभासमात्रविषयासंस्पृष्टज्ञानंविषय
त्वेनानुरूपंयद्वस्तु।तद्विद्ब्रह्मेतिचिद्रूपंपरंब्रह्मेत्यनुभयतोविदूहणांशश्वद्ब्रह्मणोनिवृत्यर्थमेतद्वोदाहरणोनस्पष्टयन्नाह।।असंस्तुतेति
असंस्थितस्यपूर्वमपरिचितस्याध्वगस्यालोकेदर्शनेसतिमनसिचान्यत्रवस्तुनेरेस्वाभिमतेसंस्थितेसतिअनागस्कानिखिलविकल्प
निर्मुक्तायाप्रतीतिरस्तिनःस्तर्वागंधिब्रह्मास्मि।असंस्तुतेत्यनेनपूर्वानुभवजनितसंस्कारमहिम्नाविकल्पानांनोदयइत्युक्तं।अध्व

अज्ञस्यदुःखौघमयंज्ञस्यानंदमयंजगत्।।अंधंभुवनमंधस्यप्रकाशंतुसचक्षुषः।।सर्वमेवहिब्रह्मेतिभावितेब्रह्मण्येवपुमान्।।पी
तेमृतेह्यमृतमयःकोनामनभवेत्किल।।आभासमात्रममलंसर्वभूतावबोधकं।।सर्वत्रावस्थितंशांतंचिद्ब्रह्मेत्यनुभूयते।।अ
संस्तुताध्वगालोकेमनस्यन्यत्रसंस्थिते।।याप्रतीतिरनागस्कातद्वित्तब्रह्मास्मिसर्वगः।। ।।

गेत्यनेनकालविलंबाभावात्।विकल्पोदयस्यावकाशोनास्तीतिदर्शितं।।मनसोन्यत्रावस्थानंकथनात्तात्कालिकविकल्पना
पिनसंभवतीतिस्वचित्तमित्युक्तसंभवेयं।नवाप्रतीतिरेवनोदेतिकस्कुंचुक्तंवाह्येन्द्रियप्रणालिकयावहिर्मुखायासंविदप्रकाशक
त्वाद्यभिचारात्।अन्यथानिर्विकल्पाभावेतन्मूलस्यसविकल्पकस्याप्यनुदयप्रसंगात्।।कालांतरेकिमत्रकश्चिदागतइति।पृष्टस्यत
द्विषयस्मरणासंभवाच्च।तस्मान्निर्विकल्पतयाविषयदोषनिर्मुक्तानिर्मलाप्रतीतिरस्तीतिअभ्युपगंतव्यं।। ।। ।।

नि॰बो॰ ६ सर्वेति॥ सर्वेषां संकल्पानां फलदं जगत्स्वामित्वाद्ग्राहकं चिदात्मानमुपास्महे॥ इतीति इति निश्चयवंतः। एवं उक्तप्रकारनिश्चययुक्ताः अ
७ तएव विगतैनसः निष्ठाया सत्यासति सद्रूपे ब्रह्मणि साधवः तेन नारदादयो महात्मानः समे एकरूपे स्वात्मनि निर्विकारे सत्ये अबाध्यस्वरूपे ब्रह्मा
णि सुखं यथा तथा अवस्थिता सत्यासत्ये इति पाठे द्वयरूपत्वात्। असत्य इति व्याख्येयं॥ इतीति। इति अनेन प्रकारेण प्राण्याधिक्यपरि

सर्वसंकल्पफलदं सर्वतेजःप्रकाशकं। सर्वोपादेयं सीमान्तं चिदात्मानमुपास्महे। प्रशान्तसर्वसंकल्पं विगताखिलकौतुकं॥ विग
ताशेषसंरंभं चिदात्मानमुपास्महे॥ इति निश्चयवन्तस्ते महान्तो विगतैनसः। सत्यासत्ये पदे शान्ते समे सुखमवस्थिताः॥ इति श्रीवि
योधीराः समानीरागचेतसः॥ न नन्दन्ति न निन्दन्ति जीवितं मरणं तथा॥ ॥श्रीराम उवाच॥ ॥सम्यक्ज्ञानविलासेन वासनाविलयो
दयो॥ जीवन्मुक्तपदे ब्रह्मन्न त्वनं विश्रान्तवानहं॥ प्राणस्पंदनिरोधेन वासनाविलयोदये। जीवन्मुक्तपदे ब्रह्मन्नवद विश्रम्यते क एम ७
थं॥

पूर्णबुद्धयः ब्रह्मनिष्ठत्वात्॥ अत एव समं निरागं चेतो येषां ते धीराः जीवितं न निंदंति आत्मारामत्वात्। सम्यगिति सम्यग्ज्ञानस्य विला
सेन। महिम्ना प्राणनिरोधेन वा कथं केन प्रकारेण वासनाविलये सति जीवन्मुक्तो विश्राम्यते॥ ॥ ॥ ॥

संसारेति। संसारस्योत्तरणोपाययुक्तिः उपायः स एव योगः। स च आत्मज्ञानं प्राणरोधनमिति द्विविधः। प्रकारद्वयसाधारणोऽपि योगश
ब्दः। प्राणनिरोधे भृशं रूढ इत्यर्थः। तदिति अद्वैवाक्ये तात्संसारोत्तरणसाधनं ज्ञानं भवेत्तद्द्वैमेव प्रोक्तं। अतः परं योगक्रमे प्राणनिरो
धस्योपायभावं शृणु मे रोरिति। पद्मरागमयो हृदि। पद्मरागमणिमया उद्भिदः तत्तु गुल्मादयो यस्मिन् शतास्मिन् मेरोः शृंगे कल्प।

वसिष्ठ उवाच॥ संसारोत्तरणोयुक्तिः योगशब्देन कथ्यते। आत्मज्ञानप्रकारोऽस्य प्राणानां संयमस्तथा॥ प्रकारौ द्वावपि
प्रोक्तौ योगशब्देन यद्यपि॥ तथापि रूढिमायातः प्राणयुक्तावसौ भृशं॥ असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिद्ज्ञाना
निश्चयः। प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः॥ तत्त्वोक्तं भवते ज्ञानयोगक्रममथो शृणु। अत्र ते कथयिष्यामि
हृज्ज्ञानं परमाद्भुतं। अहं कदाचित् स्थानेन स्वर्गे तिष्ठन् शतक्रतोः। श्रुतवान्नारदादिभ्यः कथ्यमानं चिरजीविनं
॥ कथाप्रसंगे कस्मिंश्चिद् अथ तत्रामुवाव वहा॥ सातातपो नाम मुनिः प्रस्तावे रजीविनं॥ मेरोरीशानकोणस्थे प
द्मरागमये हृदि। अस्ति कल्पतरुः श्रीमान् शृंगे सर्वमनोरमे॥ तस्य कल्पतरोर्मूर्ध्नि दक्षिणस्कंधकोटरे॥

तत्तु रस्तीति संबंधः पद्मरागमये हृदीति पाठे पद्मरागमये मेरोः शृंगे यो यो भूर्गः तत्र कल्पतरुरस्तीति योजना। एकविंश
श्चामी स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्द्धनीति। स्वर्गाणां वा कल्पश्रवणात्॥ २॥

स्वा॰टि॰ तास्मिन्निति तस्मिन्विहगालयेभुशुंडोनामभुवनेषुसर्वेष्वपिसुखेऽपतेविहरतीतिभुसुंडइतिप्रसिद्धः तस्यातिकूष्माजलप्रयाकोद
८ रप्रदेशोकुंजालतादिभिः। प्रदेशालताः शाखाषत्राणिपलाशानिपद्मानिग्रंथ॥ यः तेष्वालयान्विधायतत्रसंलीनान्वि

तस्मिन्निवसतिश्रीमान्भुशुंडोनामवायसः॥ वीतरागोमहत्कोशोब्रह्मेविनिजरूपजरे॥ मययथाजगतांकोशोजी
वतीहसुराश्चिरं। चिरंजीवितयास्वर्गेनिभूतोनभविष्यति॥ सदीर्घायुःसानिरोगःसश्रीमान्समहामतिः। स
8
विश्रांतमतिःशांतःसकोतःकालकालकोविदः॥ इतितेनभुशुंडोसौभूयःपृष्टेनवर्णितः। यथाचदेव
देवानांसभायांसत्प्रमुक्तवाशीकथावसरमंशान्नावथाजानसुरव्रजे॥ भुशुंडंविहगाद्भुमहंयातःकुतह
लात्॥ भुशुंडःसंस्थितोयत्रमेरोःशृंगोत्तमोत्तमो॥ कल्पांगमहमस्राक्षंनिमेषार्द्धेनराघव॥ तस्यकक्षेषु राम ८
कुंजेषुलतापत्रेषुपद्मसु॥ तेषुस्वालयसंलीनान्विहगानदृष्टवानहं॥ ॥ ५

हगान्दृष्टवान्भुशुंडान्वेषणार्थमित्यर्थः॥ ॥ रामरामरामरामरामराम। रामरामरामरामरामरामरामरामरा

निशानाथेति। चतुर्भिः श्लोकैः कुलकं। विरंचिरथहंसपोतकादीन् पक्षिणो यावत्पश्यामि तावदेकत्र कल्पस्कंधकोटरे। सभायां वायसाः
परिक्षुभिताकाराः स्थिता इत्यन्वयः। अपरिक्षुभितास्त्वं स्वगुणजसन्निवेशा चापलानौचित्यात् अन्तर्मुखत्वाद्वेदितव्यं। हंसादीनां सामगा

निशानाथकलाखंडमृणालसकलैधितान्॥ विरंचिरथहंसानां पोतकान्सामगायिनः॥ ॐह्रीं मंत्रनिचया स्वाहाकारनिभ
स्वनान्॥ शुकान्काशान्नवानध्यापनाश्छिन्नशिखिशिखाशिखान्॥ गौरीरक्षितबर्हौघान्कौमारान्करबर्हिणः॥ स्कंदोप
न्यस्तनिःशेषशैवविज्ञानकोविदान्॥ तत्र पश्याम्यहं यावदेकान्तस्कंधकोटरे॥ अपरिक्षुभिताकाराः सभायां वायसाः स्थिता
॥ तेषां मध्ये स्थितः श्रीमान्भुशुंडः प्रोन्नताकृतिः॥ परिक्षीणमना मौनी समः सर्वांगसुंदरः॥ प्राणस्पंदावधानेन नित्यमंतर्मु
खः सुखी॥ प्रसन्नगंभीरमनाः पेशलं स्निग्धवाक्सुधीः॥ अथ तस्याहमपतं दीप्यमानवपुः पुरः॥ बुद्धो भवायसास्थाननीलो
त्पलसरःकृणं॥ अशंकितमपि प्राप्तं ददर्शात्मामनंतरां॥ भुशुंडस्तु वशिष्ठोयं प्राप्त इत्यवबुद्धवान्॥ पत्रपुंजात्समुत्तस्थौ प्रे
घशावइवाचलात्॥ हे मुने स्वागतमिति प्रोवाच मधुराक्षरं॥ मामुवाच महातेजाः सौहार्दान्मधुराक्षरं॥ ॥ ॥

यन्मंत्रौघाः राशैवागमविज्ञानादिकं ब्रह्मलोकादौ महर्षिभिः॥ सामगायनादौ सहवासादिति द्रष्टव्यो॥ ॥ श्रीगोपालायनमः॥

वि॰प्र॰६ संकल्पेति॥सत्यसंकल्पतयासंकल्पमात्रकरौप्राउर्भूतावित्यर्थः॥हेमपुष्करमिवसौवर्णंपुष्पप्रकरमिवाज्ञातेति॥ज्ञातत्वदागमोपि अ
५ वंगतत्वदागमननिमित्तोपिएवमनेनप्रकारेणोत्वांयत्त्वयस्माकारणात्पृच्छामिसेयंकारणभूताभवद्वाक्यामृतस्वादवांछैवमयिजृं

१ संकल्पमात्रजाताभ्यांकराभ्यांकुसुमांजलिं॥मह्यमसृजतदेवादान्मेघोहेमभिवोत्करं॥इदमासनमित्युक्त्वानवंकल्पतरुछदां॥उ
पानिन्येमहाबुद्धिस्वयमेवखगाधिपः॥समंतात्खगवृन्देषुदर्शनोन्मुखदृष्टिषु॥तस्मिन्कल्पलतापुंजेह्युपविष्टोहमासने॥अर्घ
पाद्यादिसंपाद्यभुशुंडःसुष्टमानसः॥मामुवाचमहातेजाःसोहार्द्दमधुराक्षरं॥ ॥भुशुंडउवाच अहोभगवतास्माकंप्रमादोद्दर्शि
तश्चिरात्॥दर्शनामृतसेकेनयत्सिक्ताःसद्रुमावयं॥किमर्थमद्यागमनक्लेशेनास्माकंदर्थितः॥वचनश्रवणोत्काम्नामाज्ञानोदात्त
मर्हसि॥त्वत्पाददर्शनादेवसर्वंज्ञातमयामुने॥चिरजीवितवत्त्वाभिवायंवःस्मृतिमागताः॥ज्ञातंत्वदागमोप्येवंयत्वांपृच्छाम्य
हंमुने॥भवद्वाक्यामृतास्वादवांछैवमयिजृंभते॥इत्युक्तवानसौपक्षीभुशुंडश्चिरजीवितः॥त्रिकालामलसंवेदीतत्रप्रोक्तइदंम
या॥विहंगममहाराजसत्यमेवत्वयोच्यते॥इत्थमभ्यागतोस्म्यद्यत्वामेवचिरजीविनं॥तदेतंसंशयंछिंधिभगवन्ममतत्वतः॥
कस्मिन्कुलेभवाञ्जातोतत्वज्ञोयःकथंभवान्॥किंयदायुश्चतेसाधोयत्त्वंस्मरसिकिंचवा॥केनायंवानिवासस्तेनिर्दिष्टोदीर्घदर्शिने॥

भते॥भवद्वाक्यश्रवणवांछैवभवदागमननिमित्तंनापिपृच्छामीत्यर्थः॥ ॥श्रीगोपालायनमः॥ ॥रामरामरामराम

शिरः खुराइति। शिरसि खुराणापफ। नियेषांते चाखुरकाराः खुराकाराः करायेषा त्तेचाकरंदंताः॥ करस्यादंतायेषांचत्रखोदराः मुखान्मुदरेषुयें

अथरामभुशुंडोसौनप्रक्षष्टोनचक्रषीः॥ यस्त्वष्टसि मुनेसर्वंश्टणुतत्कथयाम्यहं भवाद्दशामिवामाज्ञाकोविलंघयितुंक्षमः। इत्युक्का विहगाधीशः सर्वंकथितवानिदं॥ भुशुंडउवाच॥ ॥ अस्त्यस्मिक्जगति श्रेष्ठस्सर्वंनाकनिवासिनां॥ देवदेवोहरोनामदेवदेवाभिवं दितः॥ शिरः खुराःखुरकराकरदंताप्सुखोदराः॥ ऋक्षोष्ट्रगजेभवक्राश्चप्रमथायस्यलालकाः यथागणास्तथैवान्यान्परिवाराहिमा तरः॥ न्त्यपन्निमातरस्तस्युः पुरोभूतगणानताः॥ वसंतिगिरिकूटेषुव्योम्निलोकांतरेषुच॥ अवटेषुश्मशानेषुशरीरेषुचदेहिनां ॥जयाचविजयाचैवजयंतीचापराजिता॥ सिद्धारक्ताअलंबुसाचैवउत्पलाचेतिदेवताः॥ सर्वासामेवमातृणामष्टावेतास्तुनायि काः॥ आसामनुचरस्त्वन्यातासामनुगताष्टराः॥ तासामध्येमहाहर्षणांमातृणांमुनिनायकाः॥ अलंबुसेतिविख्याता

मातामानदविद्यते॥ ॥

षांतेचारक्षोष्ट्रायेभवक्राश्चरिक्षाः॥ भल्लूकाः उष्ट्राः क्रमेणलालकाः ऋक्षाः छागाः इभागजास्तेषांवक्राणीवक्राणियेषांतेताद्दशाश्च

नानारूपाः प्रमथायस्यदेवस्यलालकाः क्रीडाहेतवः॥ ॥

नि॰ घ॰ वज्रेति। वज्रास्थितुंडः वज्रं वज्रवदच्छिन्नं अस्थितुंडं अस्थिमयं मुखं यस्य सः। चंडाख्यः चंडइत्याख्यायस्यतादृशः काकः तस्याश्रलंबायावाहनमस्ति।

१० वज्रास्थितुंडः चंडाख्यं इंद्रनीलाभलोपमः॥ तस्यास्तुवाहनं काकोवैह्यभ्यागउजेयथाः॥ इत्यष्टैश्वर्ययुक्तास्तामातरोरौद्रवे

10 ष्टिताः॥ कदाचिन्मिलिताभ्योम्त्रिसर्वाकिनापिहेतुना॥ उत्सर्वपरमंवक्तुंष्यरमार्थप्रकाशकं॥ जहस्तुर्नन्दुश्चैवपपुउश्चैर्ज

गुस्तथा॥ इत्युत्सवेवर्त्तमानेस्तासांवाहास्तथोत्तमाः॥ तथैवमत्ताजहसुर्नन्दुः पपुरासवं॥ तत्रैकत्रासवोन्मत्ताः कश्चिनन्दुरसव

रे। रथहंस्यंस्थिताब्राह्म्यः काकस्या ऽलंबुसारथः॥ संजातरतयस्तत्रसर्वाहिंस्योमहाकुलाः॥ रेमिरेसहकाकेनचंडकेनाथता

स्तदा॥ अथतागर्भधारिरापोवभूवुरितितोषिताः॥ देव्यश्चकतनित्यास्ताश्चाशांतमदतांययुः॥ ततोदेव्योहस्यैवपीस्वा

रसमन्विताः॥ सर्वासिंतुष्टमनसः स्वांस्वांस्तुपयुदीर्शं॥ अन्तर्वत्नीोवभूवुस्ताब्राह्म्येहंस्योमुनीश्वरे॥ वृत्तांतकथयामासु १०

र्ब्राह्म्यै देव्योयथास्थितं॥ हेवत्साः सांप्रतंवत्सवच्योमेरथकर्मणि॥ नसमर्थाभवंत्योहिस्वैरंचरतसांप्रतं॥ इतिगर्भालसा

हंसीउक्ता देवीदयापरा॥ निर्विकल्पसमाधानेब्राह्मीतस्थौयथासुखं॥ हंस्योविपक्वगर्भास्तासुवतेस्मयथाक्रमं॥ वैरंचे

सरस्सिस्थारेतनयानेकविंशतिः॥ एवंताभ्यस्तुहंसीभ्योजातावयसिमेमुने भ्रातरश्चैइतनयावायसाएकविंशतिः॥ मात

भिः॥ सहहंसीभिर्ब्राह्मीभगवतीततः। चिरमाराधितास्माभिः समाधिर्वीरतासंती॥ प्रसादपरयाकालेभगवत्यास्ततः स्वयं॥ त

थैवानुगृहीतास्मोयथासुक्तावयस्थिताः॥ संत्वम्मनसः शान्ताएकान्तेध्यानसंस्थितौ। तिष्ठामइतिनिश्चित्ययियुः पार्श्वव

यंगताः॥ वंदित्वापितरंतत्रनत्वादेवीमलंबुसां॥

रसायनेति। रसायनमयी रागादिदोषनिवर्त्तकत्वात्॥ शान्तातापत्रयापाकरणात् परमानंददायिनी ज्ञानोपदेशहेतुत्वात्। इत्थंभूता साधूनां सं

तथाहं ष्टाः प्रसादेन प्रोक्तवंतस्तदा वयं॥ तत्तज्ज्ञानमलं ज्ञेयं ब्राह्म्यादेव्याः प्रसादतः॥ किंच कान्तस्थितेस्थानमभिवांछामउत्तमं॥ तेना
यं सर्वबाधानामगम्यः कल्पपादपः कथितं स्थानमस्माकं ज्ञानिना सर्वदर्शिना॥ ततः कृतनमस्कारास्तस्माद्देशाद्विनिर्गताः॥ इमं कल्प
तरुं प्राप्य विष्टामो विगतज्वराः॥ अद्य मे फलितं पुण्यैः चिरकालोपसंभृतैः॥ निर्विघ्नमेव पश्यामि यद्भवंतं मुनीश्वरः॥ रसायनमयी शीत
परमानंददायिनी॥ नानंदयति कं नाम साधुसंगतिचंद्रिका॥ नातः परतरं किंचिन्मन्ये कुशलमात्मनः॥ संतो यद्बहु गम्यंते संत्यक्तसकलै
षणाः॥ अधिगतपरमात्मन्मन्येपि मन्ये भवदवलोकं शांतदुःकृतस्य मम सफलमिहाद्य जन्म साधो सकलभयापहारो हि साधुसंगः॥
वशिष्ठ उवाच इत्थं स्वकार्य्यमवपाद्यं च भूयो दत्तवति स्वयं॥ भुशुंडविहगे तस्मिन्निदमात्मा हृष्टकवान्॥ भ्रातरस्त्वं विहंगेश तातहक सत्वा
महाधियः॥ इह कस्मात्त्वद्दृश्यंते त्वमेवैको हि दृश्यसे॥ भुशुंड उवाच॥ ॥तिष्ठतामिह नः कालो भूयानतिगतो मुने॥ खगगणां पंक्तयं क्षीणा
कल्पाणां च महामते॥ एतावता च कालेन सर्व एव ममानुजाः॥ तानूनस्तृणमिव त्यक्त्वा शिवे परिणताः खदे॥ दीर्घायुषो महान्तोपि संतोपि ष
लिनोपि च॥ सर्व एव निगीर्यन्ते कालेनाकलितात्मना॥ कल्पान्तेषु महावृद्धैर्वहत्स्वग्रपंचवायुषु॥ प्रतपत्सु तथार्केषु कथं तिष्ठसि वि
ज्वरः॥ ॥भुशुंड उवाच यदा शाम्यति कल्पान्ते व्यवहारो जगत्कृतः॥ कृतघ्नवत् सन्मित्रं तदानीं त्यजाम्यहं॥ । ।

गतिरुपा चंद्रिका कं नाम नानंदयति॥ १॥ ॥

आकाश इति॥ सत्त्व प्रकृति सर्व्वांगः सत्त्वानिश्चला प्रकृतिः शरीर सर्व्वांगानि सर्व्वावयवा यस्य ताहशः सन् निर्व्वासनं मन इवावासनावि
हीनं जीवन्मुक्त चित्तमिव विगताखिकल्पनं विगता अखिलाः कल्पना यस्मिन्नेतत सर्व्वकल्पनारहितं यथा तथा तिष्ठामि दग्ध प्रकृतिस
र्व्वांगमिति पाठे ज्ञानाग्निना दग्धा प्रकृतिरविद्या सर्व्वांगानि च कामसंकल्प विचिकित्सादीनि यस्येति मनोविशेषणं वेदितव्यं प्रतपंती

आकाश एव तिष्ठामि विगताखिलकल्पनं॥ सत्त्व प्रकृति सर्व्वांगो मनो निर्व्वासनं यथा॥ प्रतिपन्ति यदादित्याश्चो मा
रु॰ ण गतोप्यहं॥ वारुणीं धारणां वध्वा न दातिष्ठामि धीरधी॥ ॥ ॥छू॥ ॥ रामरामरामराम॥ ॥ ॥

ति॥ यदा प्रलयसमये आदित्या द्वादशापि युगपदेवोदिताः॥ प्रतपंति॥ तदा व्योमांगणो गतोहं वारुणीं वरुणसंबंधिनीं धारणां भावनां च
व ध्वा धीरधीर्निश्चयपवृधिस्तिष्ठामि॥ वरुणो यथा अपां मध्यमध्यासीनो वाद्यमातपसंतापं नावगच्छति॥ तद्वदहमपि वरुणभावनया
तन्मयत्वमासाद्य लहदेववाद्यं संतापं नानुभवतीत्यर्थः॥ ॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः॥ ॥

यदेति। यदाप्रलयश्चायवः शकलितान्द्रीन्द्रावौतितदापार्वतीधारणां वध्वाऽऽकाशे अचलं तिष्ठामि स्थानाभावपर्वतानां संहार्यत्वे न तत्रैव प्रलयसंचात। तत्सं रंभाविषये ब्रह्मांडबहिराकाशे साधारणा वायुसंक्षोभाभावाय पार्वतीधारणामालंब्य सुखं तिष्ठामीत्यर्थः॥ जगदिति। एकार्णवि समये वा युधारणायासप्लवे उपर्यवतरामि। ब्रह्मांडेति स्लोकद्वयं वा क्यं प्रलये सति ब्रह्मांडस्यापारं बहिर्भागमासाद्य तत्वांते

यदाशकलितान्द्रीन्द्रावांति प्रलयवायवः॥ पार्वतीधारणीं वध्वा खे तिष्ठाम्यचलं तदा॥ जगद्दलति मेर्वादियाते एकार्णवितां यदा॥ धायवीधारणां वध्वा संप्लवे चलधीस्तदा॥ ब्रह्मांडपारमासाद्य तत्वांते विमले पदे॥ सुषुप्तावस्थया भावतिष्ठाम्यचलनूपया॥ यावत्पुनः कमलयः सृष्टिकर्मणि तिष्ठति॥ तत्र प्रविश्य ब्रह्मांडं तिष्ठामि विहगालये॥ अतस्मं कल्पवशो नेव कल्पे कल्पे पुनः पुनः॥ अस्मिन्नेवागिरेः शृंगे तनुरित्थं भवत्ययं॥ वशिष्ट उवाच॥ यथा तिष्ठसि पक्षींद्र धारणाभिरखंडितः॥ कल्पांतेषु तथान्ये कस्मान्नान्ये तिष्ठंति योगिनः॥ ॥

ब्रह्मांडावरणाभूतानां अन्ते ज्ञोवाच घा काशांहंकारमहत्प्रकृतिरूपाणां सप्तानां तत्वानामंते विमले पदे सुषुप्तावस्थया समाधावस्थया तावत्तिष्ठामि। यावदिति॥ यावत्कमलयः पुनः सृष्टिकर्मणि तिष्ठति॥ तदा पुनः स्रष्टा ब्रह्मांडं प्रविश्य विहगालये तिष्ठामि॥

नि॰स्व० ब्रह्मंनितिर्नियतिम नास्मिका पारमेश्वरीशक्तिः नेति। विचलितुं विलंघयितुं। भवितव्यतास्वैमति। नियति रिति सेश्वरवाहे। भवितव्यने ति निरी
१२ श्वरवादे। स्वभावस्यैष निश्चयइतिस्वभाववादइति। मतद्भेदेनोक्तमुररीकृतामित्यनुसंधेयं॥ ज्ञानेतितत्रज्ञानं हेतुस्तत्वज्ञानं विज्ञा
नं विज्ञानं लौकिक निखिलकला शास्त्रादिविशेषज्ञानं चिन्तमाश्चर्यं। इह नरेति। अधः अतीतकल्पान्तरे दशवर्षेति शोषणदहनानंत
रं लिंविता यामतिस्थाष्टवेकादशसहस्रवर्षाणि। भस्मभारपरिपूर्णा विक्षरा स्थितेत्यर्थः। चतुर्युगां तामिति श्लोकद्वयं वाक्यं। अपरां कल्पं
पा भुशुंडउवाच ब्रह्मन्नियतिरेषाहि दुर्लंघ्या पारमेश्वरी॥ सयेह शेनवैभाव्यं भाव्यमन्येश्च ताहृशेन॥ ३५ ॥ नष्टपकृतेवालपितुमवशंभवि
तव्यता॥ यया यातद्धि स्वभावस्यैषनिश्चयः॥ वशिष्ठउवाच॥ ज्ञानविज्ञानवीरेयोगयोग्यमनो गतिः॥ किंकिं स्मरसि कल्पानां वि
त्रमस्मिञ्जगत्त्रये॥ भुशुंडउवाच॥ इहनरशिलाकृष्टामज्ञातत्वाणीवीतुधं। अशैलवनहृक्षौयांस्मरामीमांधरामधः॥ भद्रशवर्षसह
स्राणि दशवर्षशतानि च॥ भस्मभारभरापूर्णां संस्मरामधः॥ चतुर्युगां तमपरां नीरंध्रां वनपादपैः॥ चतुर्युगांतमपरां नीरंध्रे
रचलैर्वृतां॥ अनगस्त्वाभिमामेक विंध्यपर्वततां गतां॥ चतुर्युगांतमपरां संस्मरामियगकुलां॥ ॥
तरां तां जगत्कुटीज गदीधारभूतां धरां चतुर्युगांतमेक। स्मिंश्चतुर्युगेवनगापादपैः नीरंध्रां संस्मरामि अन्यस्मिंश्चतुर्युगेनिरंध्रं चैलैर्वृतां संस्मरा राम
मि। अन्यस्मिंश्चतुर्युगेच अगस्त्येनमहर्षिणा शून्या मतयेव नियामकाभावादेवविंध्यपर्वततां गतां दिक्षोन्नैवे केनव्याप्तां संस्मरामि॥ श्री १२

सुरापेति। सुरापीब्राह्मणीयस्मिन्निषिद्धसुरावर्जितसुरापानाः सूद्राय स्मिन् स्वैरहन्नयः स्वेच्छाचारिणः सत्पः कुलांगनायस्मिन् तादृशंकं चित्स्वर्गं
श्रुष्टिस्मरामि। जन्मेतिश्लोकद्वयं वाक्यं इंदुभास्करादीनां जन्म उत्पत्तिं इंद्रो पेंद्रो पेंद्रव्यवस्थिति इंद्रस्य च मर्यादां क्षितेर्हिरण्याक्षेनापहरणां
वाराहेणचोद्धरणां पार्थानां मन्वंतराधिपतीनां कल्पानां वेदानां सोमकेनसुरारिणापहृतानां मत्स्यावतारेणानयनं मंदरस्य मंथा

सुरापब्राह्मणं तातनिषिधसुरस्त्रकं रं। स्वैरहन्निसतीकं चित्स्वर्गं स्मराम्यहं। जन्मेंदुभास्करादीनामिन्द्रोपेंद्रव्यवस्थितिं। हिरण्याक्षा
पहरणं वराहोद्धरणं क्षितेः। कल्पनं पार्थितानां च वेदानयनमेव च। मंदरोन्मूलनं वाब्धेरमृतार्थं च मंथनं। अजातेपक्षेणा
नुउसागरार्णव राहोद्धरणं क्षितेः। कल्पानं पार्थिणां समुद्भवः। इत्यादिकायां स्मृतयः स्वल्पातीतजगन्क्रमाः। वालेरपिहि
ताख्यात सम्पर्थ्येते तासु को ग्रहः। ततो जगति जातेषु भगवन्नूसुषमदादिषु। भरद्वाजपुलस्त्या त्रिनारदेंद्र मरीचिषु। सनत्कुमा
रभृग्वीशस्कंदेभवदनादिषु। गौरीसरस्वतीलक्ष्मीगायत्र्याद्यासुमूर्तिषु तथाद्यतनसर्गेषु स्मरणे गणनैका। वक्रा। श्री

नत्वापरिकल्पनाया सुरासुरैर्न्मूलनं अमृतार्थमब्धिर्मंथनं च प्रतियास्मृतिरस्ति। इत्यादिका एवमादयः स्वल्पातीता जगत्क्रमा यासु तास्म
तयः स्मर्तव्यार्थाः। वालेरपिति। वालेरपीतिवालैरपि स्मार्यते अतः कारणात् तासु स्मृतिषु को ग्रहः को वा आदरः। मां प्रत्येतादृशो हन्नांतो न
प्रष्टव्य इति भावः। ततइति श्लोकद्वयं सार्द्धं वाक्यं। युष्मदादि भरद्वाजादिषु सनत्कुमारादिषु वायत्स्मरणं तथां अद्यतनसर्गेषु च यत
स्मरं तत्र स्मरणे का गणना कीवा आदरः।

वा॰रा॰ १३ मुनेइति। ब्रह्मपुत्रस्य ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य तेइदं जन्म अष्टमं किल अष्टमे जन्मनि ब्रह्मपुत्रत्वं जातइत्यर्थः॥ तस्मिन्नष्टमे सर्गे जन्मनि तेतेमेव सं
गतिमिदानीं वर्त्तमानामपि पूर्वमेव स्मृतास्मि जन्मांतरेषु कुतो जातइत्युत्राह॥ कचाचिदिति। कदाचित्कस्मिंश्चिन्मन्वंतरे अंतरिति। अंत
र्धानं एकार्णवजले तिरोधानं। कूर्म्मेणेव नतु वाराहादीनां॥ त्रिंशदिति। केनविद्धिनयेन कुवो ब्रह्मैत्तेः॥ सकाशद्दशानां शक्राणां

मुनेतेब्रह्मपुत्रस्य जन्माष्टकमिदंकिल॥ संस्मराम्यष्टमे सर्गे तस्मिंस्त्वं मम संगतः॥ कदाचिज्जायते व्योम्नः कदाचिज्जायसे
जलात्। कदाचिज्जायसे शैलात्कुदाचिज्जायसेनलात्॥ अंतर्धानंगता धात्री वारपंचकमुधृता॥ मुने पंचसु सर्गेषु कर्म्मेणो
वाययोनिधेः॥ स्मरामि द्वादशं चेदममृतां भोधिमथनं॥ वारत्रयं हिरण्याक्षो नीतदाववसुधामधः॥ रेणुका जन्मतां याता षष्टवारमिमंह
रिः॥ शतं कलियुगानांच हरेर्बुद्धदशा शतं॥ त्रिंशत्त्रिपुरविक्षोभाद्दौदक्षाध्वरसंक्षयौ॥ दशशक्रविघातांश्च चंद्रमौलेस्मराम्यहं॥ वा
णाष्टमष्टौ संग्रामानष्टस्त्रथमत्रयान्॥ युगं प्रतिधियां पुंसां न्यूनाधिकतया मुने। क्रियां गपाठवैचित्र्ययुक्ताचेदान्स्मराम्यहं॥

विधातान् पूर्वमनुभूतानिदानीं स्मरामि इति युगापेक्षया पुंसां धियां पुरुषबुद्धीनां न्यूनतया अधिकतया च क्रियांगपाठवैचित्र्ययु
क्तान् क्रियावेदोक्तकर्म्माणि अष्टानिअंगानि व्याकरणादीनि पाठोध्ययनप्रकारः क्रियावैचित्र्येण पाठवैचित्र्येण चयुक्तांश्चवेदानू स्मरामि
॥ द्वापरे कलौ च धर्म्मह्रासान् पुरुषबुद्धीनां ह्रासे सति तदनुसारेण वेदानां क्रियांगपाठह्रासो भवति॥ त्रेतायां कृते च धर्म्मवृद्ध्या रा॰ म॰ १३
पुरुषबुद्धीनां इति वैचित्र्यमित्यर्थः॥

एकार्थानीति। निबद्धानि संग्रथ्य याभावृतायुगं नितिश्रुतानि युगं प्रति भावियुगापेक्षया पुनः पुनः बुद्धिवैचित्र्याद् एकार्थानि समानार्थान्येव बहुपाठानि पुरा
णानि पुनरपि प्रवर्त्तन्ते। महाश्चर्यं। महदाश्चर्यं यस्मिंस्तादृशं ज्ञानशास्त्रमोहनोपायनिरूपणपरं ज्ञातयोग्यहेतोः। अन्यद्ब्रह्मवशाव
शार्थात् प्रतिसिद्धाद्रामायणाद्भिन्नं रामायणाभिधं ग्रंथं लक्षप्रमाणमितिहासं स्मरामि। अन्यादिति ज्ञानशास्त्रापेक्षयान पुंस्क
निर्देशः। वाल्मीकीति। तेनैव यः प्रसिद्धस्य रामायणस्य प्रणेता तेनैव अन्येन तस्माद् अन्येन वाल्मीकिनाम्ना जीवेन कृतमेतद्वत।

एकार्थानि समस्तानि बहुपाठानि चानघ॥ पुराणानि प्रवर्त्तन्ते निबद्धानि युगं प्रति॥ इतिहासं महाश्चर्यमन्यद्रामायणा
भिधं॥ ग्रंथलक्षप्रमाणं च ज्ञानशास्त्रं स्मराम्यहं॥ वाल्मीकिनाम्ना जीवेन तेनैवान्येन चाकृतं॥ एतेद्वद्वादशं वारं क्रियते
विस्मृतिं गतं द्वितीयमेतस्य समं भारतं नाम नामतः॥ स्मरामि प्राक्तनं व्यासकृतं जगति विस्मृतं॥ श्रीरामरामराम॥ ॥

नशास्त्ररूपं रामायणं पुराणे विस्मृतिं गतमिति। कृत्वा द्वादशं वारमधुना क्रियते॥ यः पूर्वं रावणवधार्थानां ज्ञानशास्त्ररूपाणां वच
रामाथणानां प्रणेता स एव। वाल्मीकिः संप्रदायप्रवर्त्तये। एपरमेश्वराज्ञया पुनः पुनः आविर्भवति। अन्यो वा कश्चिज्जीवः तपो
महिम्नां वाल्मीकिभावमापद्य रामायणसंप्रदायं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः। द्वितीयमिति॥ एतस्य रामायणस्य समं लक्षप्रमाणं भारतं
नाम प्राक्तनं पूर्वकल्पातीतं व्यासकृतं द्वितीयमितिहासं जगति विस्मृतिं गतमपि स्मरामि। गतान्यपि भारतानि स्मरामीत्यर्थः॥

व्यासेति। एवं वृद्धाख्येयं राक्षसेति। रामावतारात्प्रागेव रामायणाख्यं निरूपितं। एष्यतो भविष्यतीति च भाविनया निर्देशः। जगदिति। जग
द्रूपाभ्रान्तिरियं कदाचित्कल्पांते नैव विद्यते कदाचित्तु स्थितिकाले विद्यते। अतो जलबुद्बुदवत्स्थिता॥ दृश्येति। इयमनिष्टा नियता अति
विचित्रत्वात्। अनिष्टेति पाठे नाश्वरहिता पुनरपि प्रादुर्भावदृश्यमात्रां निरात्मनो न स्वात्मसंविदेव अतो वीचरं भसीव लोला जायते च

व्यासाभिधेन जीवेन तेनैवान्येन वा कृतं॥ एतच्च सप्रबंधं बहुवारं क्रियते विस्मृतिं गतं॥ राक्षसकृतये विष्णोर्महीमवतरिष्यतः॥
अधुनैकादशं जन्म रामनोन्नो भविष्यति॥ वसुदेवगृहे विष्णोर्भुवो भारलिवृत्तये॥ अधुना षोडशं यन्म भविष्यति मुनी
श्वर॥ जगन्मयी भ्रान्तिरियं न कदाचिन विद्यते। विद्यते तु कदाचिच्च जलबुद्बुदवत्स्थिता॥ दृश्यमात्रा स्थिरानिष्टेयमतत्स्वात्मविदा
त्मनः॥ जायते लीयते वासु लोलो वीचिरिवांभसि। नेहाभूदुत्तरापूर्वककुमायं च भूधरः॥ दिग्युत्तराभूदन्यच्च पूर्व एष मही
धरः॥

लीयते च नेहेति पूर्वमतीते कल्पांतरे इहास्मिन्प्रदेशे उत्तराककुपनाभूत्। अयमेरुश्च नाभूत्। अन्यत्रोत्तरादिगभूत्। अद्य महीध
रश्चान्यत्राभूत्॥

राम
२४

अर्केति। अर्कादिग्ग्रहसंचारात् तस्मादिग्रहसंचारात् मेर्वादिस्थानकान् मेरुप्रभृतिमर्यादापर्वतसंस्थानात्स्वद्व दिशां दिशासंस्थानां सं
निवेशस्तस्मिन्मेर्वादिसंस्थाने अन्यथास्थिते सति दिशोऽन्यथाप्रकारांतर्यांति। दिशामित्यादिग्रहसंचारं मेर्वादिसंनिवेशं चापेक्ष्य कल्पित
त्वात्॥ तदन्यथाभावे दिशामपि अन्यथात्वं भवतीभावः। तथापीति तथापीतियानं न पिपयस्य शमं प्रष्टुमिच्छसि तत्तस्मात् नेकथया भिसंतां विदु

रिविश्वासमध्दक्रकचाः सर्वद्रुहे लताघुणाः॥ आश्रयो यं न भिंदंति मृत्युस्तं न जिघांसति॥ शरीरं तउमर्प्योघाश्चिंता प्रर्पितशिरः
फराः॥ आशा यं न दहंत्येतर्मृत्युस्तं न जिघांसति॥ रागद्वेषविषाघूर्णाः स्वमनोविलमंदिरः॥ लोभव्यालो न भुंक्ते यं मृत्युस्तं न
जिघांसति॥ पीताशेषविवेकांबुशरीरांभोधिवाडवः॥ न निर्दहति यं कोपस्तं मृत्युर्न जिघांसति॥ यं त्रं तिलानां कठिनराशि
मुग्रमिवाकुलं॥ यं पीडयति नानंगस्तं मृत्युर्न जिघांसति॥ एकस्मिन्निर्मले येन पदे परमपावने॥ संश्रिता चित्तविश्रान्तिस्तं मृ
त्युर्न जिघांसति॥

यामाज्ञावरणामेवआज्ञापितार्थानुष्ठानमेवाराधनमाहुः दोषदृष्टिभिः एवमुक्ताफलैः प्रोता वासनारूपा तंतुमंत तिर्यस्य हृदि नग्र
थिता तं मृत्युर्न जिघांसति हिलुं नेच्छति॥

नि॰प्र॰ विश्वा मेति। विश्वासहृत्क्राक्रकचाः विश्वासानं पुत्रामित्रादिविश्रयाणां विश्रंभामेव हृत्क्रोणां क्रकचाः विदारसाधना निक्रकचपत्रोणीं सर्व्वदे
२५ हानामेव लतानां घुणाः विलेखनपटवः क्रिमयः यान्कृते विलेषेन घुणाक्षरमिति प्रसिद्धिः आधयो मानसदुःखानि। शरीरेति। शरीराणामे
व तद्रूणां सर्पौघाः सर्प्पसमूहवन्नापहे तवः। आशाः तृष्णाविशेषाश्चिंतार्प्पितशिरःफटाः चिंताभिरर्प्पिताः सिरसि फटा यासां ताः आशा

विश्वासहृत्क्रकचाश्सर्व्वदेहलताघुणाश्च। आधयो यं न भिंदंति मृत्युस्तं न जिघांसति॥ शरीरतनुसर्प्पौघाश्चिंतार्प्पितशिरः
फटाश्च॥ आशा यं न दहंत्यंत मृत्युस्तं न जिघांसति॥ रागद्वेषविषाघूर्णाः स्वमनो विलमंदिरः॥ लोभव्यालो न भुंक्ते यं मृत्युस्तं नैजि
घांसति॥ पीताशेषविवेकांबु शरीरांभोधिवाडवः॥ न निर्द्दहति यं कोपस्तं मृत्युर्नजिघांसति॥ यंत्रं तिलानां कठिनं राशिसूत्रमिवाकु
लं॥ यं पीडयति नानंगस्तं मृत्युर्नजिघांसति॥ एकस्मिन्निर्मले येन पदे परमपावने॥ संश्रिता चित्तविश्रान्तिस्तं मृत्युर्नजिघांसति॥ ॥

घांसति॥

रूपाणां सर्प्पाणां चिंता एव छिद्रो भागश्छिन्नाः फणाइत्यर्थः। रागेति लोभव्याललोभरूपः सर्प्पः यंत्रमिति। कठिनेनदीर्घादिमय
त्वाद्दृढं तिलानां यंत्रं तिलेभ्यस्तैलनिष्पीडनार्थं यंत्रं कर्तृ उग्रं उन्नतत्वाद्भीषणं। एकस्मिन्निति संश्रिता संप्राप्ता॥ तं मृत्युर्नजिघां राम
सति हंतुं नेच्छति॥ २५

न्मृत्युः वं वा न बाधत इति एष्टे यस्याशये दोषा न संति तं न बाधत इत्युक्तं। तत्राशयदोषनिवृत्तिः कथमित्याकांक्षाभिदानीं तन्निवृत्त्यु
पायमाह॥ एत इति॥ संसारव्याधिहेतवः एते पूर्वोक्ता महादोषा येकसमाहिते एकस्मिंस्तत्त्वसमाधियुक्तं चित्तं मनागपि न लुंप
ति॥ आधीति॥ महाभ्रमैः पुत्रकलत्रादिविषयव्यामोहैश्चलितानि प्रवृत्तानि य इति। अथा सांसारिककार्यसिद्धिहेतवः संपदः
आरंभास्तदर्थमुद्यमा गुणास्तदनुकूलाः शौर्यादयः उदाहृता त्यागभोगादिपरित्ततैः पामरजनैरुदीरिताकीर्तयः क्रम्मः परि
चितरंजनक्रमानीतिशास्त्रोक्तास्तेषां दुःखत्वं दुःखमूयिष्टत्वं पर्यंतविरसत्वानित्यत्वादिना पूर्वमेव वैराग्यप्रकरणे निरूपितं। तेऽ

एते ब्रह्मन् महादोषाः संसारव्याधिहेतवः॥ मनागपि न लुंपति चित्तमेकसमाहितं आधिव्याधिसमुत्थानि चलितानि महाभ्रमैः॥ न विलुंपंति दुःखानि चित्तमेह समाहितं॥ अंधीकृतहृदाकाशाः कामकोपविकारजाः। चित्तानपरिहिंसंति चित्तमेकसमाहितं॥ येऽर्थाद्यारंभा गुणा उदाहृताः दुःक्रमास्ते न कृंतंति चित्तमेकंसमाहितं यद्वदर्कहितं सत्यमनुपाधिगतभ्रमं दूरीहितदेशोत्थं कृंतत्पर कारयेन्मनः॥ ॥

र्थादयः एकसमाहितं चित्तं न हिंसंति किं तर्हि विक्षिप्तं चित्तमेव संसारिणमिति एकसमाहितमित्युक्तं कुत्रवा समाहितमित्याकां
क्षायां चित्तसमाधेर्विषयं दर्शयितुमाह॥ यदिति॥ यद्वस्तु उदर्कहितं उत्तरकाले बंधमोक्षहेतुः गतभ्रमं निवृत्ताविद्यं अतश्च अनुपा
धुपाधिरहितं अत एव दूरीहितदशायां संसारदशायां उत्थमुक्तं अतश्च सत्सम वाध्यंतिष्ठति मिनकर्मतत्परं तादृक्परब्रह्मनिष्ठं कारयेत
यथा सति न मनोदोषाः असति च दोषकालुष्येण नष्टस्तु भयमिति पूर्वोक्तिनिर्वाहः॥ ॥

नि·श्च· १६ 16

पदिति।चिरवैधुर्यदायिनाचिरकालंविरोधहेतुनाअशुद्धेनअप्रामाणिकेनअनेकत्वोपभावेनभेदभ्रमेणयद्वस्तुअस्पृष्टस्पृष्टं
एकमेवाद्वितीयंब्रह्मेतिश्रुतेः।मनस्तादृक्ब्रह्मपरंकारयेद्भेदस्यविरोधहेतुत्वंविशदयितुमेवश्रुत्याभेदभावनायांभयंब्रवीति
पाद्यतेयथाह्येवैषएतस्मिन्नुदरमन्तरंकुरुते॥अथतस्यभयंभवतीतिआत्मेति।अस्मदादिधिष्ठितंभेदवृत्युपलक्षणंभेदा

यदस्पृष्टमशुद्धेनचिरवैधुर्यदायिना॥अनेकत्वपिशाचेनतत्परंकारयेन्मनः॥आत्माचिन्तासमस्तानांदुःखानामन्तका
रिणी।युष्मदादिषुसर्वपापादुःपापाचास्मदादिषु॥समस्तकल्पनातीतंपरांकोटिमुपाश्रितं॥पदमासाद्यह्येतत्कथंसा
मान्यबुद्धयः॥आत्मचित्तसमानानांविविधानांमुनीश्वर।आत्मचिन्तावयस्यानांमध्यादेकतमामया॥सर्वदुःखक्ष
यकरीस्वसौभाग्यवर्द्धनी॥कारणाजीवितस्येहप्राणाचिन्तासमाश्रिता॥इत्युक्तवंतंविहगंभुशुण्डंपुनरप्यहं।ज्ञानेनपी
दमव्यग्रःपृष्टवान्क्रीडयामुनि॥सर्वसंशयविच्छेदिन्त्वंतच्चिरजीविता॥यथार्थंब्रूहिमेसाधोप्राणचिन्ताकिमुच्यते॥ ॥ राम १६

नादुःपापत्वमेवाह॥समस्तेति॥सामान्यवद्धयोर्भेदबुद्धयः।आत्मचिन्तायादुःपापत्वादेवतत्समानाप्राणचिंतामयाश्रितेत्याह

चात्मचिन्तासमानत्वाद्देवविधानानामुपासनांतराणां तद्द्वयस्यात्यं श्रूयतामिति। श्लोकद्वयं सार्द्धवाक्यं। प्राणसमाधानं प्राणगत्यनुसंधानमित्यर्थः॥ शीतेति। श्लोकत्रयं वाक्यं। शीतोष्णवपुषोः शीतवपुरपानः उष्णवपुः प्राणः हृदाकाशार्कशशिनोः प्राणोर्कः अपा

भुशुण्ड उवाच॥ शृणु प्राणसमाधानं वक्ष्यमाणमिदं मया॥ पश्येदं भगवन्स्वस्थं देहगेहं मनोरमं॥ तत्रोर्ध्वाधो हि संकेतौ प्रसृतावनिलौ मुने॥ देहस्थमध्ये हृद्यं तत्रैतौ समवस्थितौ॥ प्राणापानाविति ख्यातौ प्रकृतौ तौ वृतानिलौ॥ तयोरनुसरन्नित्यं मुने गतिमिह स्थितः॥ शीतोष्णवपुषो नित्यं नित्यमंवरपास्माभिधानयोः॥ गतिशरीरमज्ञतो शशरीरमनुद्वयोः॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु समदैव समरूपयोः॥ सुषुप्तसंछिन्नस्यापि वब्रह्मन्नगच्छतिवासरः॥ सहस्रविनिकृन्तांगा हि शंतं तुल्वादपि॥ दुर्लक्ष्याविद्यमानापि गतिः सूक्ष्मतराभयोः॥

नः शशांसहस्रेति। सहस्रविनिकृंतांग्यंशानियस्यतस्मत्॥ सहस्रधा छिन्नादित्यर्थः॥ विसतंतुलवापि तयोः प्राणापानयोर्गतिः सूक्ष्मतरा दुर्लक्ष्या च॥

17

प्राण इति॥ अयं प्राणः अनिशं स्पंदशक्तिः स्पंदरूपा चलनात्मिका शक्तिः ऊर्ध्वस्या सदा गतिर्यस्य स हृदयात्तिष्ठति॥ अयं च प्राण ऊर्द्ध्वगः स
न बाह्याभ्यंतरे द्वादशांगुलपर्यंतं बहिः निःसरणात् बाह्यमहितं देहे ह्यभ्यंतरं तत्र ऊर्द्ध्वगः स्थितः पूर्वोत्तरार्द्धयोः मिलित्वा प्राणशब्द
स्यार्थो न तूक्तं॥ अपान इति॥ अयमपानस्तु अर्वाक् अधोगमनस्वभावः स्थित इत्ययमेव विशेषः॥ अस्यं तु प्राणवदेवेत्यर्थः॥ जाग्रत
इति॥ योऽयमुत्तमः प्राणायामो भिन्नस्य प्राणापानगतिः स्य जाग्रतः स्वपतश्चैव प्रवर्त्तते। तं प्राणायामं तावद्वक्ष्ये समेशृणु॥ द्वाद

प्राणोऽयमनिशं ब्रह्मन् स्पंदशक्तिः सदागतिः॥ स बाह्याभ्यंतरे देहे प्राणो मूर्द्ध्वगस्थितः॥ अपानोऽप्यनिशं ब्रह्मन् स्पंदशक्ति
स्सदागतिः॥ स बाह्याभ्यन्तरे देहे त्वपानोऽयमवाक्स्थितः॥ जाग्रतः स्वपतश्चैव प्राणायामोऽयमुत्तमः॥ प्रवर्त्तते योऽभिन्नस्य तं
तावद्वक्ष्ये समे शृणु॥ बाह्योन्मुखत्वं प्राणानां यद्धृदंबुजकोटरात् स्वरसेनास्तयत्नानामेतस्थं रेचकं विदुः॥ द्वादशांगुलपर्यंतं बा
ह्यमाक्रमतां ततः। प्राणानामंगमं स्पर्शो यस्स पूरककथ्यते॥ बाह्यात्परापतत्यंतरपाने यत्नवर्जितः॥ योगः प्रपूरणां स्पर्शोऽवि
दुस्तमपि पूरकं॥ ॥

दशेति॥ द्वादशांगुलपर्यंतं बाह्यप्रदेशमाक्रमतां प्राणानां प्राणाद्वृत्तीनां ततो विस्तृतो योगस्पर्शः॥ प्राणवायवो नो परस्परं संश्लेषः स
पूरको बाह्य इत्युच्यते शरीरापेक्षया बाह्यस्य द्वादशांगुलपरिमितस्य प्रदेशस्य पूरणात्॥ स्वत इति पाठे स्वत एव बाह्यमाक्रमतामित्यन्व
यः॥ बाह्यादिति॥ अपाने वायौ बाह्यप्रदेशादंतः परापतति सति शरीराभ्यंतरं प्रविशति सति यत्नवर्जितः अयत्नसिद्धः अंगप्रपूरणः शा
रीरपूरणो यः स्पर्शः तमपि पूरकं विदुः॥ अंतःपूरकं विदुरित्यर्थः॥ शरीरांतःपूरणात्॥ ॥

अपान इति अपानवायास्तंगतेसति हृदि प्राणोयावन्नाभ्युदितः तावत्सावायोर्निश्चलागतिः कुंभकावस्थोच्यते॥ योयोगिभिरनुभूयते
अपमवस्थाविशेषोतः कुंभक इत्यर्थः शरीरस्यांतरेववायोःकुंभितत्वात्॥ वाह्येति॥ वाह्योन्मुखस्य प्राणवायोःयानासिकाग्रावधिर्गति
रस्ति॥ तगतिविशेषंआद्यंवाह्यपूरकंविदुः अपरस्यापिवाह्यपूरकस्यवक्ष्यमाणत्वात् आद्यव्यपदेशः नाशिकाग्रलक्षणस्यवाह्यदेश

अपानेस्तंगते प्राणोयावन्नाभ्युदितोहृदि॥ सावस्थाकुंभकावस्था योगिभिर्यानुभूयते॥ रेचकः पूरकश्चैवकुंभकश्चत्रिधास्थि
तः॥ हृदंतस्थानि षट्त्रधत्वधास्थितिर्वहिः॥ पूरकः कुंभकस्त्रिस्त्री रेचकश्चद्विधास्थितः॥ द्वादशांगुलपर्यंतेनाशाग्रसमसं
मुखे॥ व्योम्नि नित्यमपानस्यतंविदुःकुंभकंबुधाः॥ वाह्योन्मुखस्यवायोर्यानसिकाग्रावधिर्गतिः॥ तंवाह्यपूरकंत्वाद्यंविदु
र्योगविदोजनाः॥ नासाग्रादपिनिर्गत्यद्वादशांतावधिर्गतिः॥ यावायोस्तांविदुर्धीराअपरंवाह्यपूरकं॥ वहिरस्तंगतेप्राणे
यावन्नापानउद्गतः॥ तावत्पूर्णासमावस्थां वहिस्थंकुंभकंविदुः॥ ॥

स्यश्रवणात्॥ वाह्यपूरकत्वंनासेति॥ नाशाग्रादपिनिर्गोत्यवायोर्याद्वादशान्तावधिः॥ गतिरस्ति॥ तंगतिविशेषमपरंवाह्यपूरकं
विदुः॥ वहिरिति॥ प्राणेवहिरस्तंगतेसति॥ यावदपानोवायुरंतराकर्षणशीलोनोद्गतः॥ तावत्पूर्णासमावस्थंपूर्णकुंभकल्पमवस्था
विशेषंवहिस्थंकुंभकंविदुः शरीराद्वहिरेववायोःकुंभितत्वात्॥ ॥

नै·र्भ्दि १८

अंतरिति॥वायोरपानोदयरूपकं यदंतर्मुखत्वं तं बाह्यरेचकं विघात॥वहिः कुंभितस्य वायोः अन्तर्मुखतयारेचनात्त्र॥ ॥अष्टविंश
ति बाह्यं पूरकाख्यं अंतराख्यं अंतिरिति क्रौ तौ बाह्यपूरकावितयष्टविंशत्वं तत्राद्यश्लोकद्वये तस्थूलां प्राणापानगतिमाश्रित्य भेदद्वय

18

अन्तर्मुखं त्वं वायोर्यदपानोदयरूप॥ तं बाह्यरेचकं विघां ध्वित्यमानं विमुक्तिदं॥द्वादशान्तात्समुत्थाय यद्रूपपीवरतापरा॥अपान
स्य वहिष्ठं तमपरं पूरकं विदुः॥ वाद्यानाम्यंतरं श्चैव कुंभकादीननारतं॥प्राणापानस्वभावांस्तां बुध्वा भूयो न जायते॥अष्टा
वेते महाबुद्धेरात्रिंदिवमनुस्मृताः॥स्वभावादेहवायूतां कथितां मुक्तिदामया॥ अप्यममस्मिन्व्यापारे बाह्ये परिजहन्मनः॥
दिनैकाति पर्यैरेव पदमाप्नोति केवलं॥एतदभ्यसतः पुंसो वहिर्विषयहन्निशु॥ न वभ्रातिरतिं चेतः॥ श्रुद्वतौ ब्राह्मणोयथा॥
एतां दृष्टिमवष्टभ्य ये स्थितास्थिरबुद्धयः॥प्राप्तं घाममममखिलं तै रखिन्नास्त एवहि॥ तिष्ठता गच्छता नित्यं जाग्रता स्वपताथवा राम १८
॥एषा चेत्क्रियते दृष्टिस्तन्न वंधनमाप्यते॥प्राणस्याभ्युदयो ब्रह्मन पद्मयंत्राद्धृदिस्थितात्॥द्वादशांगुलपर्यन्ते प्राणोस्तं यात्
यं वहि॥ ॥

मुक्तं॥अनंतरं श्लोकषट्केण स्थूलां गतिमाश्रित्य रचकेदा निरूपिता इति विवेकः॥एतद्दिति॥श्रुद्वतौ भुनकवमर्मनिर्म्मितायां भस्त्रिकायां॥
प्राणस्येति॥हृदिस्थितात्पद्मयंत्रात प्राणस्याभ्युदय उन्नमनं॥अयं प्राणो वहिर्द्वादशांगुलपर्यंते अस्तं याति॥ ॥ ॥

अपानस्येति ॥ यत्र प्राणस्य लयः तस्मात् द्वादशांतात् अपानस्योदयः यतश्च प्राणस्योदयः तत्र हृत्पद्मे ऽपानस्य लय इत्यर्थः अपा
न इति । अपानश्चंद्ररूपत्वात् हृद्द्वादशांतात्तत्पातं बाह्यत आगत्योत्थाप्य पतति अप्याययति पुष्णाति । प्राणस्तु सूर्याग्निरूपत्वादिदं व
पुः पाकयुक्तं करोति । इत्थं प्राणापानगतेः प्राणायामरूपेण त्रिप्रकारमभिधायेदानीं प्राणगत्यनुसंधानमुखेनात्मानुसंधा

अपानस्योदयो नाशो द्वादशान्तान्महात्मनः । अस्तंगतिस्थां भोजमध्ये हृदयस्य संस्थिते अपानश्चंद्रमा देहमाप्याययति बाह्य
तः प्राणः सूर्याग्निरथवा पचत्यन्तरिदं वपुः ॥ अपानशशिनो तस्या कलां प्राणविवस्वता ॥ यत्र ग्रस्तां तदासाद्य न भूयो जन्म
भाग्नः प्राणार्कस्य तथा रतस्या यत्रापानशितांशुनः ॥ ग्रस्तां तत्पदमासाद्य न भूयो जन्मभाग्नरः ॥ प्राणो गतागती कुर्वन् संभवे
सूर्यचंद्रता ॥ ॥

नघ्रकारमाह । अपानेति ॥ अपानशशिनः अपानरूपस्य चंद्रस्य अंतनस्याः शरीरांतर्गता कलाएकदेशः प्राणविवस्वता प्रा
णाख्येन सूर्येण यत्र यस्मिन् आत्मतत्त्वे यस्ताय स्य आत्मनः प्रयत्नेन संहृता तत्पदं तदात्मतत्वमासाद्यानुसंधाया भूयः पुन
र्नशोच्यते । प्राणोति शूर्वन घ्राखेयं प्राणापानयोः परस्परोक्षोयत्नयत्नवशाद्भवति ॥ तदेवात्मतत्वमनुसंधायमुच्यत इत्यर्थः प्राणा
र्कस्य अंतस्या कलेति संबंधः ॥ ॥

प्र·सं॰ १५ १९

प्राणोति। इत्थमपाने प्राणाभेद्धोस्तुखेसति। प्राणेवत्र्अपानभक्षके सति॥ यत्तत्वमुभयोः प्राणापानयोः अंतरालस्थंमध्यस्थं साक्षित
यावत्तति। तस्यदंतदात्मतत्वमासाद्य घनरो भूयोनजायते इत्यन्त्व्हसासंबंधः प्राणोति। यः खलुचिद्रूप आत्मा प्राणक्षयसमीपस्थः
प्राणस्यद्वादशांतरेक्षये सति। स्वयं समीपे तिष्ठति। साक्षितयासन्निधत्ते न तुस्वयंक्षीयते। अपानोदयेच कोटिगः समीपगः साक्षी
न तुस्वयमुदेति। इत्थमपानप्राणयोर्मध्यं साक्षिणं चिदात्मानमुपास्महे॥ अत्र संदध्महे। एतदेव विहृणोति अपान इति।

॥ प्राणभक्षो ऽस्तुखेपाने प्राणोवापानभक्षके उभयोरंतरालस्थं नभूयोजायते नरः॥ प्राणक्षयसमीपस्थ अपानोदयकोटिगः
अपानप्राणयोर्मध्ये चिदात्मानमुपास्महे॥ अपानोऽस्तंगतोयत्र प्राणोनाभ्युदितः क्षणं॥ कलाकलंकरहितंतत्त्वि तत्त्वमु
पास्महे॥ नापानाभ्युदितोयत्र प्राणश्चास्तमुपागतः॥ नासाग्रगगनावर्त्तं तद्विंतत्वमुपास्महे॥ ॥ राम १५

कलाकलंकरहितं अविद्यासंबंधरहितं नापान इति॥ यत्र त्विन्नत्वे प्राणोस्तमुपागतः अपानश्च नाभ्युदितः। नासाग्रगगनावर्त्तं
नासिकायाअग्रभागेयगगनंद्वादशांतरूपं तत्र आवर्त्तमानं प्राणापानयवर्तकतयागमनागमनेकुर्वाणं तत्ताहृशंचित्तत्वमुपा
स्महे॥

पदिति। तत्पदं अखिलकलनाकलंकहीनं परमात्मरूपत्वात्॥ कलंनागर्गेन अविद्याव्यूहेन परितो व्याप्तं वजीवरूपत्वात्॥ अनुभ
विभिवस्वानुभवैकघमाणं तदप्यं परमपदं प्रपद्ये। एषेति। अनेन पूर्वोक्तेन क्रमेण एषा चिति चिद्रूपे आत्मा निविश्रान्तिर्मया प्राप्नोति। संवं

पदखिलकलनाकलंकहीनं परिवलितं च सदा कलागणेन॥ अनुभवविभवं पदं तदप्यं सकलसुरप्रणतं परं प्रपद्ये॥ भुशुंडी
उवाच एषा हि चितिविश्रान्तिर्मया प्राणसमाधिना॥ क्रमेणानेन संप्राप्ता स्वयमात्मनि निर्मले॥ न भूतं न भविष्यच्च चिंतया
मि कदाचन॥ दृष्टिमालंब्य तिष्ठामि वर्त्तमानामिहात्मन॥ इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्यामि सुंदरं॥ इति चिंतानमेतेन चिरंजीवाम्य
नामयः॥ न स्तौमि न च निंदामि क्वचित किंचित कदाचन॥ आत्मनोन्यस्य वासाधो तेन जीवाम्यनामयः न तुष्यति शुभप्राप्तौ नाशु
भे च परिखिद्यते॥ मनो मम समं नित्यं तेन जीवाम्यनामय॥ परमं त्यागमालंब्य सर्वमेव सदैव हि॥ जीविताद्धि मया त्यक्तं तेन जीवाम्य
नामय॥ ॥

धनेति॥ भूतं भविष्यच्च न चिंतयामि। वर्त्तमानामेव दृष्टिमालंब्यात्मना स्वरूपेणावतिष्ठामि चिरंजीवित्वहेतुमात्मनः। चित्तवृत्ति प्रकारमे
वप्रपंचयितुमाह॥ नवभिः श्लोकैः॥ इदमिति सुंदरं अभिनवं वस्तु परममिति। परमं त्यागं व्युत्पतेनेनेति त्यागो वैराग्यमित्यर्थः॥ ॥ ।

नि॰ष्टा॰ ६
२०
20

प्रशांतेति॥ तत्रवालनंनामवर्त्तमानेष्टवस्तुदर्शनकौतूहलांरम्पहृष्टौवालनंपरिकीर्त्तितमिति। शोकोनष्टेष्टवस्तुविषयेसमी
हितंभविष्यदिष्टवस्तुवांछितं। आशेति आशापाश आशायाःचिन्नहृन्नेरंतः संस्पर्शयन्त्रददामिसमाहितत्वात॥ तेनजीवामि आ

प्रशान्तवापल्लंवीतशोकमस्तसमीहितं॥ मनोममसुनेशान्तंतेनजीवाम्यनामयः॥ अयंवंधुष्यरश्चायंममायमथमन्यतः ३
तिब्रह्मन्नजानामितेनास्मिचिरंजीवितः॥ आशापाशचित्तत्रायाश्चिन्नहृन्नेसमाहितः॥ संस्पर्शनददाम्यन्तस्तेनजीवाम्यनामय
ःसुखितोस्मिसुखापन्नेदुःखितेजने॥ सर्वस्यप्रियमित्रंचतेनजीवाम्यनामया। आपद्यचलविन्नोस्मिजगन्मित्रंचसंपदि। भावाभे
वेषुनैवास्मितेनजीवाम्यनामयः एतत्तेकथितंब्रह्मन्यथास्मिचिरंजीवितः॥ त्वदाज्ञामात्रसिध्यर्थंधार्ष्ट्येनज्ञानपारगाः॥ वसिष्ट
उवाच॥ अहोसुचित्रंभवताकथितंमेषणांश्रुते॥ अत्मोदंतष्प्रकथितंष्यरंविस्मयकारणं॥ तदस्तुतवकल्याणंप्रविशात्मगृहा
श्रुभं॥ मध्याह्नसमयोयंमेव्रजामिसुरमंदिरं॥ ॥

राम
२०

पद्मापत्राम्मिसमयेअचलवधीरोस्मि। संपत्यासौजगतःसर्वस्यमित्रंचसर्वदाजगतःसर्वस्योपकरणान्भावभावेषुनैवास्मिएतेवभावद्वपार
ति। पदार्थगतंभेदंनीजसंदधामीतार्थः॥

अन्विति॥ अनुकम्पाकदर्थेत अनुकम्पनाक्लेशेन अलमनुकम्पां मा कुर्वीत्यर्थः॥ इतीति। यद्युक्तं तत्समाचर इत्युक्तिव्याख्याने भुशुण्डवचनांते

अनुकम्पाकदर्थेन तस्वर्गेंद्रालमिति त्रुवश॥ विष्टरादहमुत्थायनभः खगवदाप्लुतः। घोरित्रियोजनमात्रेऽहमदृश्यरूपयोगतः॥ म
यानिवारितः छायाउडस्मान्ग्यासंगतिः सतां। पातेकृतयुगस्यादौ पुनस्तेनास्मि संगतः। संगतोऽहं भुशुण्डेन मेरोः शृंगकुमेभवं॥
अथरामकृतेक्षीणे त्रेतासंघतिवर्त्तति॥ मध्येत्रेतायुगस्यास्यजातस्त्वं रिपुसूदनः। पुनरप्यष्टमे वर्षेतत्रैवोपरिमस्तकः॥ मिलि
तो भुशुण्डोऽस्मि तथैवाजरत्वपवाश॥ ॥इतिस्तंकथितं चित्रं भुशुण्डोदन्तमुत्तमं। श्रुत्वाविचार्य यैवान्नर्यद्युक्तं तत्समाचर॥ ॥
इतिनिर्वाणप्रकरणे भुशुण्डोपाख्यानंनामैकोनत्रिंशतिसर्गः॥ ॥

पायद्युक्तं तथाप्रतीयते तत्समाचरेत्यर्थः॥ ॥इति निर्वाणप्रकरणे भुशुण्डोपाख्यानंनाम एकोनत्रिंशोध्यायः॥ ॥ छ ॥

पूर्वं प्राणवृत्त्यनुसंधानात् चित्तविश्रांत्या निर्वाणमुक्तं ॥ इदानीं तद्वदेव देवपूजयापि चित्तविश्रान्तिलक्षणं निर्वाणं भवतीत्युच्यते ॥ त
तावद्देहाभिमानस्य सर्वनिर्वाणोपायप्रतिबंधकत्वात् ॥ तन्निवृत्त्यर्थं हितं किंचिदुपदिशति ॥ आभासमात्रमिति ॥ इदं शरीरं वस्तुतः आभा
समात्रं घटीतिमात्रसिद्धमपि संप्रति अविचारदशायां मिथ्या अयमित्यहमिति वात्मनो भेदेन त्वाभिमानाविषयतया तरांतःकरणे भा

वशिष्ठ उवाच ॥ आभासमात्रमेवेदमित्थं संप्रतिभासते अयत्नामाहमित्यत्र सदेव शरीरकं ॥ मांसास्थिमयनिर्म्माण
देहोहमिति विभ्रमं ॥ त्यज संकल्पनिर्म्माणं देहाः सन्ति सहस्रशः ॥ सुखतल्पं गतो येन स्वप्नदेहेन दिक्कृतात् ॥ परिभ्रमसि हे राम
स देहस्ते क्व संस्थितः ॥ ॥

सतेविचार्यमाणं पुनरसदेव मिथ्यैव कल्पितत्वात् ॥ मांसेति ॥ मांसास्थिमयं निर्म्माणं यस्य तादृशो देहोहमिति यो विभ्रमः तं त्यज ॥
एवंविधानां संकल्पकल्पितानां संदेहाः तेषामसत्यत्वं त्वया सहस्रशो विद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ देहासत्यत्वमेवाह ॥ सुखेति ॥ सु
खतल्पगतस्य ते दिक्कृतः अत्र महेतवायेस्वप्रदेहाः तेषामसत्यत्वं त्वयाभ्युपगममेवेत्यर्थः ॥ ॥

जागरायामिति। जाग्रद्दशायामपि मनोरथपथेन […]णः। चिन्मयदेहविस्मरणात् पर्यवसितं यत्पार्थिवपं तन्मनोराज्यं न तत्रापि मिथ्यां देहे
नैव देशान्तरभ्रमणमित्यर्थः॥ दीर्घेति दीर्घं वा चित्तविभ्रमं मनीलिं न भद्र इतिवत् चिरकालानुवृत्तभ्रान्तिं। आभासमात्रमिति। जगत्त्रयं सं
ज्ञाबाध्यत्वात्। असंतन प्रतीयमानत्वात्। अतः आभासमात्रं प्रतिभासमात्रमेव न वास्तवमित्यन्यकलनात्यागमेव सम्यगालोकन

जागरायां मनोराज्ये येन स्वर्गपुरान्तरं। परिभ्रमसि मे तुंवास्मदेहस्त्वेकसंस्थितः॥ दीर्घस्वप्नमिमं विद्धि दीर्घं वा चित्तविभ्रमं॥
दीर्घं वापि मनोराज्यं संसारं रघुनंदन॥ आभासमात्रमेवेदं न सन्नासज्जगत्त्रयं॥ इत्यन्यकलनात्यागात्सम्यगा
लोकनं विदुः॥ अवश्यमेव हि मया मर्तव्यमिति निश्चयः॥ इत्यात्ममरणप्राप्तौ किं मुधा परितप्यते॥ अवश्य
मेव ज्ञातेन किं चिन्तु विभवादिकं। प्राप्तव्यं पुरुषेणेति लाभेष्वर्थस्य को मदः॥ अविभागं परित्यज्य पदार्थपट
लव्रजे॥ आभासमात्रं सामान्यमिदमालोकयानघ॥

विदुः॥ अवश्यमिति। मरणस्य जननेनैव आवश्यकत्वनिश्चयात् तत्प्राप्तौ परितापो व्यर्थ इत्यर्थः॥ अवश्यमिति। ज्ञातेन जीवता
पुरुषेणासु विभवादिकं किंचिच्छ्रेयः प्राप्तव्यमिति। मुनिश्चयादर्थलाभेषु मदोऽपि नोचित इत्यर्थः॥ अविभागमिति। पदार्थपटलव्र
जे पदार्थानां विषमसमुदायात्मके प्रपंचे अविभागं भेदबुद्धिं परित्यज्य इदमाभासमात्रमेव सामान्यं सर्वानुवृत्तं सच्चिन्मात्रमेवालोकय
अनुसंदध्व॥

नि॰प्र॰ २२ 22

आभासेति। एतत्कारणादाभासमात्रमपि विज्ञानमर्शकलंकितं चित्तसंबंधदूषितं न तत्कारणादपि आभासमात्रमपि सेत्स्यत्। निराभासो भ
व। निर्विकल्पो भव॥ रागइति॥ रागद्वेषाख्यौ द्वौ सर्पौ मनो विलेन विलीनौ न तावच्छितौ किंतु॥ निर्गतौ स एव कल्पतरुः॥ सर्वपुरुषा
र्थसाधकत्वात्॥ तस्माद्रागादिरहितात् पुंसः सकाशाल्लोके किं नाम श्रेयो न लभ्यते सर्वमपि श्रेयो लभ्यत इत्यर्थः॥ यइति॥ येपुन

आभासमात्रमप्यखिलं च ज्ञानमर्षकलंकितं॥ ततस्तदपि संत्यज्य निराभासो भवोत्तम॥ रागो द्वेषश्च सर्पौ द्वौ निविलीनौ म
नो विले यस्य कल्पतरोस्तस्मात्किं नाम न लभ्यते॥ ये प्राज्ञा गर्वमापन्ना विदग्धाः शास्त्रशालिनः॥ रागद्वेष
मयास्ताभ्यां गर्हिभास्तो धिगस्तु तान्॥ इदं संसारचक्रं हि नाभौ संकल्पमात्रके॥ संरोधितायां वहनाद्रघुनंदन रुध्यते

ः शास्त्रशालिनो विदग्धाः लौकिकवैदिकव्यवहारनिपुणा अपि प्रज्ञा गर्वप्रस्तावंतो वयमेवेत्यहंकारमापन्नाः संतो रागद्वेषम
याः रागद्वेषभूयिष्ठा भवंति॥ ते मान्य गर्हिताः दूरभारवहनक्रमत्वात्॥ वक्रम्ल्पापे गर्हिभाः तत्तुल्याः तान् धिगस्तु ते न प्रसष्टव्या राम २२
इत्यर्थः॥ इदमिति॥ संसारो जननमरणादिप्रवाहः॥ [illegible] चक्रे भ्रमणशीलत्वात्॥ तस्य संकल्पात्मकं चित्तमेव नाभिः प्रवर्तकत्वा
त्॥ आत [illegible] संसारो निरुध्यते॥

क्षोभितायामिति मनसि क्षोभिते संसारः प्रवहत्येव न तु प्रकारांतरेणारोद्धुं शक्यते। प्रज्ञेति प्रज्ञा प्रतिभा सौजन्यं शमादिसंपत् शास्त्रं
अध्यात्मविद्या। पौरुषं पुरुषस्य कर्म॥ भयेति मनोविकारे परित्यक्ते स्वरूपमेवावशिष्यत इत्यर्थः॥ चित्तेति मनःपिशाचपरवशस्य के

क्षोभितायां मनो नाम्यामिदं संसारचक्रकं। प्रयत्नाद्रोधितमपि प्रवहत्येव वेगतः॥ परं पौरुषमाश्रित्य बलं प्रज्ञां च युक्तितः। ना
भिसंसारचक्रस्य चित्तमेव निरोधयेत्॥ प्रज्ञासौजन्ययुक्तेन शास्त्रसंवलितेन च। पौरुषेणानयत्नाप्तं न तत्क्वचन लभ्यते॥ भ
यप्रदमकल्याणं धैर्यसर्वस्वहारिणं। संशान्तचित्तमनघ्मिशाच मुक्त्वाप्ययोसोमोसि स्थिरो भव॥ चित्तयक्षहताक्रान्तं न शा
स्त्राणि न बांधवाः॥ शक्नुवन्ति परित्रातुं गुरवो न च मानवं। मां शान्तिचित्तवेतालं गुरुशास्त्रार्थबांधवाः शक्नुवंति समुद्धर्तुं
स्वल्पां कान्मृगं यथा॥ भोगाभोगा वहिः कार्या आर्यस्याखसरे त्यदं प्रविचार्य महार्थस्वमात्मानमेकमाश्रयेत्॥ अत्र ते मामप
रां दृष्टिं महामोहविनाशिनीं। मा शृणु यात्कथिता पूर्वं मम कैलासकंदरे॥ संसाराडंबरशान्त्यर्थं देवेनार्धेन्दुमौलिना॥ ॥

नापि परित्रातुं न शक्यत इत्यर्थः। भोगेति। भोगा विषयविस्ताराः आर्यस्य जीवन्मुक्तस्य महार्थं परमार्थं सिद्धमात्मानमेकमाश्रयेत्
आहार्यत्वमिति पाठे स्वात्मन एव महार्यत्वं च विचार्य तमेवात्मानमाश्रयेदित्यर्थः॥ अत्रेति॥ अपरां दृष्टिं अन्यं आत्मज्ञानोपायं॥ ॥

नि॰ र्ना॰ ६ २३ अस्तीति॥ दिवः स्वर्गादपि परमउत्कृष्टः॥ कदाचिदिति श्लोकद्वयं वाक्यं॥ स्फूतपुटिकः पुटिका इत्या पुष्पानिक्षेपयोग्या॥ पुलिकाश्रा

२३

अस्तीड्क्करसंभारभासुरः परमोदिवः॥ कैलाशो नाना। शैलेन्द्रो गौरीरमणां मंदिरं॥ तत्रास्ते भगवान्देवो हरश्चंद्रकलाधरः॥ तं पूजयन्महादेवं तस्मिन्नेव गिरौ पुरा॥ कदाचिद्देवसंगंगातटे विरचिताश्रमः॥ तपोर्थतापसाचारे विरायरचितस्थितिः॥ सिद्धसंघातवलितः कृतशास्त्रार्थसंग्रहः॥ पुष्पार्थस्फूतपुटिकः पुस्तकग्रहसंग्रही॥ एवं गुणविशिष्टस्य कैलाशवनकुंजके॥ तपः प्रचरतो राममकालो त्यवर्त्तत॥ ॥ ॥

स्फूता प्रोता येन सतथा॥ पुस्तकग्रहसंग्रहा ज्ञानशास्त्रविषयाणां पुस्तकानां यः सम्ग्रहः तत्संग्रहशीलः॥ ॥ ॥ छ राम राम

राम २३

अथेति॥श्लोकचतुष्टयं वाक्यं॥कदाचित्तु वकुलस्य श्रावणमासपक्षस्यगते अतीते अष्टमे दिने रात्रेरग्रभागेऽर्द्धयामागते सति स एकोऽहं संव

अथैकः स कदाचित्तु वकुलस्याष्टमे दिने। गते श्रावणापक्षस्य रात्र्यग्रेऽर्द्धयंमागते। दिदृक्षुस्थान्तरूपा मुकाष्टमौन स्थि
ताश्चिच॥खडूष्टे ध्वांधकारेषु केजेषु गहनेषु च। एतस्मिन् समये तत्रया मार्थे प्रथमे गते॥समाधितनुतां नी
त्वा स्थितो हं वा ह्य मग्नहृत्कू। अपश्यं पकानने तेजो त्येवसमुत्थितं॥ शुभ्राभ्रशतशंकाशं चंच द्विंदुगणोपमं॥
प्रकटीकृतदिक्कुंजं तदालोक्य मया स्मयात्॥ आन्तःप्रकाशशालिन्या वुद्धि दृष्ट्या विलोकितं॥यावत्तावश्पामितं
सानुं प्राप्तं श्चंद्रकलाधरः॥गौरीकराप्पितकरो नंदिप्रोत्सारिताग्रजः॥ श्रीरामा॥ श्रीगहं स्तु भः॥

माधितमुतां नीत्वावाह्यमग्नहृत्कुक्षितः सन् कानने नृगीत्येवसमुत्थितं शुभ्राशतसंकाशं चंचद्विंदुगुणोपमं तेजोप
श्पामिइत्यन्वयः॥ कुटिलार्थेऽ गतीति शाकलायनःपपाठः॥ श्री॥श्रीगणेशायनमः॥

नि॰प्र शिपानिति ॥ शिष्यानुद्धोष्यासमावेश्युत्याप्पतस्य परमेश्वरस्य दृष्टिपूतं पुरोभागमग्रमंदारोति ॥ नानाविधौ स्तत्रनमस्काराणां च
२४ ष्टांगपंचांगादिनेदेनस्तोत्राणां चलौकिकवैदिकभेदेन भिन्नत्वान्नानाविधत्वं ॥ एतदिति ताहृशपेव याहृशी शिवस्य विहिता ताहृशै

शिष्यानुद्धोष्य तत्रस्थानगृहीतार्घ्यसुसंयतः ॥ आगमं सुमनास्तद्दृष्टिपूतमहं पुरः ॥ तत्र पुष्पांजलिं दत्वा हूरादेव त्रिलोचनः ॥
दत्वार्घ्येणामयादेवः मंघ्रणाम्प्राभिवंदितः ॥ ततः स्वंद्रप्रभासख्या रिज्या शीतलया तया ॥ हशा सद्यो निहारिणा चिरमसम्पा
स्पदीकृतः ॥ पुष्पासान्नूपविष्टाय तस्मै त्रैलोक्यसाक्षिणे ॥ अर्घ्यं पुष्पं तथा पाद्यमभ्युपेत्यार्पितं मया ॥ मंदारपुष्पांजलयो
विकीर्णा विहृद्वपुरः ॥ नानाविधैर्नमस्कारैः स्तोत्रैश्चाभ्यर्चितः शिवः ॥ ततो भगवती गौरी ताहृशेव मंदारपुष्पांजलयो विकी
र्णाविहृद्वपुरः ॥ नानाविधैर्नमस्कारैः स्तोत्रैश्चाभ्यर्चितः शिवः ॥ ततो भगवती गौरी ताहृशेव सपर्यया ॥ संपूजिता मसखी
युक्ता गणामंडलिकास्तया ॥ पूजां ते पूर्णशीतांशुरश्मिशीतलया गिरा ॥ तत्रोपविष्टं प्रोवाच मामहं इंदुकलाधरः ॥
ब्रह्मन्नत्र शमणालिन्यः प्राप्तविश्रान्तयः परे ॥ कश्चित्कल्पाणकारिण्यः संविदस्ते स्थिरास्पदे ॥ कश्चिन्न पस्ते निर्विघ्नं
कल्पोगणमनुवर्तते ॥ कश्चित्प्राणमनुप्राप्तं कश्चित्छाम्यन्तिती भीतयः ॥ एवंवादिनि देवेशे सर्वलोकैककारणे ॥ गिरा
नुनयशालिन्या मयोक्तं रघुनः ॥ त्वदनुस्मृतिकल्पाणवतामिह महेश्वर ॥ नच किंचन दुष्प्रापं न च काश्चन भी राम २४
वगणां मंडलिकाप्रथमसत्रहः ॥ ब्रह्मन्निति ॥ परेषदेप्राप्तविश्रांतयः ते मे संविदः स्थिराः क्वचित ॥ योगानेराया नमतिकचिदित्यर्थः ॥

त्वदीति॥ त्वदनुस्मरणजनितानंदेन परिपूरितं चेतसां त्वद्भक्तानां पुरः पुरोभागो येन प्रणमंति ते जगत्कोशेन संति। तद्इति देशः॥ अंग वंग कलिंगादयः जनपदा ग्रामाः त्वद्भक्तनिवासादेव देशादयः श्लाघ्या इत्यर्थः। फलइति॥ त्वदनुस्मरणाद्भूतस्य पुण्यस्य पुराकृत

त्वदनुस्मरणानंदपरिपूरितचेतसां ॥ न ते सन्ति जगत्कोशे प्रणामन्ति नयेपुरः ॥ ते देशास्ते जनपदास्तादिशस्ते च पर्वताः ॥ त्वदनुस्मरणे कान्त्वधियो यत्र स्थिता जनाः ॥ फलं भूतस्य पुण्यस्य वर्तमानस्य सेवनं ॥ तनोति चेष्यतो वीजं त्वदनुस्मरणं विभो ॥ ज्ञानामृतैककलशो भक्तिज्योत्स्ना निशाकरः ॥ अपवर्गपुरद्वारं त्वदनुस्मरणं प्रभो ॥ त्वदनुस्मरणोदारचिंतामणिमतामया ॥ सर्वासामापदां हर्त्री दत्तं भूतपते पदं ॥ इत्युक्तास्तु प्रसन्नात्मा भगवंतं महेश्वरं ॥ अवोचं प्रणतो भूत्वा यच्छामतं दिदं शृणु ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन ज्ञातामेषा कलादिशः किंतु पृष्टुमिदे वेतस्संदेहं तत्त्वनिर्णयं ॥ ब्रूहि प्रसन्नया वाचा त्वत्कोद्वेगमनामयं ॥ सर्वपापक्षयकरं सर्वकल्याणवर्द्धनं ॥ देवार्चनविधानं तत्कीदृशं भवति प्रभो ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ शृणु ब्रह्मविदां श्रेष्ठ देवार्चनमनुत्तमं ॥ ॥

स्य पुराकृतस्य फलं अपुण्यस्यासंभवात्। वर्त्तमानस्य पुण्यस्य सेवनं तनोति। पुण्यसंवर्द्धयतीत्यर्थः॥ ईश्वरानुस्मरणेन पुण्यस्य साक्षुण्यात्॥ एष्यतो भविष्यतः पुण्यस्य वीजं ईश्वरस्य स्मरणात्स्ते च तस्मः पुण्यकारणोच्छायद्वत्तेः॥ ॥

शि॰ र्व॰ २५

25

नेति अर्द्धत्रयं वा क्वं। साकारस्य वस्तुनः परिछिन्नत्वात् तन्नस्वरत्वाद्वाकृत्रिमम नाद्यं तं वेदनं चिन्मात्रमेव देव शब्दार्थः॥ आकारेति॥

आकारादिभिः परिछिन्नेमिते वस्तुनि देवत्वेनाभ्युपगम्यमानत्वे सति तत्र अकृत्रिमत्वादि देवलक्षणं। कुतः संभवेत् तस्माद

न देवः पुंडरीकाक्षो न च देवस्त्रिलोचनः। न देवो देहरूपो हि न देवश्चित्तरूपधृक्॥ अकृत्रिममनाद्यन्तं देवनं देव उच्यते। आ

कारादि परिछिन्नेमिते वस्तुनि तत्कुतः। अकृत्रिममनाद्यंतं देवनं विद्धि शं विदुः। देवः कस्मादिति त्वेतत्त्वयमंता वदुच्यते।

तदेव देवशब्देन कथ्यते तत्प्रपूजयेत्। अज्ञातशिवतत्वानामाकाराद्यर्चनं कृत॥ योजनाध्वन्यशक्तस्य क्रोशं ध्वापरिकः

ल्पते। चिद्व्योमैव किलास्तीह पारावारविवर्जितं॥ सर्वत्रासंभवत्वेत्संयत्कल्पान्नेष्वशिष्यते॥ ॥ ॥

क्रमत्वादि लक्षणं देवनमेव चिद्धिवं चिद्रूपं शिवं विदुः। अज्ञातेति॥ अज्ञात शिवतत्वानां दृशं विद्धि वमजानतां। चिदिति।

पारावारविवर्जितं। उत्तरदृश्यावधिरहितं। अशंभवत्वेत्संदृश्यासंस्पृष्टं यद्वस्तु कल्पान्नेव शिष्यते। देवदेव चिद्व्योम सर्वत्रास्ति।

राम २५

बोधत इति। बोधस्तत्वज्ञानसाम्यं तस्य पूर्णता दृष्टिः शमो निर्विकारता विद्धि वश्य अप्राणि श्रेष्ठानि पुष्पाणि तैः शिवं पूज्यं विदुः अकृत्रिम
मिति। अबहिःसाधनसाध्यं बहिःसाधनानि बाह्यप्रयत्नैः असाध्यं केवलं सुखं तस्मात् सर्वोत्क्रान्त। देवार्चनादवाप्यते देव पूजायां वा
ह्याभ्यन्तर भेदे द्वे विध्यस्य वदुमाणत्वात्। बाह्य पूजां वक्ष्यति तदुचितां देवता माह। संविदिति सर्वकलातीता निवृत्ति प्रतिष्ठा विद्याशां
ति शांत्यतीता ख्य पंचकलाजीता पंचभूतात्म पंचकलातीतेत्यर्थः यदुक्तमवाक्त्वो भूमो निहत्ति उदिता पयसि प्रतिष्ठा विद्यानले

बोधः साम्यं शम इत्येतिपुष्पाणपयाणि तत्र तैः शिवं चिन्मात्रममलं पूज्यं पूजाविदो विदुः शमबोधादिभिः पुष्पैर्देव आत्मा
यदर्च्यते तत्तु देवार्चनं विद्धि नाकारार्चनमर्चनं। अकृत्रिममनाद्यंतमद्वितीयमखंडितं। अबहिःसाधनसाध्यं सुखं त
स्मादवाप्यते। संवित्सर्वकलातीता सर्वभावांतरस्थिता नित्यं सदसतोर्मध्ये सत्तासामान्यरूपिणी महासत्तात्म
तां प्राप्तादेवशब्देन कथ्यते विकल्पकलितसैवा विश्वरूपपरिस्फुता जाड्यं क्रमाद्भावयंती प्रयाति कलनास्पदं॥ ॥

त्मकं उत शान्तिरतीत शान्तिः व्योम्नीति याः किल कला किलयन्ति। तच्चं तासां हि उरत मसं च पदं त्वदीयमिति। सदसतोः कार्य
कारणयोः भावाभावयोर्वा मध्ये सत्ता सामान्यरूपिणी संविन्महासत्तात्मतां प्राप्ता अंतर्बहिश्च सर्वत्र परिपूर्णतया महा
सत्ताशब्दवाच्या सतीदेवशब्देन कथ्यते। विकल्पेति। सैव संविद्विकल्पकलिता जाड्यं भावयन्ती क्रमाद्वित्व रूपात्परिच्छे
तासती कलनापदं रूपभावं प्रयाति॥

वि॰ भ॰ २६

26

एतदेवविद्वणोति। देशेति। देशकालादिशक्तीनासुद्धासैःप्रभावैर्वलिता क्रमिता सती क्रमात् जीवोभूत्वा आसुबुद्धिर्भवति। पश्चादहंकारो भवति पश्चान्मनो भवति॥ मनस्त्वमिति संसारमवलंबते। मनोमूलत्वात्स्यायथाहे॥ कश्चिद्द्विजोवाल्यएवेशांतरंनीतोपि विमोहाद्यांडालैः सह विरसु खित्वात् तदीयान्नपानदूषितब्राह्मण्यः पश्चात्कथं द्विजत्वमुपहंतां। हंचांडालमिसततं सत्त्वं वंधादिति मन्यमानश्चांडालत्वमवलंबते॥ तद्वदित्यर्थः॥ यद्दयमिति॥ असौसंविदियमहमस्मीति परिछिन्नभा

देशकालादिशक्तीनासुद्धासैर्वलिता क्रमात्॥ जीवोभूत्वा भवत्यासुबुद्धिः पश्चादहंमतः॥ मनस्त्वं समुपायाता संसारमवलंबते चांडालोस्मीति मनना चांडालत्वमिव द्विजः॥ इयमस्मीति वोधेन देहास्या परिपातिनी॥ मग्नामोहमहापंके डुःखात् डुःखं व्रजत्यसौ॥ पुष्टं संकल्पमात्रेणायदिदंडुःखमागतं॥ तदसंकल्पमात्रेण क्षयिका॥ त्र कदर्थना॥ यत्किंचिदपि संकल्पनरोडुःखेति मज्जति॥ न किंचिदपि संकल्प्य सुखमव्ययमश्नुते॥ स्वविवेकानिलैः क्रुद्धा संकल्पजलदक्षयं॥ परानिर्मलतामेहि शरदीव नभोंवरं स्वसंकल्पनकालुष्यं विनिवार्यात्मनात्मनः परं प्रसादमासाद्य परमानंदवान्भव॥

वेन देहास्या सती परिपातनी देहाभिमानेन तदपायवती डुःखाडुःखं व्रजति पुष्टमिति॥ इदं संसारडुःखं पतयस्मात्कारणात्संकल्पमात्रेणोवोगतं ते नैव पुष्टेसे वर्द्धितं च तत्तस्मात्कारणांदसंकलनमात्रेणासंकल्पाभावेनैव क्षयिकी पतो अतोत्र संसारे का कदर्थिता न काविदित्यर्थः॥ ॥

भ॰ २६

सर्वेति। आत्मा सर्वशक्तिमयत्वाच्छक्तिमंडलस्य तांडवैरुच्छ्वासैः संसारं तं निहन्ति च सर्वमासादयतीति। शक्तयः का इत्यासां
क्याह॥ इच्छेति श्लोकद्वयं च वाक्यं। इच्छादीनां सत्ताहेतुत्वात्। अभेदोपचारेणैवैक्यमेवं सामानाधिकरण्यनिर्देशः। त
याहि कस्यचिद्वस्तुनः इच्छामात्रेणैव सत्ता संपद्यते। तथा सुखादेः कस्यचिद्व्योम्ना यथा शब्दादेः कस्यचित्कालेन यथा पल्ल

सर्वशक्तिमयोत्यात्मा शक्तिमंडलतांडवैः संसारं तं निहन्ति च सर्वमासादयत्यलं॥ समविन्मात्ररूपस्य सर्वस्या
नाकृतेरपि॥ इच्छासत्ता व्योमसत्ता कालसत्ता तथैव च॥ तथा नियतिसत्ता च महासत्ता च सुव्रता॥ ज्ञानशक्तिः क्रि
याशक्तिः कर्तृताकर्तृतापि वा इत्यादिकानां शक्तीनामन्तो नास्ति परात्मनः॥ ॥ ॥

वकुसुमादेः कस्यचिन्नियत्या यथा द्विपाद एव के वांछित वस्तूनां महासत्ता पुनः सर्वत्रास्ति प्रत्ययहेतुः आत्मनः
स्वरूपसत्त्वज्ञानशक्तिर्ज्ञानहेतुः। शक्तिरियं क्रियाशक्तिः कर्तृता क्रियासमवायहेतुः स्वाशक्तिः अकर्तृतास
द्विपरीता इत्यादीनां परात्मशक्तीनामन्तो नास्ति॥ ॥

स्त॰ ची॰ टी॰ उल्लासेति। संसारोज्जृम्भणाहेतुः उल्लासशक्तिः तन्निवृत्तिहेतुः निरोधशक्तिरित्यर्थः। तस्मादिति। श्लोकपंचकं वाक्यं यस्मादस्य देवस्य ध्यान
२७ मेव पूजनं तस्मादित्थं त्रिभुवनाधारं देवं ध्यानेन नित्यं पूजयेदित्यन्वयः। समस्ताभासभासनं सर्वेषां प्रकाश्यकानां सूर्यादीनामपि प्र
27 काशकं अन्तस्थचित्प्रकाशं शरीरान्तःस्फुरच्चित्प्रकाशरूपं स्वं सर्वेषां स्वरूपमन्तं आशये हृदये योऽयमहंभावः तस्यां सारं चिदचिदा
त्मके हंकारे चिद्रूपस्यैव सारमन्तत्वात् तदुक्तं प्रेक्षणके अहमित्यनिमबाधे चिदचिद्रूपे यदस्ति चिद्रूपं॥ यत्तत्साक्षादपरोक्षं स्वक्षं

उल्लासशक्त्या संसारः सर्वतः संप्रवर्तते निरोधशक्त्या निःशेषमयमायाति संक्षयं॥ पूजाक्रमेषु सर्वेषु देहदाहपवित्रकं
व्याप्यं देहावबोधात्म याद्यं यत्नात्पवित्रकं॥ एष देवः स परमः पूज्य एष सदा सतां॥ पूजनं ध्यानमेवात्र नान्यदस्यास्य पूजनं
॥ तस्मात्त्रिभुवनाधारं नित्यं ध्यानेन पूजयेत्॥ चिद्रूपं सूर्यलक्षाभं समस्ताभासभासनं॥ अन्तस्थचित्प्रकाशं स्वमहंल्लासा
रमाशये॥ अपारे परमाकाशे विपुलाभोगकंधरे॥ अनन्ताव्यक्तनाकाशकोशपादसरोरुहं॥ अनन्तदिक्कटाभोगभुजंगमं
डलमण्डितं॥ नानाविधमहालोकगृहीतपरमायुधं॥ हृत्कोशकोणविश्रान्तब्रह्माण्डौघपरंपरं॥ प्रकाशं परमाकाशपारगापा
रविग्रहं॥ ॥

ब्रह्मास्मि। स्वत्वमहमेवेदमिति। अपारस्य परमाकाशस्य यो विपुल आभोगो विस्तारः स एव कंधराकण्ठदेशो यस्य अनन्तस्याव्यक्त
नाकाशस्य यः कोशोऽभ्यन्तरविस्तारः स एव पादसरोरुहो यस्य नानाविधा ये महान्तो लोकाभ्युदयाः त एव गृहीतानि स्वहस्तगृहीतानि
स्वहस्तस्वीकृतानि परमाण्यायुधानि यस्य। हृत्कोशकोणविश्रान्तं ब्रह्माण्डौघपरंपरमिति सिसृक्षितभावित्रह्माण्डाभिप्रायेणेति ब
दितव्यं। प्रकाशस्य परमाकाशस्य पारगः पर्यन्तगः स्वयमपारश्च विग्रहो यस्येति॥ ॥

राम २७

ब्रह्मेति।भूतपरंपरा।तस्य देवस्य रोमालिरित्यर्थः।विविधे निर्गच्छ गदे वर्षं त्रैकल्पित संस्थानं पराधीनाक्रियं इच्छेत स्पराः
वः घटे निहित वः। इत्थंभूता इच्छाद्याः पूर्वोक्ताः शक्तयः यस्य शरीरगा श्चिंतनीयाः॥ अनंत इति। अनंतः निरवधिकाः
पराधारः परमात्मनः शक्तिरूपत्वात् तदाश्रयः सत्तामात्रैक विग्रहः जडरूपत्वात्।विवर्तिजगज्जालः विविधं प्रवर्ति तं जगज्जालं येनका

अधऊर्ध्वं चतुर्दिक्षु विदिक्षु च निरंतरं॥ ब्रह्मेहरिं रुद्रे शाद्यमुखामरमंडितां। इमां भूताश्रियं तस्य रोमालीं प्रविचिंतयेत॥ विवि
धारंभकारिणः पद्मिज गज्जंत्र रजवः॥ इच्छाद्याः शक्तयस्तस्य चिंतनीयाः शरीरगाः॥ एष देवः स्मपरमं रूप एव सदासतांधि
न्मात्रो ह्यनुभूतात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः॥ अनंतस्मपराधारः सत्तामात्रैकविग्रहः॥ विवर्जितजगज्जालः कालोस्यद्वार
पालकः॥ सर्वत्रेक्षणशक्त्याद्यं सर्वतो घ्राणशक्तिकं॥ सर्वतः स्पर्शनमयं सर्वतो रसनान्वितम्र सर्वतश्श्रवणाकीर्णं
सर्वत्र मननान्वितं॥ सर्वतो मननातीतं सर्वत्र परमं शिवं॥ इति संचिंत्य तं देवेश मर्चयेद्विधिवत्ततः॥ ॥

निचिज्जाग्रान्निवहिर्निस्सरयंति।कानिचित्त्वं तः प्रवेशं यंति।कानि।तु तथैव स्थापयतीतिकृत्वासोयं प्रसिद्धः। कालो यस्य दे
वस्य द्वारपालकः। द्वास्थ इव ईश्वरेच्छानुसारेण जगतां प्रवर्तनात्॥ सर्वत्रेति श्लोकद्वयं साईवाक्यं विश्वतश्चक्षुरित्यादि श्रुते
सर्वत्र सर्वेंद्रियशक्तियुक्तं सर्वतो मननातीतं मनोव्यापाराग म्यं सर्वत्र परमशिवं रूपं देवेशमेवं श्लोकप्रकारेण संचिंत्य
विधिवदर्चयेत॥ ॥

पा· टि
२८
28

पूजाविधौ विशेषं दर्शयितुमाह॥ स्वसंविदिति। अर्हत्रयं वाक्यं। अयं स्वसंविदात्मा देवो बाह्योपहारेणान पूज्यते किं तर्हि कोशलभ्येन शीतलेन चिंतासंतापरहितेन अविनाशिना एकेनैव बोधाम्भसा तेन पूज्यते। न केवलं बोधाम्भस्तु उपहार एव अपितु पूजापि तद्देवस्याह एतदिति॥ अनारतमविच्छिन्नं अनन्तस्य सर्वज्ञस्य चिन्मात्रस्य वेदनमनुसंधानं यदस्ति एतद्देवध्यानं एषैव परमा पूजा॥ अनारतानुसंधा

स्वसंविदात्मा देवो यं नोपहारेणापूज्यते नित्यमक्लेशलभ्येन शीतलेनाविनाशिना॥ एकेनैवाम्भसा तेनैव बोधेन स्वेन पूज्यते॥ एतद्देवपरंध्यानं पूजैषैव परा स्मृता। यदनारतमनन्तस्य शुद्धचिन्मात्रवेदनं॥ पश्यन्पृच्छन्स्पृशन्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन्॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नशुद्धः संचिन्मयो भवेत्॥ ध्यानोपहार एवात्मा ध्यानमस्य महार्चनं विना तेनेतरेणायमात्मा लभ्यत एव नो॥ ध्यानेनानेन सुमतेर्निमेषास्तु त्रयोदश॥ स्तोकोपि पूजयत्येशं गोसहस्रदानफलं भवेत्॥ पूजयित्वा निमेषाणां शतमेकमिति प्रभुं॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः पूजयित्वा समात्मानं घटिकार्धमिति प्रभुं॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ध्यानवस्तूपहारेण स्वयमात्मानमात्मना घटिकां पूजयेद्यस्तु राजसूयफलं भवेत् सः मध्याह्नं पूजनादिस्यं राजसूये कलक्षमाकादिवशं पूजयित्वैवं परे धाम्नि वशेन्नरः॥ ॥

न प्रकारमेवाह। पश्यन्निति। स्वसंनिधानमात्रेणाहर्यवत्सर्वेन्द्रियव्यापारान प्रवर्तयन्नयः सर्वस्य साक्षी स विशुद्धसंचिन्मात्ररूपोहमिति सर्वदानुसंदध्यादित्यर्थः॥ तदुक्तं हस्तामलके॥ निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ निरस्ताखिलोपाधिकाकाशकल्पः रविर्लोकचेष्टानिमित्तं यथा यः स नित्योपलब्धिः स्वरूपोहमात्मेति॥ ॥

राम
२८

ध्यानकालातिशयेन फलातिशयं निरूप्य बाह्यपूजामुपसंहरन्नभ्यन्तरपूजामुपक्रमते एष इति अर्द्धत्रयं वाक्यं। परमा क्रिया परमं तपः॥ नित्यमिति। श्लोकद्वयं वाक्यं। शरीरस्थं देहाभिमानिनं जाग्रदाद्यवस्थासु वर्त्तमानमिममेव जीवं परं शिवं ध्यायेदित्यन्वयः। प्रवाहेति श्लोकद्वयं वाक्यं॥ प्रवाहपतितार्थस्य स्वबोधस्यानुद्धिमान् प्रवाहो ऽत्र बहिर्मुखचित्तवृत्तिप्रवाहः। तत्पतितस्तद्विषयार्थो घटादिः तस्य तत्र प्रतिफलितं तस्य च स्वरूपचैतन्यं च घटाद्याकारा या चित्तवृत्तिरिति विदितमात्मचैतन्यमित्यर्थः। तस्य बोधो ऽनुसंधानं तेन देवस्थानं

एषो ऽसौ परमो योगः इयं सा परमा क्रिया॥ बाह्यसंपूजनं प्रोक्तमेतदर्चनमात्मनः॥ इदानीं संप्रवक्ष्येह मन्त्रः पूजनमात्मनः। नित्यमेव शरीरस्थमिमं ध्यायेत्परं शिवं। शयानमुत्थितं चैव व्रजन्तमथवा स्थितं॥ स्पृशन्तमभितः स्पृशंत्यजंतमथवाभितः। भुंजानं संत्यजंतं च भोगानाभोगपीवरान्॥ प्रवाहपतितार्थस्य स्वबोधस्यानुद्धिमान्। नित्यावबोधाहरणाया बोधलिंगं प्रपूजयेत्॥ मनोमननशक्तिस्थं प्राणापानान्तरोदितं॥ हृत्कंठतालुमध्यस्थं भ्रूनासापुटपीठगं॥ खट्त्रिंशत्पदकोटिस्थमुन्मनं परतः परपथिगं॥ ६॥

हि प्रवाहपतितस्वरूपदेहार्थस्थितस्य स्वरूपस्यावबोधः तेनानुद्धिमान् पुष्टः सन् मनो मननशक्तिस्थं मननेशक्तिः। तत्स्थं तद्वर्त्तिकं प्राणापानयोरंतरेऽदितं तयोः प्रवर्तकत्वात्। तदुक्तं संवेन प्राणापानौ वहति च समो यो ऽभिधो ग्रासस्तं कोदेहस्थं तत्कं सपदि परमादित्यमाद्यं प्रपद्यत इति। हृत्कंठतालुमध्यस्थं हृन्मध्ये कंठमध्ये तालुमध्ये च स्थितं तत हृदादीनां मर्मस्थानतया तत्र विशेषणाभिव्यक्तं। भ्रूनासापुटपीठगं भ्रूमध्ये नासाग्रे चोपास्यं इत्युक्तं बोधरूपं लिंगं नित्यावबोधाहरणाया निरंतरानुसंधानरूपया पूजया प्रपूजयेत्। तल्लिंगं हि शक्त्यायुक्तं पिंडिकांतरोदितं मध्यस्थं पीठगं च भवति॥ तद्वदिदमिति भावः॥ ॥

नि॰ अ॰ ६ सहस्त्रेति। श्लोकपंचकं वाक्यं हस्तपादादित्यर्थ सर्व्वावयवशाम्रचैतन्यः। स्वदेहोवर्द्धमानोपश्चिमादाभासः अहंकाराप्रतिविंवितचैत
२९ न्यरूपोजीवाः अहमितिप्रतीयते। अयमेवदेवः। विंवप्रतिविंवयोरभेदात्॥ मनोहृशांवाह्येंद्रियाणि मनसोवाह्यार्थग्रहणसाधनत्वा
29 त्मनयेवहृग्रूपेषामिति। वहुव्रीहिर्वा मनोविनावाह्येंद्रियाणां स्वस्वविषयग्रहणसामर्थ्याभावात्तेषां मनोहृशानानाचारः पृथग्भूतव्यापारा
अतएवविचित्रावद्यः शक्तयोरूपादिग्रहणसामर्थ्यरूपाः पत्न्यः कांतं स्ववल्लभमिवमांसर्वेंद्रियशक्तिप्राणप्रदंजीवात्मरूपंदेवम
निशमुपासते॥ इत्थंभूतस्यदेवस्यमेनिवेदितजगत्त्रयं। विज्ञापितविश्वहत्तांतं मनएवद्वारपालः इंद्रियवाह्यार्थविषयाचित्तैवमेद्वारस्था

सहस्तपादावयवः सकेशनखदन्तकः॥ स्वदेहेसंविदाभासोदेवोयमितिभावयेत्॥ विचित्राः शक्तयोवह्योनानाचारमनोहृ
शां॥ उपासतेमामनिशं पत्न्यः कांतमिवोत्तमं॥ मनोमेद्वारपालोयंनिवेदितजगत्त्रयं। चित्तेयंमेप्रतीहारी द्वारस्थाबुद्धरूपिणी॥ ज्ञा
नानिचविचित्राणि भूषणान्यंगगानिमे॥ कर्म्मेंद्रियाणिद्वाराणि वुद्धींद्रियगणोस्महं॥ अयंसोहमनंतात्माप्यवच्छेदोज्झि
ताकृतिः॥ तिष्ठामिभरितैकात्मापूर्णः सर्व्वाविवृस्कः॥ ४॥

बुद्धरूपिणीविश्वसनीयावतीहारी अंतःपुरस्याविचित्राणिविविधवस्तुविषयाणिज्ञानानिचमेअंगानिअवयवगतानिभूषणा
निस्वरूपशोभाहेतुत्वात्। कर्मेंद्रियाणिवांगादीनिवुद्धींद्रियगणोः सहमेद्वाराणिवहिर्विहारहेतुत्वात्॥ अत्रचवुद्धींद्रियाणएवगणः
विचित्ररूपत्वात्। विश्विवोपासकत्वावद्ध अयमपरोक्षतयाप्रतीयमानः सोहंशिवरूपोहंव्यवच्छेदोज्झिताकृतिः परिछेदरहितस्वरूपत्वादनं
तात्मानिरवधिकात्मापूर्णाः सर्वैः पूरितः तस्मिन्पिसमस्तवस्तुसंभवात्॥ सर्व्वाविधुरकः अन्तर्यामितया सर्व्ववस्तुस्फुरणात्। इत्थंभरितैकात्मा अ

द्विति॥ यत्रूपत्तिष्ठामीत्येवंभावयेदित्यन्वयः॥

समइति। समः पूर्णत्वात्समरसाचारः रागद्वेषरहितत्वादेकप्रकारव्यवहारः समाभासः सर्वप्राणिनां चित्तेषु मम्मैवायं प्रिय इत्येकरूप
तया। भासमानः समाकृतिः सर्वदा निर्विकारत्वादित्यंभूतः सन् अव्ययमात्मानमेवं श्लोक्तिनप्रकारेण पूजइत्वा अलंसम्पक् सौम्यतां जी
वस्तु कृतामायातिसमयेति। देवविस्पृष्टोक्तिदेवस्वरूपतः चिन्मात्रं परं देवं समयारागादिरहितया सर्व्वया स र्वेन्द्रियजन्यया बुध्या यथायथा
प्रक्रमोल्येन सम्भवितव्यापारसिद्धेन सर्व्वार्थैन सव मर्च्चयेत॥ मनागिति। अत्र पूजाविधौ मनागपि ईषदपि अत्र सर्व्वस्तुनि उर्ब्बं भवस्तु

समस्समरसाचारसमाभासः समाकृतिः सौम्यनामत्नमायातिपूजयीत्वेवमव्ययं॥ समयासर्व्वयाबुध्या चिन्मात्रं देवचित्परं॥
यथाप्राप्तक्रमोल्येनसर्व्वार्थिनसमर्च्चयेत॥ मनागपिनकर्तव्योयत्नो त्रार्चवस्तुनि॥ कामसंवेदनेनाथपूजयेद्वेतनं शिवं॥ भ
क्ष्यभोज्यपान्नपानेननानावैभवशालिना॥ शयनामनयानेनयथासेनार्च्चयिच्छिवं॥ कान्तान्नपानसंभोगसंभारादिविलासिना॥ सु
खेन सर्व्वरूपेनसंवुध्यात्मनमर्च्चयेत॥ ॥

जाभायपत्नोनकर्तव्यः किंतर्हि कामसंवेदनेनइष्टवस्तुनिवेदनेनचेतनरूपं शिवं पूजयेत॥ एतदेवविवृणोति॥ कांतान्नपानसंभो
ग संभारादि विलासिना॥ कान्तैर्मनोहरैरन्नैः पानैः संभोगसंभारैः स्वस्कंदनादिभिरादिशब्दग्राह्यैरन्यैश्च सुखसाधनैर्विलासिना
सर्व्वरूपेणसर्व्वप्रकारेण सुखेनात्मानसंवुध्यसम्यक् शिवरूपं वुध्वा अर्च्चयेत॥ ॥

निर्वेद ३०

30

आवीति। अत्र दुःखस्य पापरूपकालुष्यनिवर्त्तकत्वाद् दहनादिकल्करूप्यवत्॥ आत्मोपयोगित्वात्सुखसाधनत्वं रूप्यं दारिद्र्येणेति। प्र
वाहपतितात्मना वासनाप्रवाहादागतेन विचित्रचेष्टारूपदेहेन दारिद्र्येण राज्येन वा शुद्धात्मानं देहादिव्यतिरिक्तमात्मानं समर्चयेत्। भोगानामि
ति अनिषिद्धानां रागेण अनिषिद्धानां त्यागेन चेत्यन्वयः॥ नष्टइति। एतन्नष्टोपेक्षणं प्राप्तोपादानेचेत्यर्थः। निर्विकारतया हर्षविषादादिविकार
निवृत्तीहेतुतया। आपातेति। आपातरमणीयं प्राप्यमिष्टहष्टत्वुपादेवमिव प्रतीयमानं सुखं यदस्ति तथा आपातसुदुःस्सहं प्रतिकूलतया

आधिव्याधिपरीतेन मोहसंरंभशालिना सर्वोपि दुःखेन प्राप्तेनात्मानमर्चयेत्॥ दारिद्र्येणाथ राज्येन प्रवाहपतितात्मना॥ वि
चित्रचेष्टारूपेण शुद्धात्मानं प्रपूजयेत् भोगानामनिषिद्धानां निषिद्धानां च सर्वदा त्यागेन वाथ रागेण स्वात्मानं शुद्धम
र्चयेत्॥ नष्टं नष्टमुपेक्षेत प्राप्तं प्राप्तमुपाहरेत्॥ निर्विकारतयैतद्धि परमार्चनमात्मनः आपातरमणीयं यत्तथापातसुदुस्स
हं॥ सुखं वा यदि वा दुःखं प्रवाहपतितं भवेत्॥ सर्वमात्ममयं कुर्यान्नित्यात्मार्चापरो नरः॥ सर्वदा सर्वरूपेण यत्सर्वत्र स्थितं हि
तत् सर्वब्रह्मेति निश्चित्य नित्यात्मार्चाव्रतं चरेत्॥

प्रतीयमानं दुःखं तत्साधनं च यत्तदेतदुभयमपि नित्यात्मार्चापरो नरः॥ आत्ममयं आत्मसमर्पणेन तद्रूपं नयति॥ सर्वदेति॥ सर्वदास
र्वस्मिन्काले सर्वरूपेण नानारूपेण सर्वत्र अन्तर्बहिर्दिक्षु च यद्वस्तु स्थितं तत्सर्वं ब्रह्मैवेति निश्चित्य नित्यात्मार्चाव्रतं चरेत्॥ प्रतीतस्य
सर्वस्यात्मार्पणेन ब्रह्मभावितत्वय एवात्मार्चनव्रतमित्यर्थः॥ ॥ एम

३०

नेति॥ज्ञेनज्ञानिनाअप्राप्तस्यअवांछताप्राप्तंचनत्यज्यतास्वभावतःस्वभावतःप्राप्ताभोगास्तुतयःसागरेणसरितइवभोक्तव्याःतद्
क्तंगीतासुआपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंतियद्वत॥तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकाम
कामीति॥उद्वेगइति॥सुस्थात्ववासुदृष्टिषुसूर्यन्त्यासूत्पसुपासुपदार्थप्रतिपत्तिषुज्ञेनउद्वेगचित्तविकारोनानुगंतव्यः॥चित्रे
षुनानुगंतव्यः॥चित्रेषुनानारूपेषुपक्षिमेघादिषुपदार्थेषुपातेतेषुवाम्नायथा॥उद्वेगविकृतिर्नानुगम्यतेतद्वन्नादेशेति

सर्वएवशिवप्राप्तिहेतुर्भक्तिवतामिह॥संचिन्मार्गेयमाक्षोद्दुःखमोहैस्त्रिधास्थितःननावांछतानात्यजताज्ञेनप्राप्ता
स्वभावतः॥सरितःसागरेणेवभोक्तव्याभोगास्तुमयः॥उद्वेगोनानुगंतव्यःसुस्थासुदृष्टिषु॥आम्नायचित्रपदार्थेषुप
तिता पतितेष्विव॥देशकालक्रियायोगात्प्राप्तउपैतिशुभाशुभं अविकारगृहीतेनतेनैवात्मानमर्चयेत्॥आत्मा
र्चनविधानेस्मिन्प्रोक्ताद्रव्यश्रियस्तुपाः॥एकेनैवशमेनैतारसेनपरिभाविताः नाम्लानकटुकोनातिक्तानकषा
याश्चकाश्चन॥चित्रैरपिरसैर्दिव्यामधुराएवताःकिल॥ ॥

देशकालकर्म्मवशात्शुभसमशुभंवायद्वस्तुउपैतिअविकारगृहीतेननिर्विकारस्वीकृतेनतेनैवशुभाशुभरूपेण
वस्तुनाआत्मानमर्चयेत्॥निर्विकारचित्ततारूपंशमंप्रसंसंत्याह॥आत्मेति॥श्लोकद्वयवाक्यं॥अस्मिन्नात्मार्च
नविधानेयाःशुभाशुभरूपाद्रव्यश्रियःपदार्थसंपदःप्रोक्ता॥ताश्चित्रैरसैर्दिव्याःउपचितात्रपिएकेनैवशमेनरसेन
भाविता वासितास्तस्योरसांतरैःअम्लकटुतिक्तक[illegible]षायादिकंपरित्यज्यमधुराएवभवन्तिकिलामाधुर्यमिहरम्यता॥

नि॰ व॰
३१

31

समतेति॥ समतारूपा मधुरात्वात्॥ रस्याखादनीयाया स्वरूपाशक्तिरस्ति तया रसशक्त्या भावितं यत् चेत्यं दृश्यं तत्सर्वं क्षणा
देवामृतं मधुरमेव भवेत्॥ इंदोः शुभ्रतम मृतमिव परं माधुर्यमायातीत्यन्यः शृणोति॥ ज्ञेन ज्ञानि नासमेन समत्विषा एकरूप
विशुद्धज्ञानिना अत्र पूर्णेंदुने व पूर्णेन स्वस्थेन चिद्घनैकेन ब्रह्मणा सह एकीभूतेन उपलरूपिणा पाषाणवन्निर्विकाररू
पेण भाव्यं॥ देशेति देशकालौ प्रसिद्धौ करणं शुभ व्यापारः॥ तेषां क्रमेण परिपाद्योदितैः सर्वेषां वस्तूनां सुखदुःखरूपे विभ्रमे

समता मधुरा रस्या रसशक्तिरतीद्रिया॥ तया यद्भावितं चेत्यममृतं तत्क्षणाद्भवेत्॥ समतामृतरूपेण यद्यत्तन्नाम विभाव्य
ते॥ तत्तदायाति माधुर्यं परमिंदोरिवामृतं॥ पूर्णेंदुनेव पूर्णेन भाव्यं समसमत्विषा॥ स्वस्थेन चिद्घनैकेन तेनाप्युपल
रूपिणा॥ देशकालकरणक्रमोदितैः सर्ववस्तुसुखदुःखविभ्रमैः॥ नित्यमर्द्वितशरीरनायकस्तिष्ठ शांत सकलेद्धयाधि
या॥ ॥ईश्वर उवाच॥ ॥अविद्यां श्रेष्ठया श्रेष्ठः क्षालयन्नेव तिष्ठति॥ मलं मलेनापहरत्युक्तितोरजकोयथा॥ ॥ ॥

ह्य॰ ग॰
३१

र्द्धिता सैर्न्नित्यमर्द्धितः॥ शरीरनायक आत्मा येन सता दृशः सन् शांतसकलेद्धयाधियोऽपलक्षितस्तिष्ठ। आत्मा चेति। तता
नस्यापेक्षितत्वात्। सिद्धये अविद्यामलक्षालनोपायमाह॥ अविद्यामिति॥ श्रेष्ठः प्राज्ञस्तु मान श्रेष्ठया शुद्धसत्वजन्यत्वात्
उत्कृष्टया विमलवासनारूपतया अविद्ययैव अविद्यां मलवासनारूपां क्षालयन्नेव तिष्ठति॥ यथा हि॥ युक्तिज्ञउपायवित् र
नकोवस्त्राणां मलं क्षारादिना मलेनैवापहरति॥ तद्वत्॥ ॥

अहेतवइति।वस्तुतस्त्वहेतवोपि गुरूपदेशाद्या चेष्टा अविद्यांशाः क्रमात्कृतस्थिउपादात्मज्ञानस्य सिद्धये कारणतां गताः।एतदेव स्पष्टीक
र्तुमाह॥ क्रमइति॥ गुरूपदेशानां क्रमेण शिष्यस्य बोधने प्रवृत्ते सति अनिर्देश्यरूपोपि त्वगाशाद्य प्रवृत्यां प्रतिपादयन्तु मध्य कोपि विशेषेण चिन्त
यित्वा अदृश्यरूपोपि साक्षात्कर्तुमशक्योपि आत्मा स्वयमेव प्रसीदति। प्रकाशते॥ तदुक्तं स्तनसंहितायां स्वच्छत्वनिमित्तु प्रायशस्तेः सांकृतया
स्थितः॥ त्वमानिवर्त्यमज्ञानः प्रसन्नेस्वेन तेजसेति। आत्मा शास्त्रैर्गुरुवाक्यैश्चइदं तया नावबुध्यते किं तर्हि स्वबोधवशतः स्वरूपाप्रसे

अहेतवोप्यविद्यांशाः श्रेष्ठाः कारणतां गताः क्रमाद्गुरूपदेशाद्या आत्मज्ञानस्य सिद्धये॥ क्रमे गुरूपदेशानां प्रवृत्ते शिष्यबोधने॥ अनिर्दे
श्यो अप्यदृश्योपि स्वयमात्मा प्रसीदति॥ शास्त्रार्थैर्बुध्यते नात्मा गुरोर्वचनतो न च॥ बुध्यते स्वयमेवैष स्वबोधवशतः स्वतः॥ गुरूपदेशश
स्त्रार्थैर्विना चात्मा न बुध्यते॥ एतत्संयोगसत्त्वेव स्वात्मज्ञानप्रकाशिनी॥ गुरुशास्त्रार्थशिष्याणां चिरसंयोगसन्नया॥ अहर्निशजनाश्र
रआत्मज्ञानं प्रवर्तते॥ एवं देवार्चनं नित्यं तः कुर्वन्मुनिनायकः॥ यत्रास्मदादयोप्यल्पास्तत्प्रयाति परं पदं॥ ॥ ॥

धातमहिम्ना स्वतएव बुध्यते॥ यदि स्वतएवात्मा बुध्यते तर्हि गुरुशास्त्रादिभिः किमित्याशंक्यतद्रुपर्यायोगिप्रकारमात्माह॥ गुरूपदेशेति
॥ एतत्संयोगसत्त्वेव तेषां गुरुशास्त्रार्थशिष्याणां सन्निधि सत्त्वेव स्वात्मज्ञानप्रकाशिनी गुर्विति। अहर्निशं सूर्यसंनिधौ जनाचारो लोक
व्यवहारएवमिति। अस्मदादयो हरिहरादयोपि यत्र यस्मिन्परब्रह्मपदे अल्पाः अल्पवन्निकृष्टावर्त्तन्ते इत्यर्थः॥ ॥ ॥

नि॰ प्र॰ ६ आत्मार्चनं सर्वं ब्रह्मेति निश्चित्य नितरां स्मार्यां ब्रतं चरेत् इत्युक्तं । तत्र जगतश्चिन्मयत्वेन ब्रह्मसमावं प्रतिपादयितुं विधिन त्विक्रियां प्रस्तौति प्र
३२ अविद्यमानमिति ॥ आभासमात्रं संविन्मात्रमेव यइति । यः प्रसिद्धः असौ परोक्ष नया प्रतीयमानो ब्रह्मादिशब्दार्थः ब्रह्म परमात्मा परं ज्यो
तिरित्यादिशब्दानामर्थः प्रतिपाद्यं वस्तित्तिरतां केवलां विशुद्धां चितं विधिसैव चिद्देयं गच्छंतीवसतीनामयोग्यतायाति । कृष्णादिति ॥ सैव विद्या

अविद्यमानमेवेदं विद्यमानमवस्थितं आभासमात्रं त्रिजगन्नाऽन्यदस्ति मुनीश्वर ॥ योसौ ब्रह्मादिशब्दार्थः संविदं विद्धि केवलां
सावेद्यमिव गच्छतीया तिचिंतामयोग्यतां कृष्णाद्भावितवेद्यत्वादहंतामनुगच्छति । प्रमात्राज्ञावनयात्स्वप्नेवन वारणतामिव ॥ अ ॥
स्या अहंताद्रूपायादेशतां कालतां गतः संपद्यं तेस्वयं शून्य रूपिरूपः स्सद्य एवतां ॥ ॥ ॥

विततवेद्यत्वाज्ञाविततं वेद्यं रूपं जयात्तस्याभावः तत्वेत स्माद्यतादात्म्यभावनाद्धेतो ॥ रहंकाररूपतामनुगच्छति प्रमात्स्वप्नेवारणभावनय ।
वारणतामिव ॥ अस्या इति ॥ अहंतारूपाया अहंकाररूपं प्राप्ताया अस्याश्चितो नानारूपास्ता एव शक्तयो देशकालरूपतां गताः सत्यस्व
यमेवसरसः संपद्यते सहायरभावं प्रतिपद्यंत इत्यर्थः ॥ ॥ राम ३२

तामिरितिासैवचिन्मयीसंज्ञायानाभिदृशकालादिशक्तिभिः संवलिताचेदेतासतीजीवाभिधानिकाजीवरूपाभूत्वा अज्ञपदेस्थितासतीबुद्धित्वंबुधिरू
पतामायातिाजीवेतिाजीवशक्तिःजीवरूपाविद्धक्तिःतथाभूताबुद्धित्वंप्राप्ताअतश्चनिश्चयैकविलासिनीबुद्धेर्निश्चयात्मकत्वानिश्चयेनैकेनैवविल
संतीशब्दशक्त्यादिभिरनुगम्यतेतत्रशब्दव्यवहारहेतुः।शब्दशक्तिःएवंज्ञानव्यवहारस्यक्रियाव्यवहारस्यहेतुज्ञानक्रियाशक्ती।मिलितेवेति।एष
गणः पूर्वोक्तोहंकारादिसमूहः।शब्दशक्त्याद्यनुगतःस्मृतिश्चमरणशक्तिंसमस्तकल्पयन्नसंकल्पशाखिनोवीजभूतंशुद्धात्मस्वरूपंमनोभव

त्वाभिः संवलितोसैवसंज्ञाजीवाभिधानिका॥भूत्वाबुद्धित्वमायातिनित्यमज्ञपदेस्थिता॥जीवशक्तिस्तथाभूतानिश्चयैकविलासिनी॥
शब्दशक्त्याक्रियाशक्त्याज्ञानशक्त्यानुगम्यते।मिलितैवैषगणःक्षिप्रस्मृतिसमस्तकल्पयन्॥मनोभवतिशुद्धात्मवीजंसंकल्पशाखि
नः॥आतिवाहिकदेहोक्तिभाजनंतद्विदुर्बुधाः॥प्राणमर्षैकरूपिण्योत्थतंतास्तस्यशक्तयः॥व्योमादिरूपतामेत्यजगन्नानाविभातितत्।शू
न्यएवहिवेतालइवेत्यंचिन्नवासना॥उदितेयजगत्रांभ्रांतिस्तज्ञ्यांतोशांतिरस्तुता॥ ॥ ॥ ॥

ति।शून्यात्मेतिपाठेमायाकल्पिताकारमित्यर्थः आतिवाहिकत्तिसार्द्धेनतदेवमनः आतिवाहिकदेहोक्तिभाजनंआतिवाहिकदेहइत्युक्तेरपिवि
षयंविदुःमनएवआतिवाहिकदेहइत्यर्थः।तदेवमनःसृष्टिप्रकारणोक्तप्रकारेणव्योमादिरूपतामेत्यनानारूपंसन्जगत्तयाविभाति।शून्य
इति।यथाहिवेतालःकल्पितत्वात्शून्यएवनपरमार्थइत्यमनेनैवप्रकारेणाधिन्नवासनैवजगत्भ्रान्तीजगद्रूपाउदिताअतस्तस्याचिन्न
वासनायाःशांतौसत्यां अस्तुताजगतःशांतिःकैवल्यमित्यर्थः॥

नि·प्र·६ अहंतायामिति यो नरः अहंतादिष्ठ सास्थः बुद्धिभक्तः तं हतनरं धिक अ सावि ह अस्त विद्यायां नोपदेशार्हः जीवमिति । इह तस्याः अस्त विद

३३ :विवेकिनमधिकारिणमेव उपदिशंति बोधयंति । उ मूमं अ मूत विपरीतज्ञानं अतएव आर्यैः सभ्यैः अन्यैर्युक्तं परित्यक्तं असन्मयं अवि

द्यमानकल्पं बालं मूर्खं नोपदिशंति । यस्माद्धेतोः योऽपमीदृश प्रशास्ति स दुष्टः सः स्वप्नदृष्टपुरुषाय कन्यकाप्रदानमिव व्यर्थमित्यर्थः । अ

33

अहंतायां जगति च मग्नं तत्साजले वयः ।सास्थास्तं धिक्कृहतनरं नोपदेशार्हस्स साविह ।। जीवविवेकिनमिहोपदिशंति तज्ज्ञा नो बालमु

द्धमसन्मयमार्यमुक्तं ।। अज्ञं प्रशास्ति किल यः कनकावदातां स स्वप्नदृष्टपुरुषाय सुतां ददाति ।। ।।ईश्वर उवाच ।। ।।यथा पृष्टं मुने

प्रोक्तं वयि कल्पाणमस्तु ते । देशं प्रयामो अभिमतमागच्छेति ह्यपार्वती ।। ।।वशिष्ठ उवाच ।। ।।इत्युक्त्वा नीलकंठे सौत्पन्नपुष्पांजलौ

मयि ।। तताऽरपरिवारेण सममंबरकोटकं ।। ततः प्रभृति तेनैव क्रमेणार्वनमात्मनः ।। अद्य यावत्कृतं व्यग्र बुद्धिर्वं निहमवस्थितः ।। अ एम

नेनार्चाविधानेन मये मारामवासना ।। अखिन्नेनैव वाह्यं ते व्यवहारपरा अपि ।। यथाप्राप्तक्रियाचारकुसुमैरात्मनोऽर्चनं ।। बुद्धिन्न ३३

मप्यच्छिन्नं मेन कदाचिदहर्निशं ।। ।।

नेनेति ।। इमाः संसारवासनाः अखिन्नेनैव विक्षेपरहितेनैव मया अतिवाह्यं ते नीयंते । यथेति । यथाप्राप्तक्रियाणां आचाराः अनुष्ठानानि

तैरेव कुसुमैरात्मार्चनं विच्छिन्नमपि लौकिकदृष्ट्यां विच्छिन्नतया प्रतीयमानमपि मे निरंतरानुसंधानवतः अहर्निशं कदाचिदपि न च्छि

न्नं भवति ।। ।।

नत्वेतादृशमेवात्मार्चनं सर्वसुलभमेवेत्याशंक्य योगिनो विशेषमाहि॥ ग्राह्येति। सर्वेषामपि देहिनां ग्राह्यग्राहकसंबंधः सामान्यए
व तथापि पामरा वहिर्दुःखितया बुभुक्षापिपासादिभिः पीडिता विचित्रमन्नपानादिकं भोक्ष्यामहे पास्यामहे इति। आकुला भवंति। यो
गी तु पूर्वोक्तप्रकारेणात्मैव देवता इयं च विचित्रा भोगसंपदस्ये वस्तुजेति सावधानो वर्त्तते इति विशेषः। तस्मात्तत्संधानमेव

ग्राह्यग्राहकसंबंधः सामान्यः सर्वजंतुषु॥ योगिनः सावधानत्वं यत्तदर्चनमात्मनः ॥ दृष्ट्वा ऽनया रघुपते संगमुक्तेन चे
तसा॥ संसारविरलारण्ये विहरास्मिन्न खिद्यते ॥ श्रीराम उवाच ॥ इदानीं संशयो ब्रह्मन्न विनिष्टो विशेषतः ज्ञातं ज्ञा
तव्यमखिलं जाता तृप्तिरकृत्रिमा ॥ परमतेधाम परेर्द्दलिताशामतंगजां। संसारसमरे सम्प्राधीरतामागतं मनः॥ परिग
लितकल्पनामपेतं प्रसमितवांछमदीनसारसत्वं। त्रिजगति पदति प्रसन्न रूपं प्रमुदितमत्र खल्वन्नमममनो मे॥ ॥ इ
निर्वाणप्रकरणे देवपूजोपाख्यानं नाम त्रिंशः सर्गः॥ ॥

पूर्वोक्तमात्मार्चनमित्यर्थः। परमिति। दलिताशामतंगजां विदलितदिग्गजां निवर्त्ततमनो रूपमातंगमिति। वा। परीति
मे मनः विकल्परहितं गलितवांछं अदीनं दैन्यरहितं अत एव सारसत्वं उत्कृष्टज्ञानं प्रसन्नं रूपं प्रमुदितं च सत् तत्र मंसर्वो
त्तमं वर्त्तत इत्यन्वयः ॥ इति श्री संसारतरणिनाम्नि वासिष्ठविवरणे निर्वाण॥ ॥

नि·वृ·टी सर्वमपूर्वेणादेवपूजाविधानोनचित्तस्यांतर्मुखतयानिर्वाणमपिसूक्तं।इदानीमद्वितीयंब्रह्मैवांतर्भावितसर्वार्थमाध्य
३४ स्थितमपिसर्वत्रबिल्वफलंनिदर्शयंत्रारब्धांनांतरमारभते॥तत्रचित्तसमाश्रयेप्रकारांतरेणाबोधयितुंउपक्रमतेयथे
तिवांछितंवस्तुप्रथमप्राप्तिक्षणेयथातुष्ट्येभवति।तथाप्राप्त्येकक्षणाव्याप्तिसंबंधिनएकस्मात्क्षणादूर्ध्वंतुष्ट्येनभव
तिकोनानुभूतवान्॥अयमर्थः।सर्वैरेवानुभूयतइत्यर्थः॥तस्मादस्मिंक्षणसुखेबालएवासक्तिंबध्नातिनेतरःयेरा

34

श्रीरामउवाच॥तववाक्यसुधासेकैर्नतृप्तिरुपजायते।भूयःकथयमेब्रह्मन्कांचित्तत्वमयींकथां॥वसिष्ठउवाच
यथाप्राप्तिक्षणेवस्तुप्रथमेतुष्टयेतथा॥नप्राप्त्येकक्षणादूर्ध्वमितिकोनानुभूतवान्॥वांछाकालेयथावस्तुतुष्ट
येनाल्पदातथा॥तस्मात्क्षणसुखेसक्तिंबालोबध्नातिनेतरः॥वांछाक्षणेतुयातुष्टिस्तत्रवांछैवकारणं॥तुष्टिंस्त्वतुष्टि ३४
पर्यंतातस्माद्वांछांपरित्यज॥ ॥

वान्॥तदपिक्षणसुखंकल्पितमेवनवास्तवमित्याह॥वांछेति॥वांछाक्षणेतुयातुष्टिरुत्पद्यतेतत्रतस्यांतुष्टौवांछैव
कारणंवांछान्वयव्यतिरेकाभ्यांविधाययित्वातुष्टेःसाकल्पितापितुष्टिरतुष्टिपर्यंताअतुष्टौपर्यवस्यति।तस्माद
नर्थपर्यवसितांक्षणसुखहेतुवांछांपरित्यज॥ ॥

आशेति। अतश्च असंगेन विषयेष्वनास्थया जीवता व्यवहारवतस्तव आशा भविष्यत् दृष्टवस्तुवांछा निराशत्वं न उद्यमत्वं प्राप्य भा
वना विषयवासनाया अभावं याउ। मनश्च निर्वासनं सत् अमनस्त्वं निर्विकल्पतां याउ वासनेति। अतश्च त्वं वासनारहितैरिंद्रिये
श्चक्षुरादिभिः क्रियामाहरन्॥ अनुतिष्ठन्नप्यंतरंतःकरणे विकारं नाप्नोषि क्षोभयतैर्वातवर्षादिभिः विक्षोभ्यमानैरपि खमाकाशं यथा
विकारं नाप्नोति तद्वत्॥ चित्तेति। चित्तस्योन्मेषनिमेषाभ्यामाविर्भावतिरोभावाभ्यामेव संसारप्रलयोदयौ भवतः तस्मात्त्वमेव मनो

आशायात निराशत्वमभावं याउ भावनं॥ अमनस्त्वं मनो याउ तत्वासंगेन जीवतः॥ वासनारहितै रक्षैरिंद्रियैराहरन्क्रियां
न विक्रियामवाप्नोषि खवत्क्षोभशतैरपि ॥६॥ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यां संसारप्रलयोदयौ। वासनाप्राणसंरोधादनिमे
षं मनः कुरु ॥७॥ प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यां संसृतेः प्रलयोदयौ। तमभ्यासप्रयोगाभ्यामुन्मेषरहितं कुरु ॥८॥ ॥ १

वासनासंरोधात्॥ प्राणसंरोधात् ध्यानपूर्वोक्तादनिमेषं विलीनं कुरु॥ प्राणेति प्राणस्पंदस्यापि चित्तस्फुरणे हेतुत्वात्॥ संसृति
तुल्यमतस्तमपि प्राणमभ्यासप्रयोगाभ्यां पवननिरोधाभ्यासात् प्रकृष्टयोगात् मनोनिरोधाच्चानिमेषमस्पंदं कुरु अमनस्त्व
वक्ष्यते येन यत्नेन वध्यत इति मनोनिरोधस्यापि प्राणनिरोधहेतुत्वात्॥ ॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः॥ ।

नि·प्र·६ मोक्षेति॥मोक्षमज्ञानं तदपि कर्मद्वारा संसारहेतुः॥तथाहि अज्ञानादन्यथाज्ञानं तस्माद्रागद्वेषौ ताभ्यां पुण्यापुण्यप्रवृत्ति
३५ प्रवृत्तिः ततो जन्मादि दुःखमयः संसारः इति तन्मोक्षं गुरुशास्त्रार्थसंगमैः॥गुरूपदेशात शास्त्रार्थानुसंधानात्तं यथा बला
त्पुरुषप्रयत्नादिति लीनं च नष्टं कुरु॥असंविदिति॥चित्तं कर्तृ असंवित्त॥स्पंदमात्रेणास्पंदो संविदः स्पंदो बहिर्मुखतया स्फु
35 र्त्तिस्तदभावो संवित्स्पंदः तन्मात्रेण वा प्राणानिरोधेन वा अचित्तता निर्विकल्पत्वं याति॥तदेवाचित्तत्वमेव परं पदं मुक्तिः॥दृश्येति॥
दृश्यदर्शनसंबंधे अभिमतविषयाणां इंद्रियैः संबंधे सति यत्पारमार्थिकं परमार्थभूतं स्वात्मनि संभूतं सुखमाविर्भवति॥तदेका

मोक्षो त्वमेष निमेषाभ्यां कर्मणां प्रलयोदयौ॥तद्विलीनं कुरु बलाद्गुरुशास्त्रार्थसंगमैः॥असंवित्स्पंदमात्रेण याति
चित्तमचित्तता॥प्राणानां वा निरोधेन तदेव परमं पदं॥१॥दृश्यदर्शनसंबंधे यत्सुखं पारमार्थिकं॥तदेवैकान्तसंविस्रा
ब्रह्मदृष्ट्या मनःक्षयः॥यत्र नास्तुदितं चित्तं तद्वै सुखमनुत्तमं॥क्षयातिशयनिर्मुक्तं नोदेति न च शाम्यति॥ ॥ राम ३५

तसंवित्या अंतशब्दः स्वरूपवाची तस्य पारमार्थिकसुखस्यांतः स्वरूपं तस्यैव एकांतसंवित्या निरंतरानुसंधानेन ब्रह्मसंवित्स्रा
स्वरूपासुखसंवित्तिरेव ब्रह्मदृष्टिरित्यर्थः॥अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः तया ब्रह्मदृष्ट्या मनसः क्षयो लयः स्यात्॥चित्तलये सति त
देव स्वरूपसुखं कैवल्यसुखं संपद्यत इत्याह॥यत्रेति॥यत्र यस्मिन्सुखे चित्तं नास्तुदितं चित्तहेतुत्वयः संकल्पविकल्पादयोऽय
ती॥तदेकवाह्यतिमं सुखं निजानंदः कैवल्यसुखमिति यावत्॥तत्र क्षयातिशयनिर्मुक्तं नित्यं निरतिशयं चेति ज्ञातानोदेति न च शा

ननुज्ञानिनश्चित्तलयाभावात्कथं जीवतो मुक्तिरित्यत्राह। ज्ञस्येति ज्ञस्य चित्तं न चित्ताख्यं चित्तमिति नाख्यायते। किं तर्हि तज्ज्ञाचित्तमिति नाख्यायते
किं तर्हि तज्ज्ञचित्तं सत्त्वमुच्यते॥ ब्रह्मैवेत्यर्थः। यस्मात्कारणात् नानार्थान्यत्वभाक्। नानारूपैः कामभल्पादिरर्थैरन्यत्वभोक्तृब्रह्मणः सकाशाद्भेदभा
वो च चित्तं चित्तशब्दार्थः ज्ञस्य तु चिते बोधात्परिपूर्णब्रह्मबोधात्। तद्भिन्नं सत्त्वमापद्यते॥ यथा ताम्रं पुद्गिवशात्सुवर्णभावमापद्यते॥ तद्वच्चित्त
मिति। चित्तं कर्तृजगत्स्थितौ। किंचित्कालं विहृत्य तु तुस्थायां श्रवणमननादिक्रमात्। समाध्यवस्थायां श्रवणमननादिक्रमात्। समाध्यवस्थायां सि

ज्ञस्यां चित्तं न चित्ताख्यं ज्ञचित्तं सत्त्वमुच्यते॥ नानार्थान्यत्वभाक् चित्तं बोधात्ताम्रं सुवर्णवत्। चित्तं चित्तत्वमायाति किंचित्कालं जगत्स्थितौ॥ वि
हृत्य तुर्यावस्थायां तुर्यातीतं भवत्यतः। ब्रह्मैव भूरिभुवनभ्रमविभ्रमोद्यैरित्थं स्थितं सममनेकमथैकमेव। सर्वात्मसंभवति नेतर
हेगां किंचिद्विन्नादिकं च न हृदीव हि संनिवेशः॥१५॥ वशिष्ठ उवाच॥ अत्रेमामवबोधार्यविश्रमयोद्यो सशालिनी। त्रय्यूर्वाचे
दं
वसंक्षेपाद्गामरम्यां कथां शृणु॥१६॥

द्यायां चित्तत्वं चित्स्वरूपमायाति॥ अतः परं तुर्यातीतं भवति॥ जाग्रदादित्रयेसति तस्यापेक्षया समाध्यावस्थायां तुर्यत्वं। सर्वदा समाधौ
जाग्रदाद्यभावात्। तुर्यत्वमपि नास्तीत्यर्थः॥ ब्रह्मेति॥ सर्वात्मत्व ब्रह्मैकमेव भूरिभुवनभ्रमविभ्रमौद्यैर्भूरिभिर्भुवनभ्रान्तिवि
लासपरंपराभिः इत्थं विपद्यादिप्रकारैरप्यनेकतयां समं युगपदेव। स्थितं। इतरच्चित्तादिकं किंचिदत्र नास्ति। संनिवेशः संस्था
नं च व्योमादीनां प्रतीयमानेन। तेन तु प्रतीतस्यापि मिथ्यात्वं च कदृष्टमित्यत्राह॥ हृदीवेति॥ यथा स्वप्नदशायां हृदि चित्ते प्रती
यमानं वस्तुतः संनिवेशशून्यं। तद्वत्॥

वा॰शि योजनानामिति ॥ श्लोकत्रयेणाह । विद्वानमेतद्गगनसर्वार्थब्रह्मैवापूर्वाफलत्वेन निरूप्यते ॥ अजरद्रूपं ब्रह्म गोजरादिविकाररहितत्वात् ॥ पुराणा
३६ मपि वालेंदुशकलवन्माद्दविनसुंदरं आनंदमयत्वात् ॥ अगालितं निष्कर्मत्वात् ॥ वैपुल्येनापरिछेद्यं ॥ अनंतत्वात् तज्जगत्स्थितेराद्यं मूलं ॥
उपादानत्वात् ॥ इत्थंभूतं महद्बिल्वफलमस्ति तस्छेति ॥ तछेति ॥ तस्य बिल्वफलस्य समीपतः उच्चैर्ब्रह्मांडान्यपि शैलाधछिन्नां राजिका

36

योजनानां सहस्राणि विपुलं स्फुटं ॥ पुरोरथ्यइ अद्भूपमस्ति बिल्वफलं महत् ॥ पुराणामपि वालेंदुदलमार्द्दवसुंदरं ॥ महाकल्पा
न्तवात्यापाअपि वौरवालितं ॥ योयनायुतकोटीनां कोटिलक्षशतैरपि ॥ वैपुल्येनापरिछेद्यं मूलमाद्यं जगत्स्थितेः ॥ तस्या
बिल्वफलस्योच्चैर्ब्रह्मांडानि समीपतः ॥ हरन्ति लीलां संसाधोराजिकाकणयेद्दने ॥ नकदाचनापाकेन पातान्तेन समेति त
शसद्दैव पक्कमथ्यं गाजेरसायनवाध्यते ॥ समस्तफलसारस्य फलस्यस्यमहात्कृतेः ॥ अन्तर्मज्जत्वमायाति संविछक्तिचमत्कृतिः ॥

कणानां पद्दते लीहरंतिकिं वर्णपतितन्महत्वामित्यर्थः राजिकाकृष्टसर्षपः नेति ॥ तत्फलं कदाचन पातपर्यंतेन पाकेन न समेति न संयुज्यते नित्यत्वा राम
त् समस्तेति ॥ समस्तफलसारस्य परमपुरुषार्थस्वरूपत्वात् ॥ अस्य प्रकृतस्य फलस्य संविच्छक्तिचमत्कृतिः ॥ विच्छक्तिः स्फूर्तिरेवअंत ३६
र्मज्जत्वे अंतस्थितसारत्वमायाति ॥ ब्रह्मणः संवित्सारत्वात् ॥ ॥

नि॰प्र॰ ३७ सर्वविदिति। ततविल्वफलस्यांतंततयातरलरूपयावद्गविक्षपरिणामतयासुरूपयासंनिछक्यासमेनिजएवरूपे इत्येवंक्रमाणाप्रकारेणद
कुसिस्टक्रमपूर्विका दृष्टिःसंप्रसारिताप्रवर्त्तिता॥ तमेवप्रकारमाह॥ इदमिति॥ द्वाभ्यांमंडखुकाजगतिनियंत्रमुघता।निमेतिरियंस्प
दरूपिणीवलस्वभावक्रियारूपाशक्तिरियंनिजमज्जावमत्वकृतिः निजायाः संविछक्तेः स्फूर्त्तिः सर्वस्यापिप्रपंचस्यसंविद्विलासरूपता
संविछक्यातयातत्रततस्तारलरूपया। निजएवसमेरूपेदृगित्यंसंप्रसारिता॥ इदंव्योममहानन्तमियंकालमयीकला। इयंनियति
उयुक्ताक्रियेयंस्पंदरूपिणी॥ ब्रह्मांडमंडपमिदमिमाश्चाशाक्रमोह्ययं॥ इतिसातस्यविल्वस्यनिजमज्जावमत्वकृतिः॥ २५॥ श्रीराम
उवाच॥ भगवन्सर्वसाक्षात्वयैषाविल्वरूपिणी॥ महाविघ्नसत्तेहकथितेतिमतिर्ममाचिन्मज्जारूपसखिलंमहत्वादीदमा
ततं॥ नमनागपिभेदोस्तिद्वैतैक्यकलनात्मकः॥ यथाब्रह्मांडकूष्मांडमज्जामेर्वादिसंस्थितिः। तथाचिद्विल्वमज्जेयंब्रह्मांडादि
जगस्थितिः॥ २६॥ इतिनिर्वाणप्रकरणेविल्वोपाख्यानंनामैकत्रिंशःसर्गः॥ ॥ ॥
ता। भगवन्निति॥ महाविघ्नसत्तामहतीद्विघ्नस्यब्रह्मणःसत्ताविदितेत्यहंत्तादि॥ अहंकारप्रकृतिमहदादिभिराततंविस्तीर्णमिदमखि
लंजगन्नचिन्मज्जारूपंअतश्चमनागपिद्वैतैक्यकलनात्मकोभेदाभेदविचाररूपोभेदोभेददृष्टिर्नास्ति॥ ॥इतिश्रीमद्वाल्मीकिरक्त
नापदवाक्यप्रमाणपारावारप्रमाणपारदृश्वनाविरचितेवासिष्ठविवरणेविल्वोपाख्यानंनामैकत्रिंशःसर्गः॥ ॥ ॥
37
राम ३७

पूर्वसंदर्भावितसर्वार्थमवद्वितीयमेवचैतन्यंबिल्वफलत्वेननिरूपितं।इदानींतुविचित्रविचित्रतापिश्चसर्वैकरसानिर्विकल्पाघनीभूतासं
वचिन्महाशिलात्वेननिरूप्यते।अथेत्यादिना॥विचित्रामस्रुनशूर्वांअतश्चविधस्मयकारिणीं।स्निग्धेति।स्निग्धासिन्नप्रेमास्पदत्वात।स्व
प्रस्वयमेवप्रकाशमानत्वात॥मृदुस्पर्शासुखहेतुत्वात॥महाविस्तारशालिनीनिरवधित्वात।निविडासंततत्वात।नित्यनीरंध्राविजाती
यस्वमिश्रितत्वात।इत्थंभूतामहाशिलाक्वचिदस्ति।स्वव्यतिरिक्तस्याभावस्यनिरूपयितुमशक्यत्वात।क्वचिदित्युक्तंसभगवन्कस्मिन्
प्रतिष्ठितइतिस्वमहिम्नीतिश्रुतेः।तस्यामितिश्लोकद्वयंसर्वंवाक्यं।अत्रपद्मानांत्यनेनभुवनानिविकसितानिसंकोचविकाशयोगित्वा

वशिष्ठउवाच।अथमामिंदुवदनचित्रांविस्मयकारिणीं॥वर्ण्यमानांमयारम्यामन्यामाख्यायिकांशृणु॥१॥स्निग्धास्वच्छाम्र
डुस्पर्शामहाविस्तारशालिनी।निविडानित्यनीरंध्राक्वचिदस्तिमहाशिला॥२॥तस्यामंतःघनछन्नानिपद्मानिसुबहून्यपि।सरस्या
मिवरम्याणिसम्पन्नानिराघव।अन्योन्यप्रोतपत्राणिमिथोविघटितानिच॥३॥मिथश्चोपरिसंस्थानिमग्नानिचकानिचि॥
न्ऊर्ध्वमूलान्यधोमूलान्यमूलानीतराणिच॥ ॥

त॥जीवघनाश्रयत्वाद्घनानिचकानिचिदन्योन्यप्रोतपत्राणिपरस्परसंबंधवंतिकानिचिन्मिथोविघटितानिसंबंधरहितानि।तेषां
चमध्येकानिचिदूर्ध्वमूलानिअमरादिभुवनानामुपरिस्थितध्रुवमंडलाश्रयत्वात्कानिचिदधोमूलानिपातालानांभूलोकस्याध
स्थितकूर्माश्रयत्वात।कानिचिदमूलानिशिवविष्णुलोकादीनांनित्यत्वात।इतराणिचेत्यनेनतिर्यग्मूलान्युच्यते।तिर्यगामनस्वभा
वत्वेनवायुनैवकेषांचिद्भुवनानामवष्टब्धत्वात॥इत्थंभूतानिपद्मानितस्यांशिलायांततःसंतीत्यन्वयः॥ ॥

नि॰म॰
३८

38

तेषामिति॥तेषां च पद्मानां निकटे शतसहस्रशः संखाः संति॥शंखशब्देन नक्षत्रग्रहताराद्रूपाणि ज्योतिर्मंडलान्युच्यंते॥समुद्रवन्नीलेनभसि
शंखसंघकस्य समानत्वात॥चक्रशब्देन मंडलाकाराणि द्वीपानि तेषां चक्रधारावद्वभासमानैः समुद्रैरुपलक्षितत्वात।घिदिति यनत्वैकात्म
त्वादि विषयात॥घनत्वं निविडत्वं॥एकात्मकत्वमेकरूपत्वं॥आदिशब्दाद्यौरित्यादीनि तद्गमातत्सामर्थ्यादिषा चितशिलेव तत्तद्दशला।र॥

तेषांच निकटे संति शंखाः शतसहस्रशः॥चक्रौघाश्च महाकाराः पद्मवत्सन्निवेशिनः॥ श्रीराम उवाच॥ ॥सत्यमेतन्मयाद्र
ष्टा ताहृशी सा महाशिला॥शालग्रामे हरेर्मूर्भि विंध्यनेतादृशी शिला॥ ॥वशिष्ठ उवाच॥ ॥चिद्धिलेषा मयोक्ता तस्याम
तर्जगत्स्थितिः॥घनत्वैकात्मकत्वादि वयादेषाचिलेव चित॥अप्यत्यन्तघनां गात्या स्तुनीरंध्रा कृतेरपि।विद्यतेंतर्जग
गद्वंदं व्योम्नीव विपुलानिलः॥द्यौःक्ष्मावायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः॥संनिलस्यां शिलासा च सुषिरा न मनागपि
९
अपीति घनायां निरंध्रा अपीतस्याः शिलायां अन्तः द्वंद्वं विद्यते।जगद्द्वंद्वस्य तदभिन्नत्वेन घनत्वनीरंध्रत्वयोर्विरोधाभावात
द्यौरिति॥सा च मनागपि सुखिरा सरंध्रा न भवति॥क्ष्माप्रभृतीनां तदभिन्नत्वात॥ ॥९॥ ॥

एम
३८

शंखेति। शंखपद्मादिलेखनेपि पाषाणप्रस्थानं किंविद्रूपं घटेते तथा भूतं भवद्विषयद्रूपापि चित्राः शिलामशीलं भंजिकावद्बहुविधविचित्रविचित्रिताश्चे
ति खिनाभिप्रेतद्रव्यर्थाः। उपलइति। यथा अंतःसन्निवेशः अंतःस्थितः शंखपद्मादिः शोभितविशउपलो नानात्मकः तथा प्रतीयमानोपि
वस्तुत एकपिंडकस्तथा चितः सर्गोपि जगद्भिन्नोपि एकपिंडतां न मुंचति। यथोनि। शिलायां कल्पितः पद्मः तद्वपुर्मयः। शिला

शंखपद्मादिकं लोकपाषाणे लिख्यते तथा॥ भूतं भवद्विषयद्विचित्रं शिलाशालभंजिका॥ उपलोन्तःसन्निवेशो नानात्मापि एक
पिंडतां। तथा चिद्विसर्गोपि न मुंचत्येकपिंडतां॥ यथा पद्मः शिलाकोशादभिन्नस्तद्वपुर्मयः। तथा सर्गश्चितो रूपा
दभिन्नः सर्वदैव हि॥ शिलान्तः पद्मलेखालामरीचान्तश्चमत्कृतिः। नोदेति नास्तिमायाति यथा सर्गास्तथा चितौ॥ १२॥

पृथक् शिलाकोशाद्यथात्र भिन्नः तथा चितिकल्पितः सर्गोपि चिद्रूपादभिन्नः। शिलेति। शिलायां कल्पिता पद्मलेखालीम
रीचान्तश्चमत्कृतिवत्स्वांतस्थिता चमत्कारहेतुः कौतुकरसस्फूर्तिश्च यथा नोदेति स्वाभाविकत्वात्। नास्तमाया
ति। यावद्द्रव्यमविनाशात्। तथा चितौ सर्गोपि स्थिति॥ ४॥

नि०त्र ३९

39

यथेति। पुरंध्रीणां गुर्विणीनां मत्स्योदरगर्भरूपो यथांतर्वर्त्तते॥ मज्जा सारभूतो शो यथा विल्वगा विल्वफलांतर्गतावर्त्तते। तथैवब्रह्मानंदवि
कारा द्या ब्रह्मांडमंडली चिता वंतेनवर्त्तते॥ सुषुप्तेति॥ चक्रमयरूपाःलेखाः॥ शिलोदरे यथा सुषुप्तावस्थया सुषुप्तवन्निश्चला
वस्थया स्थिता। इयं जगदावली वा चितेरंतस्तथैव सुषुप्तावस्थया स्थिता॥ यथेति॥ सन्मात्मकं ब्रह्म यत्र यस्मिन्देशे यदा

यथा पुरंध्रीगर्भो त्तर्भ मज्जा वा विल्वगा यथा॥ तथा ऽनन्तविकाराढ्या चितौ ब्रह्मांडमंडले॥ सुषुप्तावस्थया चक्र
पद्मलेखा शिलोदरे। यथा स्थिता स्थिते नेत्तं स्थितेयं जगदावली॥ यथा यत्र यदाकारं तथा तत्र तदेव हि। ब्रह्म
सर्वात्मिकं सर्वं सुषुप्तस्थमिव स्थितं॥ भूरिभावविकाराढ्योऽप्ययं जगदुपक्रमः॥ सुषुप्तमेव तद्विद्धि शिला
तस्थांकजादिवत्॥ १६॥

कारं यद्रूपं सत्यथा वर्त्तते। तत्र तदेव वस्तु तथा तेनैव प्रकारेणोपलक्षितं भवति॥ अतः सर्वं ब्रह्मैव सुषुप्तमिव सु
खुप्तावस्थापन्नमिव निर्विकारं स्थितं ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वात्स्वात्मसंकल्पत्वाद्वा। स्वसंकल्पानुसारोरणानां ना
रूपतया वस्थानं युक्तमिति भावः॥ भूरीति भवि विकारैर्जन्मादिभिराढ्योप्ययं जगद्रूपः उपक्रमस्तच्छिलान्तःपक्वजा
तदिवत्सुषुप्तं सैव विद्धि॥ राम ३९

नित्यमिति प्रशान्ते समे विहूने वात्मनि इदं दृक्प्रतीयमानो जगद्विलासः शिलांतः पद्ममिव सुषुप्तपदमेव ब्रह्मणः सुषुप्तावस्थ्यावस्थाने
मेव दृष्टानुसर्गादिशाः सर्गादिवस्थाः असारा निष्प्रमाणाः अतः कदाचिदेव देहे वा स्वस्वरूपं मोपयांति। इति वासिष्ठविवरणे।

नित्यसुषुप्तपदमेकजगद्विलासः सम्यक्प्रशान्तसमविहूनआत्मनीदृक्॥ पद्मशिलांतरवसर्गदृशास्वसाराद्
दृष्टानुदेहमुपयातिकदाचिदेव॥ ५१॥ इति निर्वाणप्रकरणे शिलोपाख्यानं नाम द्वात्रिंशस्सर्गः॥ श्रीरामउवा
च ज्ञातंज्ञातव्यमाविलं दृष्टंद्रष्टव्यमद्भुतं॥ लीलयेदं तु पृच्छामि भूयो बोधाभिवृद्धये॥ १॥ जगत्सहस्रनि
र्म्माणमहिम्नो दर्प्पणस्य तु॥ पुर्यष्टकस्य भगवन्रूपं कथय कीदृशं॥ २॥

ख्यानं नाम द्वात्रिंशः सर्गः॥ पूर्वं विचित्रा अपारखंडैकरसचिच्छिलात्वेन निरूपिता॥ इदानीं तु सर्वं ब्रह्मेति विवेकिनो युद्धादि
रपि चित्तविश्रांतिबाधको न भवतीति दर्शयितुं अर्ज्जुनाख्यायिकावतार्यन्ते॥ जगदिति॥ जगतां सहस्रस्य निर्म्माणं
महिमा यस्य तस्य दर्प्पणस्येव निर्मलस्य पुर्यष्टकस्य रूपं कीदृशं कथय॥

नि॰प्र॰ ४० अनाद्यंतमिति। श्लोकत्रयं वाक्यं। जगद्बीजं ब्रह्मैव कल्पनायुक्तमविद्यायुक्तं सत् जीव इति स्मृतः। नु जीवस्य वसुनः कलामाय तेन स्पाःक
लनं ग्रासस्तेन वर्जितं यं स्वयमेवाद्वितीयो नुखतां यातो गतं अत्र चिन्मात्रात्मस्वरूपविस्मारणाजाते अहंभावा देहमित्यभिमाना
दहंकारः स्मृतः। मननात् संकल्पादिरूपात् मन उच्यते। बोधस्य निश्चयरूपाद्व्यापाराद्बुद्धिरुच्यते तथा इंद्रदृष्टेः इंद्र आत्मा तेन
दृष्टत्वात् तत्कर्मोपार्जितत्वादिंद्रियमुच्यते। इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमित्यादिना सूत्रेणेंद्रियशब्दस्य इंद्रदृष्टमित्यर्थे निपाति
तत्वात्। देहरूपभावनया देहो भवति। घटाकारभावनया घटो भवति। एवं स्वभावात्मा एवंप्रकारस्वाभाव स्वभावस्वरूपए

वशिष्ठ उवाच अनाद्यन्तं जगद्बीजं ब्रह्मास्ति निरामयं। तदेव कलनायुक्तमत्र जीव इति स्मृतः॥ नारूपं शुद्ध
चिन्मात्रं कलाकलनवर्जितं। कलनोन्मुखतां यातमत्र जीव इति स्मृतः॥ स जीवः खलु देहेऽस्मिंश्चिनोति स्पंदते स्फु
ट। अहंभावादहंकारो मननान्मन उच्यते॥ बोधनिश्चयतो बुद्धिरिंद्रदृष्टेस्तथेंद्रियं। देहभावनया देहो घटभावनया घटः
। एषा ह्येवं स्वभावात्मा जनैः पुर्यष्टकं स्मृतं॥ कर्तृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपातिनी॥ यासौ विज्जीव इत्युक्ता
न तद्विपुर्यष्टकं विदुः॥

दात्मा तज्ज्ञैः जनैः पुर्यष्टकमिति स्मृतः तल्लक्षणांत अहंकारकलायुक्तं बुद्धिबीजसमंचितं। तत्पुर्यष्टकमित्युक्तं भूतहृत्पद्मषट्पद राम
मितिप्रश्ने मुक्तं। इदानीं प्रकारांतरेण लक्षणमाह॥ कर्तृत्वेति॥ तात्वक कर्तृत्व भोक्तृत्व साक्षित्वाद्यभिपातिनी अहं कर्ताहं भोक्ताहं स ४०
इ अहं इत्याभिमानवती यासौ संविज्जीव इत्युक्ता। तदेव संवित्स्वरूपं पुर्यष्टकं विदुः। अंतःकरणशरीरप्रतिबिंबिता कर्तृत्वभोक्तृ
त्वाद्यभिमानवती संविदेव जीवः पुर्यष्टकं वेत्यर्थः॥

पुर्यष्टकेति ॥ यथा जनाः पुर्यष्टकवशेनैव स्वभ्रमात्स्वप्नांतरमसत्यमेव पश्यंति । तद्वदिदं जगदपि पश्यंति । इत्थं स्वप्नवत्तत्र पंचस्व
प्नि ध्यात्वं निस्थित्यार्जुनवद् भगेन भवहर्तव्यमिति तत्कथां प्राप्स्यतीति पुंडरीकाक्षेत्यादिनाथ यम इति श्लोकद्वयं वाक्यं भगवान्

पुर्यष्टकवशेनैव स्वभ्रमात्स्वप्नांतरं यथा ॥ असत्यमेव पश्यंति जनाः तद्वदिदं जगत् ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ पुंडरीकाक्ष निर्दिष्टा मम
सक्तिमतिं शुभां ॥ यामालिंग्य महाबाहो जीवन्मुक्तमना भव ति ॥ पांडोः सुतोऽर्जुनो नाम सुखं जीवितमात्मनः ॥ रूपयिष्य
ति निर्दुःखं तथा रूपय जीवितं ॥ श्रीराम उवाच ॥ भविष्यति कदा ब्रह्मन् सोऽर्जुनः पांडुनंदनः ॥ कीदृशीं वहरिस्तस्य कथयि
ष्यत्यसक्तता ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ यमः कदाचिद्भगवान्गते प्रति चतुर्युगे तपः प्रकुरुते व्रतदलनात्पापशंकया ॥ क
दाचिदष्टौ वर्षाणि दश द्वादश वापि च कदाचित्पंच सप्तापि कदाचित्षोडशापि च ॥ उदासीनवदासीने तस्मिन्नियमसं
स्थिते ॥ नहि नश्यंति जगज्जाले भूतानि कानिचित् ॥ १२ ॥ ॥ ॥

मः किल गतेषु चतुर्युगेषु कदाचिद्व्रतद्रोहात्पापमाशंकमानस्तन्निवृत्तये तपश्चरत्कदाचित् अष्टौ वर्षाणि तपः कुरुते क
दाचिद्दश कदाचिद्द्वादश कदाचित्पंच कदाचित्सप्त कदाचित्षोडश वर्षाणि इत्येवं बहुवारं बहुधा तपः कुरुते ॥ १२ ॥ ॥

नि·प्र· तेनेति॥तेनभूमसोर्हिंसायामप्रवृत्त्याहेतुनाप्राप्तृषिमदवशात्स्वेदीकुंजरोमशकैरिवभूतलंनीरंध्रंभूतौघंसततनिःसंचारंसंचरिष्यम
४१ शक्यंभवति॥वैवस्वतइति॥श्लोकद्वयंवाक्यं॥विवस्वतःसूर्यस्यपुत्रेणापियमेनतथैवाविघ्नविघातायतथैवाविघ्नविघातायत
41 तेनस्त्रीनीरंध्रभूतौघनिःसंचारंमहीतलं॥भवतिप्राप्तृषियद्वीकुंजरोमशकैरिव॥अथतानिविचित्राणिभूतानिबहुयुक्ति
तिः॥रूपयंतिसुरारामसुवोभारनिह्नुतये॥एवंयमसहस्राणिव्यवहारशतानिच॥समतीतान्यनंतानिभूतानिव्रजगंतिच॥
वैवस्वतोनामयमोयएषपितृनायकः॥अनेनलघुनामाधोपरिक्षीणोषकेभविता॥योषघविघातायवर्षाणिद्वाद
शात्मनि॥ब्रतचर्येहकर्तव्याहत्वास्वजनकर्षणं॥तेनेयमुर्वीनीरंध्राभूतैर्मत्तैरभूद्भिः॥दीनाप्रघनगुल्मेवभारभू
तैर्भविष्यति॥भूभारपरिभूतांगीहरीशरणमेष्यति॥हरिर्द्वेहक्षयेनाथमहीमवतरिष्यति॥वसुदेवसुतस्त्वेकोवासुदेव
इतिश्रुतः॥देहोभविष्यतिहरेर्द्वितीयःपांडुनंदनः॥धृतराष्ट्रसुतैःसार्धंसंग्रामेऽत्यन्तदारुणे॥उपेष्यत्यर्जुनेनैतयोर्द्वंगु
तद्वंधवोखिलाः॥अर्जुनःस्वजनान्दृष्ट्वातान्सर्वान्मरणोन्मुखान्॥विषादमेष्यत्युद्योगंयुद्धायनकरिष्यति॥तम
र्गुनाभिधांदेहंप्राप्यकार्यैकसिद्धये॥हरिर्द्वितीयेनदेहेनबोधयिष्यतियुक्तिभिः॥ ॥२३॥ ॥ ॥ राम ४१
थैवद्वादशवर्षाणि॥ह्रास्वजनकर्षणा॥हरपरिहृतजनमारणा॥ब्रतचर्यातपश्चर्याकर्तव्या॥तेनेति॥प्रघनगुल्मा॥प्रघनानिरं
तप्रगल्भास्तंवायस्यां॥सतथा॥तमिति॥उद्देनदेहेनबोधवताकृष्णावतारस्वरूपेण॥ ॥ ॥रामायनमः॥ ॥

अनंतमिति। राजसिंहेति शोकवैक्लव्यनिरासाय संबोधनं देहादिव्यतिरिक्तमनंतादिलक्षणमात्मानमेवावलोकय विचारय। यतस्त्वमजोसि अत एव नित्योसि निरामयोसि। तत्र संविद्घुःस्फारसि त्वमेकं पदं संविद्रूपेणाव पुषास्फारमभिव्यक्तं व्याप्तमित्यर्थः नेति। अयं देहादिव्यतिरिक्त आत्मा कदाचिदपि न जायते म्रियते मृयते वा जननमरणे येद्दिहक्षम्मेलाति॥ अयमात्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय भूयः पुनर्भविता भवनक्रियारहितो न भवति। अयमात्मा न भूत्वा भवनरहितः पुनर्भविता वा न भवतीत्युभयथापि योजनीयं॥ यतोयं भूत्वा पुनर्न्यदादिव च न भविता न पुनः अतो न म्रियते यन्न वा पूर्वं न भूत्वा

श्रीभगवानुवाच अनन्तमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोकय राजसिंह॥ संविद्घुःस्फारमलब्धदोषमजोसि नित्योसि निरामयोसि॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः॥ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥ योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय। ब्रह्मार्पितसमाचारो ब्रह्मैवासि क्षणात्॥२५॥

न पुनः कालान्तरभविता वा न भवति। अतो न जायत इत्युक्तार्थोपपादनं। इत्यमजो नित्यश्च नित्यशब्देन कदाचित्सत्तारूपोपि विकारो निरस्यते। शाश्वतः अपक्षयरहितः पुराणः वृद्धिरहितः। नूतनेहि वसु वर्द्धते। अयमात्मा शरीरे हन्यमाने विपरिणम्यमानेपि स्वयं न हन्यते न विपरीणम्यते इति षड्भावविकाररहित्यमुक्तं। योगस्थ इति। सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योगः तन्निष्ठः सन् संगं स्वरो मेतुष्ठास्त्वि तापि फलाकांक्षां त्यक्त्वा कर्माणि ईश्वराराधनार्थं कुरु इत्यपेब्रह्मार्पितसमाचारः ब्रह्मार्पितसत्कं ब्रह्मैव भवसि॥ श्रीमहादेवाउवाचा॥ श्रीरामरामराम॥

ईश्वरेति। ईश्वरार्पितसर्वार्थः ईश्वरार्पिताः सर्व्वे अर्थाः शुभाशुभरूपा येन तादृशः सन्नीश्वरात्मा ईश्वरे अर्पित आत्मा येन तथाभूतश्च संनिरामयः स
र्वभूतात्मा भूषितभूतलः ईश्वरो भव॥ सन्यस्तेति। संन्यासयोगयुक्तात्मा कर्मफलत्यागः संन्यासयोगः सर्वेति। सर्व्वेषां संकल्पानां संश।

ईश्वरार्पितसर्वार्थ ईश्वरात्मा निरामयः॥ ईश्वरः सर्व्वभूतात्मा भव भूषितभूतलः॥ संन्यस्तसर्वसंकल्पः समः शांतमना मुनिः। संन्या
संन्यासयोगयुक्तात्मा कुर्वन्मुक्तमतिर्भव॥ अर्ज्जुन उवाच॥ संगत्यागस्य भगवंस्तथा ब्रह्मार्पणस्य च। ईश्वरार्पणरूपस्य संन्या
सस्य च सस्य च सर्व्वशः। तथा ज्ञानस्य योगस्य विभागः कीदृशः प्रभो। क्रमेण कथयेतन्मे महामोहनिवृत्तये॥ श्रीभगवानुवाच
॥ सर्व्वसंकल्पसंशांतो प्रशांतघनवासनं॥ न किंचिद्भावनाकारं तद्ब्रह्म परमं विदुः॥ तंद्रुघोगं विदुर्ज्ञानं योगं च कृतबुद्धयः॥ हि ब्रह्मस
र्वं जगदहं चेति ब्रह्मार्पणं विदुः॥ कर्म्मणां यः फलत्यागस्तं संन्यासं विदुर्बुधाः॥ त्यागं संकल्पजालानाम संगं इति कथ्यते॥ ॥

ते घनवासनं निर्व्वासनश्च न किंचिद्भावनाकारं न विघते किंचिद्भावनाकारं न विघते किंचिदपि भावनायोग्यं रूपं यस्य तादृशं किंचिद्बुद्धं विन्म
ज्ञेयं दृश्यं तदेव परं ब्रह्म विदुः॥ तदिति॥ तदर्थं सुघोगं तद्रुघोगं॥ ॥ १ २ ३

समस्तेति। समस्तकलनाजालस्य सर्वस्यापि संकल्पविकल्पजालस्य गलितद्वैतनिर्भासंभेदानभासरहितं यथा तथा ईश्वरैकत्वभावनं ईश्व
एव सर्वांतर्यामीतथा तथा प्रवर्तयति तद्विलासोयं सर्वो व्यवहार इति यत् तन्मयत्वभावनं एतदेव सर्वव्यवहारस्य तन्निवेदनमेव ईश्वरार्पणं मन्म
ना इति॥ एवमनेन प्रकारेण आत्मानं चित्तं युक्त्वा मयि संयोज्य मत्परायणः मत्परः सन् मामेवैष्यसि॥ सामान्यमिति श्लोकचतुष्टयं वाक्यं

समस्तकलनाजालस्येश्वरैकत्वभावनं॥ गलितद्वैतनिर्भासमेतदेवेश्वरार्पणं॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु॥ मामेवै
ष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः॥ सामान्यं परमं चेति द्वे रूपे विद्धि मेऽनघ॥ पाणिपादादियुक्तं सामान्यं शंखचक्रगदाधरं॥ परं रूप
मनाद्यंतं यन्ममैकमनामयं॥ ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्दैनैतदुदीर्यते॥ यावदप्रतिबद्धस्त्वमनात्मज्ञतया स्थितः॥ तावच्चतु
र्भुजाकारं देवपूजापरो भव॥ तत्क्रमात्संप्रबुद्धस्त्वं ततो ज्ञास्य॥ सितत्परं॥ मम रूपमनाद्यंतं येन भूयो न जायसे ३५ ॥ ॥

साकारं निराकारं च मद्द्वे रूपे तत्राप्रबुद्धदशायां शंखचक्रगदापद्मधराकारं रूपं उपास्यं॥ तदुपासनया च क्रमात् चित्तशुद्धिद्वारा च पर
ब्रह्मरूपं द्वितीयं रूपं ज्ञानं वेकल्पपर्यवसितं सिध्यतीत्यर्थः॥ ॥ ॥ श्रीरामायनमः॥ ॥ ३॥ ॥ ॥

निर्मानेति।निर्म्मानमोहाः मानोभिमानोहंकारइतियावत्।।मोहस्तन्निमित्तमज्ञानं ताभ्यां निष्क्रान्ताजितःसंगदोषोयैस्तेअध्यात्म
नित्या आत्मानुसंधाननिरताः अतएवविनिवृत्तकामाः सुखदुःखसंज्ञैर्द्वंद्वैर्विमुक्ताअमूढाविद्वांसः तत्पदंगच्छंतिद्वंद्वानुसंधानरहि
तःनित्यंसत्वगुणनिष्ठोनिर्योगक्षेमः इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोउदासीनःआत्मवान्अप्रमत्तचित्तश्चत्वंयथाप्राप्तमनुवर्त्तमानो

निर्म्मानमोहाजितसंगदोषाअध्यात्मनित्याविनिवृत्तकामाः द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् य
स्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः ज्ञानाग्निदग्धकर्म्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः।।निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेम
आत्मवान् यथाप्राप्तानुवर्त्तीचभवभूषितभूतल।।अपिस्फुटतिविंध्याद्रौवातिवाप्रलयानिले।।युक्तशास्त्रानुगोमार्गः
परित्याज्योनधीमता।।अज्ञानादात्मनःसाधोसत्तामायातिवासना।।आत्मज्ञानेमहावाधाद्विलयंयातिवासना।।इतिग
दितवतित्रिलोकनाथेद्रुणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात्।।अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपेक्ष्यतितत्रपांडुपुत्रः।।४४।।

भूषितभूतलोभव।भूतलस्यभूषणंभूयाः अपीतिमहत्यामप्यापदियुक्तपरिष्टः।।शास्त्रमार्गोधीमतानपरित्याज्यः।इतीतिवचनमुपेक्ष्यतिव
रुतीत्यर्थः।। ।।

परीति॥ दिनपद्मिना अब्जिनीव त्रिलोकभर्तुस्तव वचनेन परिबोधिता मतिः परिगलितसमस्तशोकभारा सती परम्सुदयं प्रकाशं गत॥ ॥
इति वासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे अर्जुनोपाख्यानं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥ तत्पूर्वं विवेकितो युद्धादिरपि चित्त विश्रान्तिबाधको नेति दर्शयितुमर्जुनाख्यायिका वर्णिता॥ इदानीमेषा जन्मपरंपरा स्वसंकल्पतपश्चात्तिपरंपरामात्रसिद्धेति दर्शयितुं दृष्टांततया

अर्जुन उवाच॥ परिगलितसमस्तशोकभारा परम्सुदयं भगवन्मतिर्गतिर्यं॥ ममतवचनेन लोकभर्तुर्दिनपतिना परिबोधिताऽब्जिनीव॥ ॥ इति निर्वाणप्रकरणेऽर्जुनोपाख्यानं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥ ॥ वशिष्ठ उवाच॥ अथ राघव वक्ष्ये हमितिहासमिमं शृणु॥ यद्वृत्तं कस्यचिद्भिक्षोः किंचिन्मननशालिनः॥ आसीत्कश्चिन्महाभिक्षुः समाध्यभ्यासतत्परः नित्यं स्वच्छव्यवहारेण रूपयत्यखिलं दिनं॥ समाध्यभ्यासशुद्धं तत्तस्य चित्तं क्षणेन यत्॥ चिंतयत्याशु तद्भावं गच्छत्यचिरवीचितां॥ कदाचित्स समाधानविरतो तिष्ठदेकधीः॥ कंचित्सं चिंतयामास स्वासनस्थः क्रियाक्रमं॥ ॥

शांत उपाख्यायिका निरूप्यते॥ आसीदिति॥ महाभिक्षुः महान्परिव्राट् स्वच्छव्यवहारेण समाध्यभ्यासप्रवृत्तिना॥ समाधीति॥ समाध्यभ्यासेन शुद्धं निर्मलं तस्य भिक्षोश्चित्तं यच्चिंतयति भावयति॥ आशु तस्य वस्तुनो भावं स्वरूपं गच्छति॥ तद्रूपं भवति॥ अचिरवीचितामिव॥ कदाचिदिति॥ समाधानविरतः समाधेरुत्थितः क्रियाक्रमं व्यवहारप्रकारं॥

नि॰ ४८
४४

तस्येति। चिंतयतस्तस्य लीलार्थं विनोदानार्थं सामान्यजनप्रवृत्तितां सामान्यजनः साधारणजनः पामरजन इत्यर्थः॥ तद्वृत्तां नं भावयामीति॥ स्वत एव वेयं प्रतिभा प्रतिज्ञा विशेषो जातः॥ इतीति पूर्वोक्तप्रकारेण संचिंत्य तस्य चेतस्तदा चिंतानुसारेण नरानरं रूपत्वाभ्यर मभूत॥ तथाहि॥ चेतश्चिंतावशात्स्पंदसंस्थानसंत्यागमात्रेणा स्पंदस्य जनं संस्थानसंत्यागः पूर्वसंनिवेशत्यागः पूर्व

तस्य चिंतयतो जाता प्रतिभेयमिति स्वतः॥ भावयाम्यास्तु लीलार्थं सामान्यजनवृत्तितां॥ ॥ इति संचिंत्य चेतोस्य स्थितं किंचिन्नरांतरं॥ स्पंदसंस्थानं सत्यागमात्रेणावर्त्तते श्विवा॥ तेन चिंतानरेणाथ कृतं नामात्मवांछया॥ जीवटोस्मीति सहसाकाकतालीयवांछितं॥ ॥ ॥

वासनात्याग इत्यर्थः॥ तन्मात्रेणावर्त्तते रूपांतरं प्रतिपद्यते॥ अब्धिवयं यथाहि जलं वायुवशाच्चलितं सत् पूर्वसंस्थानत्यागेन तरंगादि रूपतामापद्यते॥ तद्वत॥ तेन चिंतानरेण चिताकल्पितपुरुषेण स्वयमेवास्मीति जीवटोस्मीति काकतालीयवांछितं यदृच्छयाभिमतं न पुनरभिजनविद्यावृत्तादिना प्राप्तं नामकृतं। स्वेनैव काधिरस्तु त्यन्नामसंज्ञाकल्पिते त्यर्थः॥ ॥ ४४

45

जीवद्दत्तादिद्वाद्दशमिह जीवदत्तप्रभृति चतुष्पर्यंताभिज्ञोः स्वप्नापर पर्यायाः जीवदत्तः स्वप्ने पाठानुष्ठानष्टिमत् वेदशास्त्रपाठेन तद्गुक्ताचरणेन च तुष्टिमत्
कृतं कृतं प्रतिभामात्रेणैव संपन्नं विप्रत्वं ददर्श ॥ विन्नेदेशान्तराण्यिवत ॥ तथा हि ॥ विन्ने देशाद्देशान्तरमापद्यते तद्वत् ॥ सच द्विजश्रेष्ठं कदाचिद्दह

जीवदत्तो विजहाराथ स्वस्वप्नपुंनुषष्ठिरं ॥ स्वप्न निर्माणनगरेकस्मिन्स्वित्पुरवीथिषु ॥ तत्र पानं पपौ मत्तो मद्दनिद्रामवापच ॥ स्व
प्रेददर्शविप्रत्वं पाठानुष्ठानतुष्टिमत् ॥ प्रतिभामात्रसंपन्नं विन्ने देशांतराण्यिवत ॥ कदाचित्स द्विजश्रेष्ठः स्वकृहव्यापारनि
ष्ठया ॥ सुषुप्तापान्नर्यवहतिवीजावस्थाभिवद्भुमः ॥ द्विजो पश्यपस्त्वयं स्वप्ने सामंतत्वमथात्मनि ॥ सभामत्रः कृताहारः
कदाचिद्दिनिद्रया ॥ आपश्यद्राजतां स्वप्नेककुवलयपालिनीं ॥ स कदाचिन्नृपस्वस्थस्सुषुप्तामस्तामिते हितः ॥ अ
पश्यत्त्वात्मनि स्वप्ने सुरस्त्रीत्वमनिंदितं ॥ १३ ॥

र्व्यापारनिष्ठया दिवसव्यापारतरेणास्तो निद्रहेतुनाबीजरूपतापादस्व इव निद्रामागतः स्वप्ने आत्मनिपताकायुक्तहस्त्यश्वादिमिनयेवज
लद्दमालयायुक्तं सामंतत्वं मंडलेश्वरत्वमपश्यत् स च सामंतः स्वप्ने कुवलयपालिनीं विलदिग्मंडलपालनसमर्थां राजतां च
क्रवर्त्तितामपश्यत् स च नृपः सुनस्त्रीत्वं ॥

वा॰ सा च सुरस्त्री मृगीत्वं तत्तिर्यंचोपीत्यर्थांतरन्यासः। यतो दृष्टानां श्रुतानां च चेतोहृतमनुपहतं स्मरणात्स्मृतिः। ततो हेतोः संस्कारवशात्। ति
४५ र्यंचोपि स्वप्नं पश्यंति। सा च लता वनदेवानां वनक्रीडासु लतागृहवत्। विलसंतीव भूत्वा सा च लता वीजांतस्थांकुराकारसमज्ञेयाधिरूढ
याप श्यन्ति। सा च लता वनदेवानां वधीजांतर्गतस्थांकुरस्य य आकारः तत्समेन निगूढेन ज्ञेयवमुना अधिरूढया आश्रितया अंतःसं

सा सुरस्त्री रतिः श्रांता निद्रां गाढामुपागता॥ अपश्यदात्मनि स्वप्ने मृगीत्वमतिचंचलं॥ सा मृगी लोलनयना कदाचिनिद्र
यायुता॥ स्वाप्नेऽदर्शद्वल्लीत्वं स्वात्मना साऽऽरूढमात्मनि। तिर्यंचोपि प्रपश्यंति स्वप्नं चित्ते स्वभावतः॥ दृष्टानां च श्रुतानां च
चेतः स्मरणमद्भुतं॥ सा च भूद्वल्लता पुष्पफलपल्लवशालिनी॥ वनदेवीवनक्रीडालतागृहविलासिनी॥ वीजांत
ःस्थांकुराकारसमंज्ञेयमज्ञेयेनाधिरूढया॥ सा पश्यदंतःसंवित्या स्फुलंलवनमात्मनः॥ कंचित्कालं सुषुप्तस्थक
लया जडताघनं॥ अनुभूय प्रहृदर्शात्यस्वात्मानं भ्रमरोस्थिरं॥

त्या आत्मनो लतादेहाधीरिणो लंवनं लताभावो चितं हृष्टा दौका चितेलं गगनमपश्यदिति लतायाः जाग्रद्दशा दर्शिता॥ अथ रा॰
सैव लता सुषुप्तस्थकलया सुषुप्तस्थस्यया दृशीकला संवितिः ताहृश्यैव कलया घनां जडतां। निद्रारूपं जाड्यमनुभूय स ४५
प्रोस्वात्मानं भ्रमरस्थितं ददर्श॥

सबभ्रमरःसरोजिन्यांव्यसनीआसक्तःसन्विसनाललग्नोबभूव॥तथाहिजडमतेरपिरसानभिज्ञस्यकृमिकीटादेरपिचेतःक्वचिदेवप्रीय
क्वोरतिंयातिसचभ्रमरस्तयानलिन्यासार्द्धंगजेनचूर्ण्यमानस्तद्रूपालोकाभावनयाआत्मानमामोदहस्तितयाआमोदेनगंधविशेषेण
मत्तोयोहस्तीतद्भावेनोदितंददर्श॥सचगजःकेनचिद्राज्ञाखातगर्त्तेनिपात्यवधःशिक्षितश्च॥राजवल्लभोभूत्वाक्वचित्समरेहन्यमा

संबभूवसरोजिन्यांव्यसनीविसनाललग्नः॥क्वचिदेवरतिंयातिचेतोजडमतेरपि॥तामाजगामनलिनींपरिलोलयितुंगजः॥
रम्यवस्तुक्रियार्थैवमूढानांजृंभतेपदं॥नलिन्यासतयासार्धंतत्रचूर्णत्वमाययौ॥भ्रमरोवारणालोकाद्वारणालोकभावनाश
ददर्शात्मानमामोदमत्तहस्तितयोदितं॥शुष्कसागरगंभीरेगजःखातेपपातच॥बभूववल्लभोराज्ञोवध्वातेनाशुशिक्षितः॥क्व
चित्समरसंमर्द्देघातितोस्तमुपाययौ॥गंडस्थभ्रमराभ्यासात्तज्जोभूयोप्यभूदलिः॥पुनःकरिभराक्रांत्यापद्मिन्यांचूर्णतां
ययौ॥पार्श्वस्थहंससंवित्याबभूवकलहंसकः॥कलहंसश्चिरतरंयोनिष्वन्यासुसंभ्रवत॥यदृच्छयाकदाचिज्जातःप
द्मजसारसः॥ब्रह्मसारसतांयातोविजहारससारसः॥कदाचिद्ददर्शाथरुद्रंरुद्रपुरेखगः॥तत्रैवचिरमत्रस्यरुद्रोऽहमिति
निश्चितं॥ ॥

नोगंडस्थलगतभ्रमरभावनयापुनर्भ्रमरोभूत्ससभ्रमरःकरिपदाक्रांत्याचूर्णितःपार्श्वस्थहंससंवित्याकलहंसोबभूव॥सच
कलहंसोयोन्यंतरेषुलुठन्यदृच्छयापद्मजस्यब्रह्मणःसारसोहंजातःसचखगोहंसःकदाचिच्चब्रह्मणोरुद्रपुरेगमनेरुद्रंदृष्ट्वा
तद्भावनयारुद्रोहमितिसंस्कारवशान्निश्चितबुद्धिरभूत॥ ॥

॥

यो॰सि॰ उद्देति। तत्र उड्डपुरे उद्भूतवपुरुड्डाकारवपुः स्वयं हंसो॥ ॥ गोष्ठीविलासिभिः प्रथमपरिषत्संभूतैस्तैस्तैः प्रसिद्धैः शिवपुराचारैः उड्डलोक
४६ व्यवहारैः शिवमहात्म्यवर्णनादिभिः यथेच्छया विजहार। उड्ड इति सप्तः उड्डः अनुत्तमज्ञानविलासिन्याः सर्वोत्तमज्ञानविस्तारया तया धि
46 या प्राक्तं न पूर्वजन्मसंभूतं मशेषं तत्सुदं तत्त्वं तमपश्यदशनिरावरणो निरावरणां जन्मांतरे रथ्यावरणरहितं विज्ञानमेव वपुर्यस्य स

उड्डभूतवपुस्तत्र विजहारपुरेच्छया॥ तैस्तैः शिवपुराचारैर्गोष्ठीविलासिभिः॥ उड्डस्तनुत्तमज्ञानविलासिन्या तया ततः॥ स्वम
शेषमुदंतं तमपश्यत्प्राक्तनं तया॥ निरावरणविज्ञानवपुः स भगवान्हरः॥ भवान्स्वयमेकांते स्वस्वप्नशतविस्मितः॥ अहो नु चित्रा
मायेयं वत विश्वविमोहिनी॥ असत्येवापि सद्रूपा सुत्वल्कमतवारिवत॥ एवमत्यंतचित्रासु संसाराणपभूमिषु॥ वक्रीत्रहमिति
भ्रांतस्वप्नन्यास्विव भूरिशः॥ कस्मिंश्चिदभवं सर्गे त्विहं जीवाटनामकः॥ कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणश्रेष्ठः कस्मिंश्चिद्वसुधाधिपः॥ हं
सः प्यभवते भुक्त्वा विंध्यकक्षे च वारणः॥ एवं योनिशतं गच्छतया तावहेमिति उड्डतां॥ ॥ ॥

भवा गवान्तहस्वस्वप्नशतविस्मितः स्वीयेन स्वप्नशतेन विस्मितः स न एकांते स्वयमेवैवमुवाच॥ अहो इति॥ अयं मायाप्रसत्यै राम
वापि मिथ्याभूतापि मतवारिवत॥ सुद्रूपासती सद्रूपा विश्वं विमोहयति। वतेति खेदे॥ एवमिति श्लोकत्रयं वाक्यं॥ अत्यंतचित्रसुसंसा ४६
राणपभूमि वक्रीषु भ्रांतोहं स्वमनोमात्रकल्पनादनेकेषु सर्गेषु जीवरादिरूपेण योनिशतं गच्छन्निति देहानां उड्डतां याततः॥ ॥

अत्रेति॥श्लोकत्रयं वाक्यं॥असौउद्धः अक्षन्मांतरेषुसवर्षसहस्रादिरूपोऽत्ययान्काले गतः तस्मात्तांस्तान्नानारूपान्स्वसंसारानुत्य
यगत्वा आलोकयामि॥ तेष्वप्यसम्यगालोकयामि॥ तेष्वप्यसम्यगालोकदानेनसम्यग्ज्ञानप्रदानेनतन्मयासहएकीकरोमि॥एवंसं
चिंत्ययत्रसर्गेभिक्षुर्विहारस्थः मठेस्थिताविहरंतस्मिन्भिक्षुवइतिविहारोमठउच्यतेसुषुप्तः सिवववदास्ते॥तंसर्गंप्रजगामावोधइत्वेति॥

अत्रवर्षसहस्राणिचतुर्युगशतानिच॥समतीतान्यनंतानिदिनान्युचरितानिच॥तांस्तान्सर्वाद्यसंसारानुत्यायालोकयाम्य
हं॥सम्यगालोकदानेनतम्यएवकरोम्यहं॥इतिसंचिंत्यउद्धोसौतंसर्गंप्रजगामह॥यत्रभिक्षुर्विहारस्थःसुप्तःशवइवास्थि
तः॥वोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच॥योजयामाससंस्मारभिक्षुस्वात्मनोभ्रमं॥उद्धमात्मानमालोक्यजीवटादिमयं
तथा॥वोधादविस्मयार्होपिसभिक्षुर्विस्मय

अथ॥तंभिक्षुंवोधयित्वाप्रवोध्यचेतसाचिन्नेनचेतनेनज्ञानेनचयोजयामासभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमंसंस्मार॥उद्धमिति॥सभिक्षुरात्मानं
उद्धमालोक्यतथाजीवटादिमयंचआत्मानमालोक्यवोधात्परमार्थविगमात्॥अविस्मयार्होपिमायायामहिम्नाविस्मययया

यो॰ गी॰ ६ अथेत्यादि। अथरुद्रेणाभिकुवजीवगादीनामपिप्रबोधनेसतितेसर्वेपिरुद्रवद्दिव्यज्ञानतयारुद्रांशाःसंतोविरेजिरेततोभि
४७ क्षोर्जन्मशतोपभोगप्रारब्धशेषमनुसंधायपरमार्थरुद्रेप्रेषिताःसंतोजीवटादिसंक्रान्तरुद्रांशास्स्वंस्वमालयंप्रापुःरुद्र
47

अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वविबोत्थाययगमतुः। कापिजीवटसंसारंचिराकाशैककोणगंतंप्रबोध्याभियोज्याशुस्वेत

साचेतनेनच। बोधयंतस्त्रयोप्यासन्विस्मिताश्चाथविस्मिता॥ एकत्रपात्रित्रपात्तेरुद्रभिक्षुकजीवटाः जग्मुर्विप्रा

दिसंसारांस्तैश्चसंमिलितास्तथा। दिव्यज्ञानाविर्भूतास्तेरुद्रांशाःशतमुत्तमं॥ रुद्रेणप्रेषितासर्वेतिप्रतिस्वंस्वमालयं

॥तेनरुद्रेणतांमायामवलोक्यतथोदितं॥ स्वांशास्तामेवसंसारस्थितिसंप्रेषितापुनः॥ प्रययुःस्वास्पदंतेपि एम ४७

जीवटब्राह्मणादयः स्वकलत्रैस्समंदेहंरूपइत्वाथकालतः॥ ततोरुद्रेणसंगत्याविविशुस्तत्परंपदं॥ ॥ ॥

णोतस्यानानांचबहुत्वात्॥ स्वंस्वमितिवीप्सयानिर्देशः तेपिजीवटब्राह्मणादयःस्वंस्वमास्पदंप्राप्यस्वकलत्रादिभिःसहस्थि

त्वादेहांतेरुद्रमाप्रुवन्नितिश्लोकपंचकार्थः॥ ॥

सर्व्वमिति। चितः कोशे कोशवत्सर्व्वस्तुनिधौ स्वरूपे सर्व्वं वस्त्वस्ति अतः सर्व्वात्मत्वादसौ चित्तया तेन प्रकारेण तदात्मकं तद्रूपं सत् सर्व्वका
ले विद्यते। सर्व्वस्यापि संविद्विवर्त्तत्वात्॥ यदि विद्यते तर्हि तस्यानुसंधानेन कथन प्राप्यत इत्यत्राह। संकल्पेति। संकल्पस्य प्र
गां संकल्पगतं वस्तु यया दशया प्राप्यते सैवासिद्ध दशा अभ्यासयोगाभ्यां वायुनिरोधेन च विना न लभ्यते॥ येषामिति॥ येषां

वसिष्ठ उवाच सर्व्वमस्ति चितः कोशे यद्यथालोकयत्यसौ। चिंतयानदवाप्नोति सर्व्वात्मत्वादसंशयं॥ यत्स्वप्ने द
श्यते यच्च संकल्पैस्व लोक्यते। तत्तथा विद्यते तत्र सर्व्वकालं तदात्मकं॥ संकल्पस्य प्रगां वस्तु यया च दशया प्यते
॥ परमभ्यासयोगाभ्यां विनात्वेतन्न लभ्यते॥ येषां तु योगविज्ञानदृष्टयः पाल्लिताः स्थिताः॥ सर्व्वं सर्व्वत्र पश्यं
ति त एते शंकरादयः॥ सर्व्वं ह्यभिमतं कार्य्यमेकनिष्ठस्य सिध्यति॥ दक्षिणां ककुभं पश्यन्न कश्चित्प्राप्नोत्युत्तरां
दिशं॥

त्तु सिद्धानां योगविज्ञानदृष्टयः योगः समाधिविज्ञानमध्यात्मशास्त्रज्ञानं॥ तज्जन्या दृष्टयो दर्शनानि फलिताः फलवत्य
ः स्थिताः। एते शंकरादयः। स्वसंकल्पानुमारेण सर्व्ववस्तु सर्व्वत्र देशे काले च पश्यन्ति॥ सर्व्वमिति। अभिमतं सर्व्वका
र्यमपि एकनिष्ठस्य तदेकनिष्ठस्यैवासिध्यति। दक्षिणां ककुभं पश्यन्न कोनामोत्तरां दिशं प्राप्नोति॥ श्रीराम॥ ॥

नि॰प्र संकल्प्येति।।संकल्पार्थनत्परैरेवावगम्यते आप्यते।अग्रसंस्थितार्थः।अग्रेपुरोभागेषु संस्थितो प्यर्थः।अग्रस्थर्थपरैः पुरोव
५८ र्तिवस्तुतत्परैरेवावगम्यते।।अग्रेति।।योमूढः अग्रस्थेवस्तुनिबुद्धिसंस्थेबुद्धौस्थिते सतिसंकल्पसंकल्पितमर्थंप्राप्तुमिच्छ
ति।तदा अविवेकीएकविषत्वाभावादेकत्रतात्पर्याभावात्तनद्वयमग्रस्थंकल्पितंवोभयंनाश्रयेतत्।।यद्बुद्धिस्थंनतुप्रा

संकल्पार्थपरैरेवसंकल्पार्थोवगम्यते।।अग्रस्थार्थपरैरेवअग्रस्थोर्थोविगम्यते।।अग्रस्थेबुद्धिसंस्थेयस्संकल्पंप्राप्तुमिच्छति।।तदाप्सावेकनिष्ठत्वाभावात्तन्नाश्रयेद्द्वयं।।इह इहविद्याधरोहस्यामहंस्यामितिविवेदिकः
।।इत्येकज्ञानसाफलंदृष्टांतस्वार्थ्यसिद्धये।।तस्माद्धेकार्थनिष्ठत्वाद्भिक्षुजीविनउद्गतो।।प्राप्यउद्गात्म
नालब्धासंकल्पार्थस्समुत्पताः।।

प्तुमिच्छतिनतद्बुद्धिस्थमित्युभयोरप्यासिद्धिर्विनाशः।इहोतिस्यामहंइहदेशेकालेचविद्याधरस्यामितिवा।।अहमिहवै रा॰म॰
दिकस्यामितिवायदेकध्यानसाफल्यंएकवस्तुविषयस्यध्यानस्यफलंसंवक्षः।सएकार्थसिद्धयेदृष्टांतः।।तस्मादिति ४८
।।तस्मात्पूर्वोक्ताद्धेतोरेकार्थनिष्ठत्वात्संकल्पार्थैकनिष्ठत्वात्भिक्षुरूपेणजीवेनउद्गतांप्राप्यतेनउद्गात्मनासंक
ल्पार्थस्यपत्पताप्राप्ताः।।

48

भिक्षुति। तेभिक्षुसंकल्पसिद्धा जीवत्तुद्दरूपत्वात्। संकल्पानांमसत्यतांसाफल्यंप्राप्तास्ततःप्रत्येकंतज्जगत्पृथक्। विलक्षणांपश्यंति
स्वतंत्रत्वासत्यसंकल्पत्वाद्वेतिभावः। एवमिति॥ तेपूर्वोक्तभिक्षुसंकल्पकल्पिताजीवटब्राह्मणादयः॥ उद्दस्यमहिम्नास्वसंकल्पपुरीं
गताः

भिक्षुसंकल्पजीवास्तेप्रत्येकंतत्पृथक्जगत्॥ पश्यंतिरुद्ररूपत्वात्ताःसर्वेचसत्यतां॥ एवंतेभिक्षुसंकल्पाज्जीवटब्रा
ह्मणादयः। उद्दविज्ञानवशात्स्वसंकल्पपुरीर्गताः॥ ततोरुद्रेणसंगत्यविविशुस्तत्परंपदं॥ श्रीरामउवाच॥ एवंतेभिक्षु
संकल्पाज्जीवटब्राह्मणादयः॥ कथंसत्यत्वमायाताःसंकल्पार्थेकसत्यता॥ वसिष्ठउवाच॥ एकःसहस्रंभवतिय
थाचैषजनार्दनः॥ अंशावतारलीलाभिःक्षुद्रतेजागतीस्थितिं॥ एवंतेभिक्षुसंकल्पाज्जीवटब्राह्मणादयः॥ संभुद्धस
विद्दिकाशासत्याद्रवकिलस्थिताः॥८॥ ॥ इतिनिर्वाणप्रकरणेशतरुद्रोपाख्यानंनामचतुस्त्रिंशस्सर्गः॥ श्री॥

स्वसंकल्पकल्पितानि। स्थानानिगताःप्राप्ताः॥ इतिश्रीमत्स्थालसूरिसूनुनापदवाक्यप्रमाणपारावारदृश्वनीश्रीमुभञ्जदेवविदु
षाचार्येणविरचितेसंसारतरणिनाम्निवासिष्ठविवरणेनिर्वाणप्रकरणेशतरुद्रोपाख्यानंनामचतुस्त्रिंशः सर्गः॥ श्री॥

यो॰ क्षि सर्वमेषाजन्मपरंपरा स्वसंकल्परूपम्त्रीतिसिद्धेतिनिदर्शयितुंशतरुद्राख्यानमुक्तं॥इदानींमौषुप्तमौनसंपादकंवक्ष्यककटीप्रश्नसंघ
४८ दुर्घतयोवेतालप्रश्नसंघोनिरूप्यते।सुषुप्तेति।चित्तविलासिनोसंकल्पादिरूपंचित्तविलासंत्यक्त्वाकलनामलनिर्मुक्तःस्वासनारूपमल
रहितःसुषुप्तमौनवान्भवत्यमारालक्षणसुषुप्तमौनयुक्तोक्लाश्रवदृष्टवतत्परःअवलंबितब्रह्मभावस्तिष्ठावागिति॥वाग्मौनादीनां

49

वसिष्ठउवाच॥सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिनां॥कलनामलनिर्मुक्तःतिष्ठवत्ष्टवतत्परः॥ श्रीरामउवाच
द्विविधप्रोच्यतेराममुनिर्वरैरिह॥एकश्चाष्टतपस्वीस्याद्वाग्मौनमक्षमौनंचकाष्ठमौनंचवेद्म्यहं॥सुषुप्तमौनंमौ
नेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्विविधप्रोच्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह॥एकश्चाष्टतपप
स्वीस्याजीवन्मुक्तोस्तथेतरः॥ ॥अभावितापांशुष्कायांक्रियायांबद्धनिश्चयः॥हठाज्जितेंद्रियग्रामोमुनिःस्यात्का
ष्ठतापसः॥

लक्षणंवक्ष्यते।मौनेवासुनीनांसमूहोमौनंनस्येशमुनिश्रेष्ठेत्यर्थः॥अभावितामिति॥अभावितायांब्रह्मभावनारहितायां
अतश्वशुष्कायांगीनीरसायांक्रियायांप्राणायामादिरूपायांबद्धनिश्चयःसन्हठयोगाज्जितेंद्रियग्रामोमुनिःकाष्ठतापसः राम
स्याद्॥ ४८

पर्येति॥ योमुनिः इदंजगत् यथाभूतंतथाबुद्ध्वाब्रह्मैवेदंसर्वमितिनिश्चित्यभावितात्माब्रह्मैवाहमितिनिश्चितात्मतत्त्वं
आत्मनिस्थितःस्वरूपमेवानुसंधानोव्यवहारमात्रेण लोकोपमोपिअन्तःस्वरूपसुखानुभवात्तृप्तास्तिष्ठति॥ससुनिर्जि
तस्मुक्तोमुनिःस्मृतः। उभयानुगतंसामान्यलक्षणमाह॥ एतयोरिति॥ शांतयोर्निर्विकारश्चित्तयोरेतयोः प्रकृतयोःमुनि
नाथयोःचित्तनिश्चयरूपात्मायोगेनतत्वज्ञानेनबाधश्चित्तस्यनिश्चयएकनिष्ठतातद्रूपश्चात्मास्वभावोयस्यतादृशोभावो

यथाभूतमिदंबुद्ध्वाभावितात्मात्मनिस्थितः। लोकोपमोऽपितृप्तोऽन्तर्यःसमुक्तोमुनिःस्मृतः॥ एतयोर्योभवेद्भावःशा
न्तयोर्मुनिनाथयोः। चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनकथ्यते॥ वाङ्मौनंवचसांरोधोवलादिंद्रियनिग्रहः॥ अक्षमौ
नंपरित्यागचेष्टानांकाष्ठसंज्ञकं॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्थितः। एतेषांहिमौनानांविषयश्चकाष्ठताप
सः॥

भिप्रायोमौनशब्दैःनकथ्यतेसुषुप्तमौननिरूपणायप्रथममौनांतराणिलक्षयन्नाह॥ वागिति॥ वचसांनिरोधाज्जातंवा
ङ्मौनंवलात्हठयोगवशाच्चक्षुरादीन्द्रियनिग्रहोक्षमौनं॥ तद्वशादेवचेष्टानांशरीरतदवयवक्रियाणांपरित्यागःकाष्ठ
मौनंप्रस्फुरदिति॥ एतत्सर्वोक्तंमौनत्रयंप्रस्फुरच्चित्तकलनंविलसच्चित्तवासनंस्थितं॥ अतएतेषांहिमौनानांकाष्ठतापस
वविषयआश्रयोनजीवन्मुक्तइत्यर्थः॥ ॥

नि॰ ३६
५॰
50

अथचतुर्भिः श्लोकैः सुषुप्तमौनमाह॥ अविभागमिति॥ ध्यायतोऽध्यायतो वा अन्तर्मुखस्य बहिर्मुखस्य वा मुनेः अविभागं अविद्यमा
नजाग्रदादिविभागं अनायासं विद्यमानं ज्ञानकर्मेन्द्रियं निरोधक्लेशं अनाद्यं तं उपक्रमोपसंहाररहितं यदास्थितं ब्रह्मनिष्ठत्वं एत
त्सौषुप्तसुषुप्तिसंभवं मौनं उच्यते॥ महायोग एव सुषुप्तमौनमित्यर्थः॥ यदाह सर्वज्ञयोगी॥ प्रपंचस्य भानेऽप्यभाने समं यत्नवावि
द्ययाविद्यया लिंगतां गतदात्मस्वरूपं तदानंदसांद्रं परब्रह्मभावं महायोगमाहुरिति॥ यथा चशैवो शिवः स्वभाव एवैकः चिन्त्यते निर्द्व

अविभागमनाद्यासंपदनाद्यं ब्रह्मास्थितं॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैव सौषुप्तं मौनमुच्यते॥ यथाभूतमिदं सर्वं जगन्नाना
त्वविभ्रमं॥ यदास्थितमसंदेहं सुषुप्तं मौनमुच्यते॥ ॥

न्द्वाधिकः यथा सैव मनोवृत्तिर्महायोग इहोच्यत इति॥ यथेति॥ नानात्वविभ्रमं नानात्वेन परिभ्रान्तमिदं जगद्यथाभूतं येन प्र
कारेण निष्पन्नं तं प्रकारं सुषुप्तावब्रह्मरूपं स्तत्वा तदात्मकं निश्चित्य असंदेहं निर्विकल्पं यत् ब्रह्मभावेनास्थितं। तच्च सौषुप्तं मौन
मेव॥ क्वचित्तु सुषुप्तं मौनसंगतमिति पाठः॥ तत्र मौनसंगतं मौनसंस्थानं मौनस्य प्रकारमित्यर्थः॥ ॥ ॥ एम

५॰

अनेकेति। इदं जगत् अनेकसंविद्रूपात्मा अनेकसंविद्रूपा आत्मानः स्वभावा यस्य तादृशमाततं व्याप्तं शिवं ब्रह्मैवेति यदनं
तनिरवधिकमर्मास्थितं ब्रह्मनिष्ठा तत्सौषुप्तं मौनमुच्यते। आकाशमिति। इदं जगत् आकाशं चिदाकाशविवर्तित्वात्। आका
शं नैव च मूर्तिमत्त्वात्॥ तथा अस्ति च अधिष्ठानसत्तायाः सद्रूपेणा भातितः। नास्ति च कल्पितत्वात्। इति जगतो ब्रह्मव्यतिरेकेणाना

अनेकसंविद्रूपात्मशिवमेवेदमाततं इत्यास्थितमनंतं यत्सौषुप्तं मौनमुच्यते आकाशं नैव चाकाशं सर्वमस्ति न॥
नास्ति व इति स्थितं समं शांतं यत्तन्मौनं सुषुप्तवत् सुषुप्तमौनं योगीशैर्द्विविधैः प्राप्यते खलु॥ सांख्ययोगिन एके
सुरे परे योगयोगिनः॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेन सिद्ध एकसमाधिना॥ सांख्ययेवाववुद्धाये तेसांख्या योगिनः स्मृता॥

स्तित्वं निश्चित्य सममेकाकारं शांतं निर्विकारं चयस्थितं॥ यानिष्ठा तत्सुषुप्तवन्मौनं सुषुप्ततुल्यं मौनमित्यर्थः। सुषुप्तेति॥
सांख्ययोगिनो योगयोगिनश्च वक्ष्यंते। सम्यगिति॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेन तत्त्वज्ञानोदयेन सिद्धोय एकसमाधिः एकस्मिन्नद्वि
तीये ब्रह्मणि चित्तविश्रांतिरूप उपलक्षिता ये योगिनः ते सांख्यये वसम्यग्ज्ञाने नैवाववुद्धा इति कृत्वा सांख्ययोगिनः स्मृताः॥

नि·प्र·द्द प्राणादीनि॥ येतुयुक्त्याअष्टांगयोगेनप्राणादीनामनिलानांसंशांतौसत्यांअनामयमनाद्यनंतंचपदमागतास्तेयोगयोगि
५१ नःस्मृताः उपादेयमिति॥ शांतमकृत्रिमंपदमेवसर्वेषांयोगिनामुपादेयं॥ अतोहेतोःसांख्यैर्योगिभिर्यत्स्थानंप्राप्यतेयो
५1 गैरपितत्परंस्थानंप्राप्यते॥ किंतत्पदमित्यत्राह॥ यत्रेति॥ यत्रयस्मिन्पदेवासनावागुरोक्रांत्वावासनैववागुरावंधकत्वात्॥

घ्राणाद्यनिलसंशांतौयुक्त्यायेपदमागताः॥ अनामयमनाद्यनंतंतस्मृतायोगयोगिनः उपादेयंतुसर्वेषांशा
तंपदमकृत्रिमं॥ यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंपरंयोगैस्तदेवहि॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यंतंनोपलभ्यते॥ वासना
वागुराक्रांतातद्विद्धिपरमंपदं॥ मनोसुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात्॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते

तयाआक्रांतायायाप्राणमनमोर्वृत्तिर्व्यापारः॥ अत्यंतंसम्यगुपलभ्यतेनतदेवात्मस्वरूपंपरमंपदंविद्धि॥ परब्रह्मस्व एम ५१
रूपंविद्धि॥ मनइति॥ मनस्तावद्वस्तुतोऽसदेवअनवेक्षणादविचारात्सुधैवस्वप्नेस्वमरणप्रत्ययवदुत्थितं॥ अतःप्रे
क्ष्यमाणंविचार्यमाणमपिसंनविद्यते॥ अविचारसिद्धस्यविचारेणनिवृत्तिर्युक्तैवेतिभावः॥ ॥ ॥

ऌकेतिएकतत्वघनाभ्यासः ४। एकस्यैवत्वाभिमतस्यतत्वस्यनिरंतरमनुसंधानं तथाप्राणानांविलयः ४ मनोनिग्रहश्चे
तित्रिमयमेवमोक्षशब्दस्यसंग्रहः ४ अतएवमोक्षसाधनमित्यर्थः ४॥ एकेति॥ एकतत्वाभ्यासादीनांत्रयाणांमध्येए
कस्मिन्नपिसिद्धेइतरेअपिसिध्यतइत्यर्थः ४ अविनाभाविनी इति श्लोकद्वयंवाक्यंजीर्णांप्राणाचेतसीकद्वर्शी

एकतत्वघनाभ्यासः ४ प्राणानांविनांविलयस्तथा॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः ४॥ एकार्थेभ्य
र्थोभ्यसनप्राणरोधविलयरिक्षुपा ४॥ एकस्मिन्नेवसंसिद्धेसर्थ्यंतिपरस्परं स्पर्श॥ अविनाभाविनीनित्यंज
न्तूनांप्राणचेतसी॥ कुसुमामोदवत्मिश्रेवतिलइवस्थ्यते॥ आधाराधेयवद्धेवएकाभावेविनश्यतः ४ कुसु
त ध्यानानाशेनकार्यंमोक्षाख्यमुत्तमं॥ एकस्मिन्सुदृढेतस्मिन्नावंविभावयेत॥ भावोभावत्वमापन्नेतिस्वभ्यासापावदाततां।

॥राम॥ ॥श्रीकृष्ण॥

अविनाभावित्वाभिलातितिलवत्कुसुमामोदवदाधाराधेयवच्चमिश्रेपरस्परसंगतेएवास्थितेहेतेरेकस्याभावेद्व
अपिविनश्यतः ४॥ स्वनाशेनकारणेनमोक्षाख्यमुत्तमंकार्यंकुरुतश्चा एकस्मिन्निति॥ सुदृढेअभ्यासेनएक
स्मिंस्तत्वेनाकडार्वविततहतिंकिंभावयेत्यात्रवर्तमानेध्यानावतस्वभ्यासाद्वोरातत्वंसततभावत्वेभावयामान

पदिति॥ वेतः चित्तं यदेकचातं यस्मिन्वस्तुनि एकाग्रं भवति॥ चिराभ्यासवशाभावः॥ चिरकालानुसंधानवशात् तात्प्रांतता-
साषु विशेषौ येनि वृत्तनिरिचिल भेदः सतः हृ ॥ तात्नं देववत्खु भवति। अस्तीति मंडुलदेशं जिघांसयां भयाभङ्गरोष्छया
॥ समस्तविज्ञव त्सूपहरि रामो सादिकल्पितवदु चिलिसमर्पतोन। निर्निमित्तमिति। सवेता ॥ क्रुधितोपि निरागस्कं निरा

यदेकतानं भवति वेतस्तद्भवति ज्ञारा ॥ त॥ शान्तशेषौघ चिराभ्यासस्वाभावतः॥ ॥ वसिष्ठ उवाच॥
संसृति ॥ स्वप्नविभ्रान्तौ वितालो दृक्तानि मा-श्राप्र प्तानाकार्ता पसुभाक्त्र संगात्स्मृति मागतात॥ अस्ति
विंध्य महाटव्यां वेतालो विपुलो कृति ॥ सर्कविन्संडुलं गवादाजा मामजिघांसया॥ सवेतालो वं संस्तृर्वेकस्मिं
श्चित्सज्जाना व्यादे॥ वडुवत्तुपहारेणानित्यतृप्तः तपासुखी। निर्निमित्तं निरागस्कं पुरोऽप्यभ्यागतं न सः॥
क्रुधितोपि नरं हंति सन्नोदिन्यायदर्शकः॥ सकाले नाथ्वीगो होजगामनगरान्तरं॥ न्यायशुल्कयान रंभोक्तुं कुधांस

पराक्षं नरं पुरोभ्यागतमपि निर्निमित्तं न हंति॥ हियस्मात्कारणात्संतो विद्वांसः न्याय दर्शकाः न्यायस्य प्रवर्त्तकाः वेतालो   मप्तिनोदितः॥ ॥
ब्रह्मवित्तया अन्यायेन नहंवीत्यर्थः॥ ॥

तत्रेति॥ रात्रिचर्याविनिर्गतं राजानो हि राज्यस्थितिविचारयीनुमेकाकिन४प्रत्यन्नमेवेषणात्रवटंति॥ तयरात्रि

तत्रप्रापासमूपालंरात्रिचर्याविनिर्गतं॥ तमाह घोरेण राद्रेनोप्र निशाचरः॥ राजन लब्धोसि भीमेन वेनले न मयाधुना॥ क्व गच्छसि विमूढोसि वव्मो ज्ञममधमे॥ राजोवचा॥ ततो रात्रिवरनिन्यीयंमवेदत्सिवल्लादिहा॥ तल्ले सहस्रधा मूर्ध्नी स्फरिष्यति नसशय४॥ ॥वेतालउवाच॥ ॥नत्वमन्य हमन्यायन्या योयंहीमयोच्यते॥ राजासि सकलाशाश्चपूरणीया४ त्वयार्थिना॥ ममैतामर्थितां राजन् संतवार्थीप्रपूरय॥ प्रश्नानिमान्मयोक्तास्त्वसम्यग्गा ख्यातुमर्हसि॥ कस्यासूर्यस्य रश्मीनां ब्रह्माण्डं निरुशारावा४॥ कस्मिन्स्फुरतिपवनेमहागगनेरावा४॥ स्वप्नात्स्वप्ना तरं गच्छन् शतशोथसहस्रश४॥ त्यजन्नत्यजति स्वच्छकस्यत्न पप्रसास्वरं॥ रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवपुन४पु न४॥ अन्तरं तम्वथा तस्वतथाको गुण४ स एवहि॥ ब्रह्माण्डाकाशात् तोधस्य यमंरत्न मेस्व४॥ अपरित्यजतो नुत्व कस्याराघर मारावा४॥ कस्याराव याव घोवपरमाणुमहागिरेः॥ शिलाता मिव दे४ कान्तर्निनूपामत्ताजगत्त्र यी॥ वसिष्ठ उवाच॥ इत्युक्तवति वेताले वक्तुप्रश्नान्हि हयस४॥ नवाचवनन राजा दंताशु द्यवत्लावर॥ ४॥ श्रीराम॥ क्रुल

यावितिर्गतममेति॥ सत्तवार्थी सतवदर्थोऽस्य यश्लोकपचके तवेतालप्राश्ना४ कस्योति॥ तेवषडपुन्त एवसरस्यष्टा

यो॰ वा॰ ३०

निः श्रुः ६

53

तत्रत्रसांडानि कस्य स्वरूपस्य रश्मीनां रूपाणि ४ स्फुलिंगा ४ इति प्रश्नस्योत्तरं श्लोकद्वयेनाह ॥ एष इति । कस्य स्वरूपस्ये
ति ४ एषा एकस्वरूपं ४ चित्स्वरूपं एवेति । भाग्तरेणाप्युक्तं ४ यतो सौ चित्स्वरूप एवैतत्तु सर्वं जगन्नयं ति प्रकाशयति । तस्य
भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः । एष चित्स्वरूप उदित इति श्लोकविग्रहः ४ । तत्र उदितत्वे मोक्षस्य प्रमेवार्थः ४ ॥ तस्य प्रसिद्ध
स्वरूपं केवलं स्वयमाह । एष विद्या नाम्ना भाविता नाम ४ जीवरूपेण सर्वान् ४ करणान् प्रवर्तक ४ परमेश्वर ४ भास्करादीनां

राज्ञो काय ॥ एष चित्सूर्य उदिताः ४ सर्वमेतत्प्रकाशयन् सौ ॥ विज्ञानात्मा परमो भाविताख्य पक्षा इमे ये भुवनभोगास्ते
सैव त्र मरेस्सव ४ ॥ विज्ञानपरमार्कस्य भासा भान्ति भवंतिव ॥ ॥ श्रीराम ॥ कृष्ण ॥ ॥ कृष्ण ॥ ॥

मपि तत्तेजो लेशत्वात् । पद्मं गीतासु ॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं ॥ यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति
॥ इमे भुवनाभोगास्तस्यैव विज्ञानपरमार्कस्य त्रसरेणुतुल्या अंशाः ४ तस्यैव भासा भावंति ध्रुवं तस्य येते प्रतीचा ॥ ॥ श्रीराम ॥

राम

५३

कस्मिन्पवने महागगणादयो रेणवः स्फुरंतीति द्वितीयप्रश्नं श्लोकद्वयेन विवृणोति ॥ कालेति कालसत्ता कालरूपा याः शक्तेः स्फूर्तिः इत्यर्थं नभः स्फूर्तिः न
भः सगत्ता स्पंदसत्ता स्पंदस्वभावस्य वायोः सत्ता अथ चिन्मयी शुद्धचेतनसत्ता च केवलचेतनस्य दृष्टिश्च इत्यादि चेतना चेतनात्मकं पावनं । विद्धिव
तं रूपं चंचलरजः कुसुमांगे कुसुमावयवे ह्यामोद इव परमात्ममयैवायौ तदतद्रूपकं तद्रूपमतद्रूपं च यतः स्फुरति । तत्र तद्रूपत्वं सद्रूपत्वात्तथा
समानमलाक्षेन विदाकारेण प्रतीतिहेतुत्वाच्च अतद्रूपत्वं विकारित्वजडत्वदुःखमयत्वादिभिरिति द्रष्टव्यं स्वप्नात्स्वप्नान्तरं शतसहस्रो

कालसत्ता नभःसत्ता स्पंदसत्ता च चिन्मयी ॥ शुद्धचेतनसत्ता च सर्वमित्यादि पावनं ॥ परमात्ममयैवायौ रजः स्फुरति चंचलं ॥ कुसुमो
ग इवामोदस्तद्रूपकं यतः ॥ जगदाख्यमहास्वप्ने स्वप्नात्स्वप्नान्तरं व्रजन् । रूपं त्यजति नो शांतं ब्रह्म शांतं त्वदृढं हितं ॥ रंभास्तंभो
यथा पत्रमात्रमेवोत्तरोत्तरं ॥ अंतरं तस्य थैवेदं विश्वं ब्रह्म विवर्त्यपि ॥ ॥

गच्छत । स्वर्ग स्वप्नात्त्यजन्नपि स्वच्छं स्वभावं स्वरूपं न त्यजतीति तृतीयप्रश्नं श्लोकेन विवृणोति । जगदिति । जगदेव महास्वप्नः मायामयत्वा
त् । तत्र जन्मानि कृष्टस्वप्नाः तादृशात्स्वप्नाननुभवन्नप्यात्मा शांतत्वदृढहितं ब्रह्मणो निर्विकारस्वरूपे कल्पिते शांते रूपं न त्यजति । संसर
न्नपि जीवो ब्रह्मभावं न त्यजति । संसारस्य कल्पितत्वादिति भावः । रंभास्तंभः कदलीस्तंभः स यथा अंतरं तर्वि विविच्य दृश्यमानः पुनः पु
नः पत्रमात्रमेव त्वंमात्रमेव न तथा विचार्य पि वि विचित्रतया वर्तमानमपि विश्वमिदमंतर्विचार्यमाणं ब्रह्मैव ॥ ॥

नि॰प्र॰ ब्रह्मांडादयोमहांतोपिभावाअणुत्वमपरित्यज्यांतएकस्याणोःपरमाणोरितिपंचमंप्रश्नंसार्धेनश्लोकेनविवृणोति।सूक्ष्मत्वादिति।परमा
५४ त्मासूक्ष्मत्वादिंद्रियाग्रहीतुमशक्यत्वादलभ्यत्वात्प्राप्तुमशक्यत्वाच्चपरोणुकःपरमाणुतुल्यःअसावेवपरमात्माअनंतत्वाद्देशका
54 लादिभिरपरिछिन्नत्वात।मेर्वादिमूलतांपरिछिन्नस्यमेर्वादेर्मूलतामुपादानत्वंप्राप्तःतच्चमेर्वादिवस्तुतस्यपरमात्मनःपुरतःप

सूक्ष्मत्वादप्यलभ्यत्वातपरमात्मापरोणुकः॥अनंतत्वादसावेवप्राप्तोमेर्वादिमूलतां॥परमाणुवदाभातिमेर्वादिपुरतो
स्यतु॥परोऽणुरेषालभ्यत्वात्स्थूरकत्वान्महागिरिः॥सर्वावयवरूपोपिनिरस्तावयवःपुमान्॥ ॥

रमाणुवदाभाति।परमात्ममहत्त्वापेक्षयामेर्वादीनामतिसूक्ष्मत्वात॥अनवयस्यैवैकस्यपरमाणुरूपस्यमहागिरेरीयंजगत्त्रयीशिलां
नर्गतातिनिबिडैकांतरूपाकठिनैकस्वभावामज्जासारभूता॥२॥इतिषष्ठंप्रश्नंसार्धेनश्लोकद्वयेनविवृणोति।परइति॥एषपुमानल राम
भ्यत्वादप्राप्यत्वात्परमाणुशब्दवाच्योपिशब्दस्थूरकत्वात।व्यापकत्वान्महागिरिरपिसर्वावयवरूपोपिस्थूलप्रपंचाकारतयादृश्य ५४
मानोपिवस्तुतोनिरस्तावयवःसर्वप्रपंचाधिष्ठानरूपिणोऽस्य॥ ॥

सर्वप्रपंचाधिष्ठानरूपिणोस्य विज्ञप्तिमात्रसारत्वात् विज्ञानमात्रमेव सारोंशः इति कृत्वा विज्ञप्तिमात्रस्यास्य एषो जगत्त्रयमज्जा। मात्रं घनी
भूतःसारोंश एव हि यस्मात्कारणाज्जगत्त्रयं विज्ञानमात्रस्य मध्यं मध्ये वर्तते अतो मध्यवर्तित्वान्मज्जारूपत्वं युज्यत इति भावः॥ ॥इति
वासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे वेतालोपाख्यानं नाम पंचत्रिंशः सर्गः॥ ॥पूर्वं सौषुप्तमौनसंपादकविवेकप्रदर्शनाय वेता

विज्ञप्तिमात्रसारत्वात्सर्वाधिष्ठानरूपिणः॥ अस्य विज्ञप्तिमात्रस्य मज्जामात्रं जगत्त्रयं। विज्ञानमात्रमध्यं हि विद्धि साध्यो
जगत्त्रयं॥ इति राजमुखाच्छ्रुत्वा वेतालः शांतिमाययौ। भावितात्मतया तत्र विचारोत्थितया धिया॥ उपशांतवपुर्भूत्वा
गत्वैकांतमनिंदितं॥ बभूवाविरलध्यानी विस्मृत्य विपुलां क्षुधां॥ इति निर्वाणप्रकरणे वेतालोपाख्यानं नाम पंचत्रिं
शः सर्गः॥ संहृत्य सर्वतश्चित्तं स्तिमितेनांतरात्मना॥ प्रवाहपतितं कुर्वन्निरिच्छस्तिष्ठ शांतधीः॥ ॥

लप्रश्नो निरूपितं। इदानीं तु दुर्लभापि विश्रांतिः स्वप्रयत्नेनैव लभ्यत इति दर्शयितुं भगीरथकथा कथ्यते॥ संहृत्येति। सर्वतो
बाह्यविषयाच्चित्तं संहृत्य प्रत्याहृत्य स्तिमितेन स्वरूपनिष्ठेन अंतरात्मना अंतःकरणेनोपलक्षितः॥ प्रवाहपतितमाचारक्रमप्रा
प्तं कर्म कुर्वन्निरिच्छः शांतधीस्तिष्ठ॥ ॥

आकाशेति। मनसैव विचारतत्परेणाश्चित्तेनैव यथेति। चित्रचमत्कृत्या आश्चर्यकारिणी चित्रहृत्तिः चित्रचमत्कृतिस्तया। यौवन इति। श्लोकद्वयं वाक्यं॥
सुविरागचमत्कारा शोभनो विरागचमत्कारो वैराग्यनिश्चयो यस्यां सा विचारकारिणी कासूक्ष्मो विचारः। एकांत इति। असमंजससंकुलां असमंजसम

आकाशविशदं कृत्वा मनसैव मनो मुनिः। तिष्ठेः कुशम शान्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः॥ स्थिरबुद्धिरमूढस्य यथाप्राप्तानुवर्तिनः॥ राज्ञो भगी
रथस्येव दुःसाध्यमपि सिध्यति॥ ॥राम उवाच॥ ॥यथा चित्रचमत्कृत्या राज्ञो गंगावतारणं॥ भगीरथस्य संपन्नं तन्मे कथय मे प्रभो॥ ॥
वसिष्ठ उवाच॥ ॥आसीद्भगीरथो नाम राजा परमधार्मिकः॥ सुवस्स समुद्रयुक्ताया मंडली तिलकोपमः॥ संकल्पानन्तरं प्राप्तय
थाभिमतमर्थिनः॥ चंद्रप्रसन्नवदना यस्मादर्थिता मतो रिव॥ गंगा सा पानपुद्धृत्य येन पातालवासिनः॥ यो जिता ब्रह्मणो लोके बांध
वा लोकबंधुना॥ यो वने वर्तमानस्य तस्य भस्मपितेरपि॥ स विचारयतो लोकयात्रां पर्याकुलामिमां॥ सुविरागचमत्कारविचार
कारिणी कोदभूत्॥ वयस्यपि वतारुण्ये दैवाद्वल्लीमराविव॥ एकांते चिंतयामास महीपतिरसावथ॥ जगधात्रामिमां कृत्यमसमं
जससंकुलां॥ पुनर्दिनं पुनः श्यामा दानादानशतं पुनः॥ तदेव सुखं विरसं लभ्यते कर्म कुर्वता॥ ॥
न्याप्यं तेन संकुलं व्याकुलां पुनरिति। श्यामा रात्रिः कर्म सांसारिकं व्यापारं सुखं विरसं नीरसं विपरीतरसं वा दानादानशतं लभ्यते। त्यागभोग
शतं प्राप्यते॥ ॥

येनेति।येनवस्तुनाप्राप्तेनसताअप्राप्तंवांछितं।किंचिदपिनावशिष्यते॥तदेवकृतंसुकृतंमन्येशेषमन्यत्कर्मविडंबिकैवपुनःपुनःप्रवृत्तिहेतुत्वात्॥बंधनिवृत्ति
हेतुरेवसत्कर्मेत्यर्थः।यदाहप्रह्लादः।तत्कर्मयन्नबंधायसाविद्यायाविमुक्तये॥आयासायापरंकर्मविद्यान्याशिल्पनैपुणमिति।विरतीति।श्लोकद्वयंवाक्यं।
विरसाम्यात्मना।विरसाम्यरूपेणसर्वानुगताकारेणयदुत्थितःयदुदितःतेननिर्विभागविलासिनानिर्विशेषंस्फुरतापूर्णेनअखंडेनभरितात्मनाव्याप्तेनज्ञेय।

येनप्राप्तेनलोकेस्मिन्नाप्राप्तमवशिष्यते॥तत्कृतंसुकृतंमन्येशेषंकर्मविडंबिका॥पुनःपुनःपर्युषितंकर्मकुर्वन्नलज्जते॥मूढवद्धिरमूढस्तुकिं
कुर्यात्किलबालवत्॥अथैकदाहिद्विग्नमनाःकदाचित्त्रितुलंगुरुं॥एकांतेसंस्थितंभीतःसमपृच्छद्भगीरथः॥जरामरणमोहादिरूपाणांभयका
रिणां॥भगवन्सर्वदुःखानांकथमन्तःप्रजायते॥ ॥त्रितुलउवाच॥ ॥विरसाम्यात्मनोत्थेननिर्विभागविलासिना॥राजन्ज्ञेयाववोधेनपू
र्णेनभरितात्मना॥१॥क्षीयंतेसर्वदुःखानिच्छिद्यंतेग्रंथयोभितः॥संशमंविलयंयांतिसर्वकर्माणिचानघ॥ ॥

ज्ञेयस्यपरतत्वस्यसाक्षात्कारेणसर्वदुःखानिक्षीयंते॥ग्रंथयोबंधहेतवःअहंकारादयश्छिद्यंतेछिद्यंतेसंशयाःकैवल्यमस्तिनवाआत्मापरमानं
दरूपोभवतिनवेत्येवमादयःसममायांतिसर्वकर्माणिपुण्यपापरूपाणिसर्वाण्यपिकर्माणिसममायांति।भिद्यतेहृदयग्रंथिरित्यादिश्रु
तेः॥ ॥

नि॰प्र॰ किंतत्ज्ञेयमित्यत्राह ज्ञेयमिति ज्ञानस्वरूपोनित्यःसर्वगतःसुविशुद्धआत्मैवज्ञेयइत्यर्थः। चिन्मात्रमिति। श्लोकद्वयंवाक्यं॥ शांतत्वादिलक्षणंचिन्मात्रस्वरूपंनि
५६ र्गुणंब्रह्मैवास्मिइतरदात्मव्यतिरिक्तंदेहादिरूपंवस्तुकिंचिदपिवस्तुतोनास्तीतिवेद्मि। किंतुअत्रास्मिन्नर्थेप्रतिपत्तिः ज्ञानंस्थिरप्रतिष्ठंनेति॥ अ

56

ज्ञेयंतुविद्धिआत्मानंसंशुद्धंज्ञप्तिरूपिणं॥ सचसर्वगतोनित्यंनास्तमेतिनचोदयं॥ ॥भगीरथउवाच॥ ॥चिन्मात्रंसर्वगंशांतमस्मिनि
र्मलमच्युतं॥ देहादिनेतरत्किंचिदितिवेद्मिमुनीश्वर॥ किंत्वत्रप्रतिपत्तिर्मेस्फुरतामेतिनप्रभो। एतावन्मात्रसंवित्तिःस्यामहंसर्वदा
कथं॥ ॥त्रितउवाच॥ ॥ज्ञानेनज्ञेयनिष्ठत्वमेतिचेतोहृदंबरे॥ ततःसर्ववपुर्भूत्वाभूयोजीवोनजायते॥ ॥

तःएतावन्मात्रसंवित्तिःचिन्मात्रानुसंधानमयीकथंकेनप्रकारेणस्यात्प्रकारंनिरूपयेत्यर्थः॥ ज्ञानेनेति॥ ज्ञानेनस्वरूपप्रमाणलक्षणेन
ज्ञानसाधनेनचेतोयदाहृदंबरेहृदयाकाशेज्ञेयनिष्ठत्वंस्वस्वरूपनिष्ठत्वमेति॥ ततस्तदाजीवःसर्ववपुर्भूत्वासर्वात्मकोभूत्वाभूयोनजा राम
यतेअंतर्मुखतयास्वस्वरूपनिष्ठत्वेस्वयमेवसर्वात्मकंब्रह्मभूत्वापुनर्जीवभावंनेतीत्यर्थः॥ ॥ ५६

किंतज्ज्ञानमित्यत्राह अमक्तिरिति। श्लोकत्रयं वाक्यं॥ असक्तिर्विषयेषु अनामक्तिः पुत्रदारगृहादिषु। अनभिष्वंगः ममताराहित्यं इष्टानिष्टोपपत्तिषु प्रि
याप्रियेषु नित्यं समचित्तत्वं हर्षविषादराहित्यं अनन्ययोगेन अभेदभावनया आत्मनः स्वस्वरूपस्य अनारतम विछिन्नं तद्भावनं ब्रह्मभावनं।
ब्रह्मैवाहमित्यनुसंधानं विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः पूतो निर्जनश्चयो देशः तत्सेवनशीलत्वं जनसंसदि पामरजनसभायां अरतिरन

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु। नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥ आत्मनोनन्ययोगेन तद्भावनमनारतं॥ विविक्तदेश
सेवित्वमरतिर्जनसंसदि॥ अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं तत्वज्ञानार्थदर्शनं॥ एतत्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानं यदतोन्यथा॥ रागद्वेषरू
यकरं संसारव्याधिभेषजं॥ अहंकारोपशांतौ तु राजन् ज्ञानमवाप्यते॥ ॥भगीरथ उवाच॥ ॥शरीरेस्मिन्स्थिरारूढो गिरौत
रुरिवस्थके॥ अहंभावो महाभाग वदमेत्यज्यते कथं॥ ॥

तत्परत्वं तन्‍ वस्थानं अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं आत्मविषयज्ञानं तत्वज्ञानार्थदर्शनं तत्वज्ञानप्रयोजनस्यात्यंतिकदुःखोपरमस्यानुसंधानं एतत्पूर्वोक्तं ज्ञा
नसाधनत्वात्॥ ज्ञानमितिप्रोक्तं। इत्येतोन्यथा उक्तसाधनविपरीतं विषयाशक्त्यादिकमज्ञानं संसारहेतुस्यादित्यर्थः॥ रागेति॥ देहादावहंभा
वत्तस्यात्मज्ञानप्रतिबंधकत्वात्। तदुपशांतावेवात्मनः स्वरूपमवगम्येत इत्यर्थः। शरीरइति। संसारस्यानादित्वात्तन्मूलभूतस्या
हंकारस्यदृढमूलतयात्यागोदुःकरइतिभावः॥ ॥

नि·प्र· पौरुषेणेति॥ पौरुषेण प्रयत्नेन वासनाक्षयहेतुः सम्यग्ज्ञानसमाध्यभ्यासादिरूपः पौरुषः प्रयत्नः तेन भोगौघभवनां विषयवासनां विष
यवासनां त्यक्त्वा विकसितां परिपूर्णां सत्तां गत्वा आश्रित्य अहंकारलयं व्रजेत् साधयेदित्यर्थः॥ यत्रणेति॥ लज्जादिरत्र वित्तेक
५७ र्मीति वेतमः सर्को वा लज्जा आदिशाज्ञाति कुलाभिमानादिग्रहणं॥ तदुक्तं॥ घृणा शंका स्पृहा लज्जा जुगुप्सा चेति पंचमी। कु

57

॥ ॥त्रितुलख्याव॥ ॥पौरुषेण प्रयत्नेन त्यक्त्वा भोगौघभावनं॥ गत्वा विकसितां सत्तामहंकारलयं व्रजेत्॥ यंत्रणापं
जरं यावद्भग्नं लज्जादिनाखिलं॥ अकिंचनत्वशेषेण स्फुटा तावदहंकृतिः॥ सर्वमेतद्धियात्यक्त्वा यदितिष्ठसि निश्चलः॥
तदहंकारनिलये त्वमेव परमं पदं॥ ॥

लंशीलं तथा जातिरष्टौ पाशाः प्रकीर्तिता इति। तादृशं लज्जादिरूपं यंत्रणापंजरं अकिंचनत्वशेषेण चत्रूपातिरिक्तं किंचिदपि वयस्य नास्ति सो किं राम
चनः॥ तद्भावमात्रशेषेण यावदखिलं न भग्नं न त्यक्तं तावदहंकृतिः स्फुटा न निवर्तत इत्यर्थः॥ सर्वमिति॥ एतत्सर्वं लज्जाभिमानादिकं सर्वमित्य ५७
र्थः॥ ॥

शांतेति। शांतान्यशेषविशेषणानि ब्राह्मणोहं गृहस्थोहमित्यादीनि यस्य विगता भीर्भयहेतुः यस्मात्॥ संत्यक्ताः सर्वा एषणाः पुत्रकलत्रा
दिवांछा येनासौ तादृशः॥ सत्त्व अरिषु साम्याप्तिर्यं त्यक्त्वा अकिंचनत्वमेव गवा आप्तिर्यथा तोहं कृतिरस्तदेहकलनस्तेष्वेव वारिषुभि
क्षामटन्मामपरित्याज्यं गुरुमपि अलं सम्यग्झितवान्यादि भवासितत्वादिः। वीरपक्षे वैरसि। अनातादपुनतोसि। सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मैवा

शांताशेषविशेषो विगतभीः संत्यक्तसर्वैषणो योगवान्नूनमकिंचनत्वमरिषु त्यक्त्वा समप्राप्तिपः। शांताहंकृतिरस्तदेहक
लनस्तेष्वेव भिक्षामठन्नामप्रक्षितवानलं यदि भवस्फवैस्तद्वैरसि॥ ॥ वसिष्ठ उवाच॥ ॥ अथ तस्य गुरोर्धर्क्रा दित्याकार्य
भगीरथः॥ मनस्याहितकर्त्तव्यः स्वापारपरो भवत्॥ २०॥ ततः कृतिपयेष्वेव वासरेषु गतेषु सः॥ अग्निष्टोममखं चक्रे स
र्वत्यागैकसिद्धये॥ २१॥ गोभूम्यश्वाहिरण्यादि दद्दौ धानमशेषतः॥ द्विजादेवार्त्तबंधुभ्यो गुणापात्रविचारपरः॥ २२॥
दिवसत्रयमात्रेण सर्वमेव परित्यजन्॥ अस्वास्थ्यमात्राशेषोसावासौ सीद्धा ना भगीरथः॥ २३॥ ॥ श्रीराम॥ ॥ कृष्ण॥ ॥

सीत्यर्थः॥ अथेति। मनस्याहितकर्त्तव्यः गुरूपदिष्टं कर्त्तव्यं चित्ते निधायेत्यर्थः। स्वव्यापारपरः राज्यचिंता स्वव्यापारः तत्र तत्परो वा
निवाभूदिति। तत इति। सर्वत्यागैकसिद्धये सर्वधनत्यागावसरसंपादनायेत्यर्थः॥

वा॰ प्र॰ ६

५८

58

अर्थ इति॥ अथ भगीरथ॥ सर्वार्थरिक्त॥ सर्वार्थरिक्तं सर्वधनरहितं खिन्नप्रकृतिपौरकं खिन्नाः दीनाः प्रकृतयो मात्यादयः पौराश्च प्रजा

नाभ्युदयस्मिन्नतं स्वीयराज्यं तृणमिव सोमांति नेखारा ज्यासीमं तेवत्तमानाय अरपदंदौ॥ सामंतिन इति पाठे समेनाः समंततः संभवादेशाः तद्देते सा

मीपदेशाधिपतयः इत्यर्थः॥ आक्रांत इति॥ द्विषता राज्यो राजा भवेवसघनिस्य गृहे मंडले ख्यारा स्वत्र अक्रांते सतीति अ सो भगीरथ॥ अ

अथ सर्वार्थरिक्तं तत् खिन्नप्रकृतिपौरकं॥ सोमांतिनेत्तृणमिव राज्यं स्वमदद्दौ॥ आक्रांते द्विषता राज्ये मुनिः सघनिमंडलो

॥ आधोवासो वशेषो ऽसौ निर्जगाम स्वामंडलात्॥ यत्र न ज्ञायते नाम्ना यत्र न ज्ञायते मुखात्॥ तत्र ग्रामे स्वार रोष्ठ दूरेषु वासा

धै ष्विबाश॥ ३६॥ इत्यल्पेनैव कालेन प्रख्यातसकलैषणः॥ परमेण ग्रामेनासौ प्रापविष्णांतिमात्मनि॥ अथ स वेदीयानि

रूपीठ कदाचित्कालयोगतः॥ अवज्ञः॥ सं त्रु णा क्रांतं स्वमेव प्राप तत्पुरं॥ नानागारांश्च तत्रासौ प्रवाह पतितांश्च

तान् ग्रामपौरान् मंत्रिणां चैव शनैर्भिक्षामयाचत॥ ॥ राम ५८

धौवासा वशेषः परिधानमात्रशेषो मुनिः सत्यमंडलान्निर्जगाम अर्मान्निति॥ अवज्ञः स्वस्य गेत्त व्यदेशाभावात्प्रथिकानुसारी श

वा॰ त्रुताआक्रांतं स्वयमेतत्पुरं कदाचिच्चित्सोपेत्यर्थः॥ नानेति॥ प्रवाहपतितानात् मत मप्रघाह्ना नुसारेणप्राप्ताश्च॥ ॥ ॥

स्वमिति॥ स्वमेव स्वागतं कृत्वा स्वोचितं स्वागतादिसत्कारं कृत्वेत्यर्थः॥ समतामिति॥ देहधारणं विषादं दुःखहेतुं मध्यगं अनुभवहे
तुं कलयामास स तु कि मिति॥ श्लोकद्वयं वाक्यं आनंदं आनंदयति येन तं सुखहेतुं न ननंद तु नाभ्यनंदत॥ दुःखं दुःखहेतुं मध्यमं अनुभव

विविदुस्तं नृपं पौरा मंत्रिणश्च भगीरथं॥ त्याजयामासुरथं तं सविषादं स पर्यया॥ प्रभो राज्यं गृहाणेति प्रार्थितोप्यरिणा मुनिः॥
नाददे नाशहृताशेषं तृणमप्यशनाहते॥ कतिचिद्दिवसांस्तत्र नीत्वान्यत्र जगाम सः॥ भगीरथो यद्वा कष्टमिति लोकेन शोचित
॥ अथान्यत्रोपशांतात्मा परिविश्रांतधीः सुखी॥ आत्मारामः कदाचित्स संप्राप पितृपालितं पुरं॥ स्वमेव स्वागतं कृत्वा तेन सार्धं भगी
रथः॥ कंचित्कालमुवासासौ वने ग्रामे पुरे जने॥ समतामुपयातौ तौ गुरुशिष्यौ समौ स्थितौ॥ कलयामासतुः स्वस्थौ विनोदं दे
हधारणं॥ किमयं धार्यते देहः किं वानेनोज्झितेन नः॥ यथाक्रमं यथाचारं तिष्ठत्वेष यथास्थितं॥ इति निश्चित्य तिष्ठंतौ तौ वनाद्वनगा
मिनौ॥ न ननंदतुरानंदं न सुखं न च मध्यमं॥ धनानि वाजिविभवा ऐश्वर्यं वाष्टधोदितं॥ सिद्धेरप्यर्पितं तुष्टैर्मेनाते जर्जरं तृणं॥ अथै
कदा पुरश्रेष्ठे कस्मिंश्चिन्मंडलांतरे॥ अनपत्यं नृपं मृत्युरहरच्छ्येनवामिषं॥ तत्र प्रकृतयः खिन्ना नष्टदेशक्रमान्नृपं॥ अन्विष्यंति
स्म संयुक्तं गुणालक्ष्म्या विशालया॥ तं भगीरथमासाद्य स्थितं भिक्षाचरं भुनि॥ परिज्ञाय तं समानीय सैन्यैश्चक्रुर्महीपतिं॥ ॥ ॥

हेतुं॥ धनानीति॥ धनानि त्रसिद्धानि॥ वाजिविभवोश्वसंपत्तिः॥ तद्वदिव्यज्ञानामैश्वर्यं तद्वत्तदप्यष्टधोदितं अणिमादिकं तद्वत्सिद्धेरष्टमहासिद्धिभि
र्दिः देवयोनिभेदैस्तुष्टैः प्रीतैरर्पितमपि जर्जरं जीर्णं मेनाते अंतराय धीयेति भावः॥ ॥

नि·प्र६ इतीति।ततादृशंतद्वचःतासांप्रकृतीनांवचः।अथेति।पितामहाःसगरतनयाःतेषामुत्तरणार्थंनरकादुद्धरणार्थंभगीरथइतियशःप्रचारवी

५९

59

भगीरथःक्षणेनैवप्राप्तश्रीर्वंधुनासहः॥वलितस्तेनयात्रार्थंसमारोहन्मतंगजं॥भगीरथोजयतीतिजनारवैः॥नीरंध्रतामुपाजग्मु
गिरिद्वाराणिमहागुहाः॥तत्रतत्पालयन्तंतंराज्यंराजानमाहताः॥जग्मुःप्रकृतयःप्राप्ताःप्राङूरित्यंमृताधिपाः॥राजन्नस्माकमधिपोप
स्त्वयासपराकृतः॥मृत्युनाविनिगीर्णोमत्स्येनेवाम्भसिषंडुडः॥तत्त्वंपालयितुंराज्यंप्रसादंकर्तुमर्हसि॥अप्रार्थितोपपातानां॥
त्यागोर्थिनांचनोचितः॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ ॥इतिसंप्रार्थितोराजातदंगीकृतवद्वचः॥सप्तसागरचिह्नायाःसवभूवभुवःपतिः।
समःशांतमनामौनीवीतरागोविमत्सरः॥प्राप्तकार्यैककरणरीतिरहितविस्मयः॥अथवर्षसहस्राणितपस्तप्त्वासुदारुणं॥
स्वपितामहोत्तारणेभुविगंगामयोजयत्॥भगीरथेमहीपतौयशःप्रचारवीथिका॥तदात्रिमार्गगाप्रसामहीतलेव्यवह एम ५८
॥ ॥इतिनिर्वाणप्रकरणेभगीरथोपाख्यानंनामषट्त्रिंशस्सर्गः॥ ॥

थिकाभगीरथस्यकीर्तिसंचारमार्गःतदादिमभरतआदिर्यस्मिन्कर्मणितद्यथाभवतितथेति॥महीतलमभवनक्रियाविशेषणं॥ ॥इति
श्रीवसिष्ठ·भगीरथो·नामषट्त्रिंशःसर्गः॥ ॥

पूर्वं दुर्लभापि चित्तविश्रांतिः स्वप्रयत्नेनैव लभ्यत इति दर्शयितुं भगीरथकथा कथिता॥ इदानीं तत्प्रतिबंधकपापसंचयं कृपया भावेद्दुर्लभम
पि स्वात्मज्ञानमाचार्यस्य प्रयत्नातिशयाल्लभ्यत इति दर्शयितुमनेकोपाख्यानगर्भं शिखिध्वजोपाख्यानमारभ्यते॥ इदमिति॥ पूर्वमिदंवि

वसिष्ठ उवाच॥ ॥ इदं पूर्वं परित्यज्य क्रोडीकृत्य मनः खगं॥ शांत आत्मनि तिष्ठ त्वं शिखिध्वज इवाचलः॥ ॥श्रीराम उवाच॥ ॥
कोऽसौ शिखिध्वजो नाम कथं चाचलतां गतः। एतन्मे कथय ब्रह्मन्नम्यो बोधविवृद्धये॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ ॥द्वापरे पूर्वमभवदती
ते सप्तमे मनौ मालवानां पुरे श्रीमान् शिखिध्वज इतीश्वरः॥ धैर्यौदार्यदयायुक्तः क्षमादमशमान्वितः॥ शूरः शुभसमाचारो मानी
गुणगणाकरः सुराष्ट्राधिपतेः कन्यां चूडालां नाम नामतः॥ उपयेमे सतीमात्मसदृशीं स शिखिध्वजः॥ अवर्द्धत तयोः प्रीतिरन्यो
न्यार्पितचेतसोः॥ नित्यमेवाभियुक्तत्वात्प्रियत्वाच्चेष्टितस्य च॥ ॥ ॥

श्वं परित्यज्य प्रपंचदृष्टिं तद्वासनां च त्यक्त्वा मनः खगं पक्षिवत्तत्परिभ्रमणशीलं मनः क्रोडीकृत्य एकनिष्ठं कृत्वा शांतः सन् शिखिध्व
ज इवात्मन्यचलतिष्ठ॥ अवर्द्धतेति॥ चेष्टितस्य परस्परालोकनसंभाषणादिरूपस्य प्रियत्वादभिमतत्वाच्च तयोः प्रीतिः अवर्द्धतेत्यन्वयः॥

नि॰प्र॰ ६ मिथइति ॥ कलाकलापस्यगीतवादित्रनृत्यादिरूपस्य ॥ अथेति ॥ श्लोकत्वक्तं वाक्यं ॥ अथवद्रुषुवर्षेषुयातेषु ततचूडालाशिखिध्वजयोर्ष
९० गमंइतिताउएपंशनैर्गलिति ॥ जराचनिपतनोत्सुखीत्यादिना अकारेण संसारासारतांनिर्णीय संसारव्याधिभेषज्यात्मशास्त्रं चिरं विचारया

मिथः कलाकलापस्यकोविदौतौवभूवतुः ॥ स्वरूपमेकमेवैतादधतुर्मित्रतांगतौ एवं वहूनिवर्षाणि मिथुनं निर्भरस्पृहं ॥ रेमेयौवनली
लाभिरनन्ताभिर्दिने दिने ॥ अथयातेषुवद्रुषुवर्षेष्वाहृत्निशालिषु ॥ शनैर्गलतितारुण्यमिन्नकुंभादिवांभसि ॥ प्रातःपक्वफलस्येवमरणांड
र्निवारणं ॥ हिमाशनिरिवांभोजेजरानिपतनोन्मुखी आयुर्गलत्यविरतंजलंकरतलादिव ॥ व्याघ्रीवलतरत्वंवीतहस्तैकादीर्घतांगता ॥
शैलनद्यारयइवसंप्रयात्येवयौवनं ॥ सुखानिप्रपलायंते शराइवधनुश्च्युताः ॥ ॥ रंभागर्भइवासारोव्यवहारोविरागदः ॥ तदिहस्या
न्नसंसारेतादृक्रूमतिशोभनं ॥ यदासाधपुनश्चेतोदशासुनविहूयते ॥ ॥ इतिनिर्णीययुग्मंतत्संसारव्याधिभेषजं ॥ चिरं विचारयामा एम
सशास्त्रमध्यात्मसंमतं ॥ आत्मज्ञानैकमंत्रेण संसृत्याख्याविषूचिका ॥ संशाम्यतीतिनिश्चित्यतावास्तांतत्परायणौ ॥ ॥ ॥ ९०

मासेत्यन्वयः ॥ तत्रत्वंवीलताश्रत्नावृ ॥ ॥ राम

तद्विद्धाविति। तद्वित्यात्मज्ञानं परामृश्यते। तद्गतप्राणौ चित्तस्य तद्गतत्वाच्चित्तप्राणयोश्च अविनाभावात् शश्वन्निष्ठौ तत्रैवात्मज्ञाने निष्ठा नियमो
ययोस्तौ तद्विधाशयौ तद्विधाः आत्मज्ञाननिष्ठाः ते आशया आशयतीयाः ययोस्तौ तद्दर्शनपरौ आत्मवित्सूजनपरौ तदीहौ तदु
चितचेष्टायुक्तौ अर्थेति। श्लोकद्वयं वाक्यं। अव्याहृतास्त्वहीमासीमाव्याहृतावासमुचितं व्यत्यारंकुर्वाणापिधियाश्च मात्मान

तद्विन्नौ तद्गतप्राणौ तन्निष्ठौ तद्विधाशयौ। तदा तद्दर्शनपरौ तदीहौ तौ विरेजतुः॥ तत्रैवातिघनाभ्यासौ बोधयन्तौ परस्परं। त
स्मिं तौ तत्समारंभौ निरारंभौ बभूवतुः॥ अथ सा विरतं राम रमणीयपर्यंकमाशशुत्वा ध्यात्मविदां वरा क्षा शास्त्रार्थसंस्मा
रणा स्त्रमान्॥ इत्थं विचारयामास स्वमात्मानमहर्निशं॥ अव्याहृताव्याहृतावाधियाधवलयेच्छया। ॥चुडालउवा
च॥ ॥प्रेक्षे तावत्स्वमात्मानं किमहं स्यामिति स्वयं। कास्यायमागतो मोहः कथमभ्युत्थितः क्व वा। देहे स्माव ज्जडो मू
ढो नाहमित्येव निश्चयः कर्म्मेन्द्रियगणाश्चास्माद्भिन्नो जडएव सः॥ बुद्धीन्द्रियगणोप्येवं जडएवेति दृश्यते। प्रेर्यते मनसा
यस्माद्यष्ट्येव मुविलोमकः॥ ॥

मित्यंवरूमाणप्रकारेण विचारयामास। देह इति। देहस्ताव जडः तुत्र्यहुतः मूढः विचित्रः अनीहमित्येव निश्चयः कर्म्मेन्द्रियगणश्चत्र
स्माद्देहाद्भिन्न इति॥ जडयएवा बुधीति बुद्धीन्द्रियगणो पियस्यालोके लोष्टकइव मनसा यस्मात्प्रेर्यते तेस्माज्जडएवेति दृश्यते निश्ची
यते॥ ॥

मनइति।संकल्यात्मकंशक्तिमनश्चक्षुरूपणौःपाषाणःस्वबुद्धिन्नौःनिश्चयैःप्रेर्यतंइतिजडंमन्योक्तिप्यतेएभिरिति।रूपणानिस्तुदा
वादिमयायंत्रविशेषाः।बुद्धिरिति।निश्चयरूपाबुद्धिश्चरवातेनरवननजनितश्चक्षेणसरिदिवअहंकारेणवाल्पते।प्रेर्यतइतिजडैवेति

मनश्चैवंजडंमन्येसंकल्पात्मकशक्तिमत।रूपणौरिवपाषाणःप्रेर्यतिबुद्धिनिश्चयैः॥बुद्धिर्निश्चयरूपैवजडासत्येवनिश्चयः।
खातेनेवसरिन्नूनमहंकारेणवाल्पते।अहंकारोऽपिनिस्मारोजडएवावशात्मकः।जीवेनजन्यतेपक्षोवालेनेवभ्रमा
त्मकाः॥ ॥

निश्चयः।अहंकारइतिनिःसारःविपरीतज्ञानरूपत्वात्रिःसत्वःचेष्टारहितत्वाज्जडात्मकोहंकारोपिवालेनभ्रमात्मकोयक्षइवजीवे
नजन्यते।कल्यतइतिजडएवअवशात्मकइतिपाठेप्यवशाघ्रभावइत्यर्थः॥ ॥

जीवइति। हृदये स्थितः अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूपत्वात् हृदयेवर्त्तमानः। अतएव अकलनाकारः कल्पितस्वभावः वानात्माप्राणमयत्वा
त्। सुकुमारः अभवः अत्यहंसुषुप्तावात्मनिलीयमानत्वात् एवंविधोजीवस्य अन्तस्थेन स्वस्यापि अन्तरनुप्रविष्टेन केनाप्यपदेशेन अ
ण प्रदायिना पुत्रप्रेणानुप्राणितः परिजीवति। अतोजीवोपि पारमार्थिकमात्मस्वरूपं न भजतीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। यथा घटादावुपा
धाववच्छिन्नो नवच्छिन्नस्वाकाशोस्ति। तथा च जलाद्युपाधौ प्रतिबिंबभूतो बिंबभूतश्चाकाशोस्ति। तथा सर्वप्राणिनां हृदि जीवईश्वर
श्वास्ति। तथा च व्याससूत्रं गुहां प्रविष्टावात्मानो हि तद्दर्शनादिति। तत्र च मायाविधेयो जीवः। वेधेयमायः ईश्वर इति भेदः। तदुक्तं श्रीगो

जीवश्च कलनाकारो वातात्मा हृदये स्थितः॥ सुकुमारोन्तरन्येन केनापि परिजीवति। आश्चर्यमहो ज्ञातमेतन्नचेत्योल्लेखक
लंकिना॥ जीवोजीवति जीर्णेन चिद्रूपेणात्मरूपिणा॥ ॥ ॥

डपादाचार्यैः॥ कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोवशिष्यतइति। आश्चर्यमहो इति। आइतिस्मृ
तिद्योतकमव्ययं। अहो इत्याश्चर्ये। अहो मयाज्ञातमेतत्। किं तदित्यत्राह॥ अयं जीवश्चेत्योल्लेखकलंकिना चेत्योल्लेखो दृश्यसंबं
धः॥ तेन कलंकिना प्रतिबिंबरूपकलंकिना जीर्णेन अनादिना आत्मरूपिणा सर्वेषामात्मभूतेन एतेन चिद्रूपेण चित्स्वरूपेणैव जी
वति प्राणान्धारयति॥ ॥

एतदेव सद्दृष्टान्तमाह॥ चेत्योत॥ चेत्यत्र भवता चेत्येषु प्रतिफलनात्मेसादात्माभिमानवता असत्येति विद्धपुः चित्स्वरूपं असत्यजडचे
त्यांशचयनात्॥ असत्याजडाख्यये चेत्यांशाः तेषां चयनाडपचयाद्धेतोर्जडं सन्महाजलगतोग्निरिवस्वरूपं चित्त्वभावमुहृति अ
पाकरोति। एवमिति॥ एतच्चिद्रूपं एवं पूर्वोक्तप्रकारेण चेत्योन्मुखतयाहृष्टपभावतया स्वयमेव जडं जाड्ययुक्तं शून्यसमं असत्कल्पं च भू
त्वापि पुनश्चैतन्येन अनुप्रविष्टचैतन्येन प्रबोध्यते तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः॥ इदानीमिति त्र्यर्धमेकं वाक्यं॥ एषा चित्केन हे
चेत्यत्र भवता जीवाख्यचिद्रूपेणोपजीवति आमोदम्पवनेनेव खातेनैव सरिद्रयः॥ असत्यजडचेत्यांशचयनाच्चित्पुर्जडं। महाजलगतो
ग्निरिव स्वरूपं स्वमुज्झति। एवं चिद्रूपमप्येतच्चेत्योन्मुखतया स्वयं। जडं शून्यसमसत्कल्पं चैतन्येन प्रबोध्यते। इदानीमहमीदृशेहं केनैषा
चित्यचेत्यते अहो नु चिरकालेन ज्ञातं ज्ञेयमनामयं॥ एतैर्हि विद्धिला सा ता मनोबुद्धीन्द्रियादयः॥ असतः सर्गएवाहो अवधानं वि
नीदिता॥॥ रामा। ॥ कृष्ण।
तुनासचेत्यते मनोबुद्ध्यादिरूपेण। प्रविवर्तितः तेनेतदिदानीमहमीदृग् विचारये। अहो इति। अद्य मे केवांकं शोधयन्ता ते या तजिज्ञा
सितं चिद्धि वर्तनिमित्तं ज्ञायां ता ज्ञातमित्यर्थः। किंतदित्यत्राह एते हीति। विद्धिला सा ता जडे भवन्तु षु चैतन्यप्रतिफलनं विद्धिला
सा। तास्तत्पर्यता एते मनोबुद्धीन्द्रियादयः॥ सर्गएव कृत्स्नोस तोपि अवधानं विनाप्येके अवधानं तेन विना तदभा
वेन नोदिता॥ प्रादुर्भूता अन्तन ॥ सत्त्वरूपानि इत्याभावरूपेण प्रमनोदिता अवधानमिष्ट विभेदानात्मत्वविवर्तितः इति

महाविदितिश्लोकद्वयं वाक्यं महासत्तापरपर्यायोक्तिः कलंकायां महाविद् ब्रिमेव ब्रह्मपरमात्मादिनामतिर्गीयत इत्यर्थः। तत्समेतिद्विरूपाद्दी
यतेतयोरेकः समशब्दः समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः समासद्यात्मिकेत्यर्थः। अन्यत्तन्नैवेषम्यवाचीममेकत्वमेतिनयोन उत्पादि नानुदिन मितिदि
नंस्वैतावदिदिनं पश्चाद्वाविदिनं दिनं पश्चादनुदिनं वदिनानुदिनं सर्वैष्वपिदिनेष्वित्यर्थः। एषा वृत्तात्मा निरागेति। रागइच्छा उपासंगः आस

महाविदेकैवाद्वीहमहामत्रेतियोच्यतेनिष्कलंकासमाशुद्धानिरहंकारस्वरूपिणी। सक्तद्विताताविमलानित्योदयवतीसमासाब्रह्मपर
मात्मादिनामभिःपरिगीयते॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ ॥दिनानुदिनमित्येषास्वात्मारामतयातया। नित्यमन्तर्मुखतयावस्तुत्वप्रकृति
स्थितिः॥ निरागानिरूपासंगानिर्द्वन्द्वानिस्समा हितानजहातिनवादत्ते प्रकृतावारवारिणी॥ परमात्ममहालातपरिपूर्णान्तरा
न्तरा। सर्वोपमानीततयाजगमान्यपरेश्वता। स्वविवेकत्वेनाभ्यासवशाद्रात्मोदयेनयेनसा। शुभ्रुतेशोतनाशुष्यत्नतेवाति
नवोहता॥ अथतामनवद्यांगीकदाचित्स्मशिखिध्वजः। अपूर्वशोभामात्मोकस्मयमानउवाचह। भूयोयोवनयुक्तेवमं उतेवु
पुनः पुनः॥ अधिकंराजसेतन्विकान्त्याविमलयातनो। प्रपीतामृतसारेवत्वंबालेवयदेवदा। आनेरागत्वमूर्तोविराजसेमितरां
प्रिये॥ अलोगहृपरांशांतमूर्जितंसमतांगतां। गंतीरंवप्रमन्त्रंववेतप्यस्वामितेप्रिये॥ ॥श्रीराम॥ ॥

क्लिः द्वंद्वमिष्टानिष्टबुद्धिः समाहितस्तु योगः नजहाति द्वेषाभावात्। नवादत्ते रागाभावात्॥ ॥

अथाष्टतिः श्लोके कृष्णलास्वानुभवं तत्त्वं निवेदयति। न किंचिदिति। न किंचित्तु जगत्तावत्सत्तां वर्तते नेहनानास्ति इति वा ध्यमानत्वात्राप्यमतप्रतीयमान
त्वात्॥ अतस्त्वसत्त्वयावाच्यवहर्तुमयोग्यं अतएव किंचिद्विराकारं महासज्ञात्मनाकेन विराकारेणोपलक्षितं परं ब्रह्मस्वये न हेतुना आगता सामान किंचित्किं
विराकारं ब्रह्मस्वतासमापन्नेतियावत्तेन अस्मि अहं श्रीमती कालिमती स्थिता। अस्मीत्यहमर्थेव्ययं। श्री रिहब्रह्मविद्याप्रतावसत्त्भूतमतिलोकं
वरिष्ठ्यंतेजः एतद्देवाह॥ इदमिति॥ इदं जगत्सर्वं परित्यज्य अन्यद्विश्वविलक्षणां सर्वसंवीत्मकंसत्यंयत्वा ध्येयं अमस्यं व अमतिकल्पिते जगत्यनु

कृष्णलोवाच   न किंचित्किंचिद्विराकारमिदं त्यक्त्वाहमागता। न किंचित्किंचिद्विराकारं तेनास्मि श्रीमती स्थिता॥ इदं सर्वं परित्यज्य
सर्वमन्यन्मयाश्रितं। यन्नात्मस्यममत्वं वर्तते नास्मी श्रीमती स्थिता। यत्किंचिद्यन्न किंचिद्बतत्त्वा नामियथा स्थितं। यथोदयं य
थानाशं तेनास्मि श्रीमती स्थिता॥ तोगेर भुञ्जे स्तुष्यामि भुञ्जे रिवुसुहृद्गे॥ न हृष्यामि न कुप्यामि तेनहं श्रीमती स्थिता॥ ॥

प्रविष्टं कल्पिते जगत्यनुप्रविष्टं ब्रह्मस्य यस्मादाश्रितं तेनाहं श्रीमती स्थिता। यत्किंचिदिति। यद्वस्तु किंचित्तमहासत्तास्वरूपत्वात्तन्न किंचिद्विश्व
विलक्षणत्वात्तद्वस्तु यथास्थितं यथोदयं यथानाशं व जानामि सृष्टिप्रलयस्थितिः यथायथावर्तन्ते तत्सर्वं जानामीत्यर्थः। भोगे इति। भुञ्जे रिवुसुहृ
र्वं गुपभुञ्जे रिवुसुहृद्गे र्विप्रकृष्टैरभुञ्जैरपि भोगे स्तुष्यामि भुक्तानाम भुक्तानां वविप्रकृष्टत्वाविशेषात्पक्षपातेहेत्वभावादिति भावः। न हृ
ष्यामि न कुप्यामि रागद्वेषयोरभावात्॥ ॥

एकेति। आकाशसंकाशे आकाशवत्सपरिपूर्णे केवले विशुद्धे हृदये हृदयवत्सर्वांतरे स्वात्मनि एकैव रमे। राजन्लीलासु गीतवाद्यनृत्यादिषु न
मे जगतामिति। न किंचिन्मात्ररूपिणी यद्भिन्नं सन्न किंचितकिंचिदपि न भवति सर्वविलक्षणात्वात्तन्मात्ररूपिणी अस्मिन्नहं जगतां प्रभुरेव स
र्वाणि भूतानि योंतरे नियमयतीति सर्वनियामकत्वादित्यनेन प्रकारेणात्मन्येव तिष्ठामि तन्विति। तनुविद्वेषरागादिभिः तनुकशौविद्वेष
गौयासु तंभिः शास्त्रदृष्टिषु प्रज्ञाभिः वीतरागकथाभिरित्यर्थः ताभिर्वयस्याभिः सखीभिः सह रमे। विनोदयामि पश्यामीति यद्वसुद्व

एकैवाकाशसंकाशे केवले हृदये रमे॥ न रमे राजन्लीलासु तेनाहं सीमती स्थिता॥ जगतां प्रभुरेवास्मि न किंचिन्मात्ररूपिणी॥ इ
त्यात्मन्येव तिष्ठामि तेनाहं श्रीमती स्थिता॥ तनुविद्वेषरागाभिः प्रज्ञाभिः शास्त्रदृष्टिषु। रमे सह वयस्याभिस्तेनाहं श्रीमती स्थिता॥ पश्या
मि यन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वा विज्ञेन वेह हितदंग न किंचिदन्न॥ पश्यामि तद्विरहितं तु न किंचिदन्नः पश्यामि सम्यगिति तेनाथ चिरोदया
स्मि वशिष्ठ उवाच एवमात्मनि विश्रांतां वदन्तीं तां वचांसि। अवबुद्धा तत्प्रियमर्थं विहस्योवाच वरपतिः॥ ॥

स्यत्वान्नयनरश्मिभिः पश्यामि॥ यद्वसंनिहितत्वात्त्वगादिभिरिंद्रियैः पश्यामि। यद्वातीतमनागतं वा चित्तेन पश्यामि। तत्सर्वं किंचिदपि न प
श्यामि। नान्नः संदधामि। तद्विरहितं दृश्यव्यतिरिक्तं तु न किंचिद्विश्वविलक्षणं परं वस्तु सम्यगन्नः पश्यामि। इत्यनेन हेतुना चिरोदयास्मि नि
त्योदयास्मि॥ ॥

६ नि·प असंबंधेति॥ रमसे राजल्लीलाभिः अहमेवं नृपात्मजे। यथाहं रमे एवं त्वमपि रमसे॥ न रमसं वद्धप्रलापासीत्यन्वयः॥ राजलीलाभिरमस्वा व॥
६४ नृपात्मजे इतिपाठे यथेदानीं रमसे एवं सर्वकालमपि रमस्व न रमे इति॥ मिथ्याप्रलापिनी माभूरित्यर्थः॥ न किंचित्किंचिदाकारमि
64 त्यक्तेति पदं॥ तत्परिहसति॥ यः प्रत्यक्षसंस्थितं किंचित्पृथिव्यादि रूपं वस्तु त्यक्त्वा न किंचिद्व्यपदेश्यं वस्तुगताः प्राप्तः त्यक्तप्रत्यक्षं सद्रूपः
त्यक्तं प्रत्यक्षं वस्तु येन स कथं शोभते॥ प्रामाणिकस्य परित्यागादप्रामाणिकस्य वस्वीकारादिति भावः॥ भोगैरसंतुष्टैरिति पदं॥ तत्परिहसति॥

शिखिध्वज उवाच असंबद्धप्रलापासि बालासि वरवर्णिनि॥ रमसे राजल्लीनाभिरहमेवं नृपात्मजे॥ किंचित्त्यक्त्वा न किंचिद्योगतः
ः प्रत्यक्षसंस्थितं त्यक्तप्रत्यक्षसद्रूपः स कथं किल शोभते॥ भोगैरसंतुष्टोऽहमिति भोगान्न जहाति यः॥ उपेवासनाशय्यायां ए.प
सः कथं किल शोभते॥ ॥ ॥ ६४

भोगैरितियोऽसंतुष्टः असंतुष्टैरेव भोगैरसंतुष्ट इति मन्यमानः प्राप्तानपि भोगान्न जहाति। सम्मूढः प्राप्तभोगत्यागात्तद्दरिद्रवद्भग्नो भाग्यहीनः सन्
कथं शोभते उपेवासन सय्यायामिति पाठे यथा हि कश्चित्कुपितः परिविष्टेष्वपि भोज्यवस्तुषु संनिहितायामपि स्वकान्तायां उपारोषव
शादासन एव शय्यायां तिष्ठन् भोगपराङ्मुखः स्यात्तद्वदित्यर्थः॥ ॥

यत्तपश्यामीतिमद्वस्तु पश्यामि॥ चक्षुरादिभिर्विषयीकरोमि। तद्रूपं वस्तु न पश्यामि नात्र संदेहामि। अन्यदेव तत्त्वरूपव्यतिरिक्तं अन्यदेव वस्तु पश्या
मीति॥४॥ प्रलाप एतं प्रलापमनर्थकं वचनं अत्यद्भुता कर्णशोभितैः लापश्यसमस्यातिपाठे इति एवं रूपो सन्तोषो भवन्॥४॥ प्रलापोप

यत्पश्यामि तत्न पश्याम्यन्यदेव तु॥ प्रलाप इत्यसम्बन्धस्य सकथं किल शोभते॥ तस्माद्बालाम्रिसुग्मासि चपलस्ति विलासिनि नानालोपवि
लासेन क्रीडसे क्रीडसु हरि॥॥ वचिपिष्ठ वाचा॥॥ प्रविहस्य हृद्दृसेन चिरविध्वज इति प्रिमं॥ मध्याह्ने स्नातमुत्थाप निर्जगाम गतागनाग
हात॥ कष्टना त्वमनिविस्रांतोम ह्यां सिनबुद्ध्वा रारा जेति॥ विन्ता द्रूरालास्य व्या यार परा भवन्त॥ तदात मध्ये त्वा पत्ता हृष्ट्वा यापुप
स्तपो॥४॥ तमिष्यार्घ्येवलीलाभि॥४॥ कालेय उतिष्ठोपयौ॥ एकदानिर्यंतस्नापानिरैष्ठा सा अपि स्वपं द्रूरालापा वभूवेष्ठा लीलया
वगमे॥४॥ खगमागमसि व्यथमपसान्न पकन्यका॥ सर्घभोगान्नाहृष्ट सम्मागत्य निर्जनाएकै वैका तानि रतास्त्वा सा ना वस्थि तो
गिका॥ अर्द्धगप्रायाप भूनं चिराभ्यासं चकार ह॥॥ श्रीरामकृष्ण ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यसकथं शोभते इत्यर्थः॥४॥ तदेति॥ तदा तस्मिन्काले तत्र देशे तत्प्यातेन प्रकारेणावस्थितपोस्तपोस्ताभिः॥४॥ पार्थिवलीलाव इति यः॥४॥ कालो
पयौ स्त्रं गेति संबोधनं॥ एकदेति रक्षा गमागमे राकागम नागम॥४॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीकृष्ण॥ ॥ ॥

नि॰ पं॰ : ६

६५ 65

कस्येति। स्पंदविलासस्य प्राणागतिविशेषस्याचिराभ्यासस्याचिरमभ्यस्तस्य अंतरस्थ इति श्लोकचतुष्टयं वाक्यं। अनेनस्थैवित्र गता

ऽस्वसाध्येतरवासनाऽस्वसाध्यव्यतिरिक्तवस्तुविषयवासना अखिला अपि अभ्यासमभ्यस्यमाने द्वारसंकोचादिभिऽसाधनैस्त्वत्ताप्स्यप्रसऽप्रगुल्ला

न्ति प्राणकालवर्तते। अखिला अपि प्राणादिवायवो भवन्त्याऽ इ वश्या गादानिरोधे पुरे चका पूरककुंभकेषु विशेषं ता यातीत्यव प ऽ। त्त

श्रीरामउवाच॥ ।।कस्यस्पंदविलासस्याचिराभ्यासस्येमेवद्रावसन्दरखगमनापेतत्फलं यान्ते कश्यतिनऽ॥ वशिष्ठउ

वाच॥ ।।माछ्रिद्विध्वजकर्णाप्रसंगात्पतितामिमां। प्राणादिपवनाभ्यासक्रियांसिद्धिफलोप्रद्मां॥ अनेनऽस्यात्प्रखिलास्त्व

त्वास्वसाध्येतरवासनाऽ। गुदादिस्थानासंकोचात्स्थानकादिक्रिमेऽ॥ ।।श्रीराम॥॥

गुदादिद्वारसंकोचे हेतुमाह। स्थानकादिक्रियाक्रमैरि। स्थानकातिमहामुद्रादयोस्थानविशेषऽआदिशब्दात्सायादिग्रहणं। राम

।स्थानकास्मवृत्तिक्रिमाउपायभेदाज्ञातेस्तत्र मूलत्वं घेन गुदसंकोचऽ॥ खेचयाउपरितनद्वारनिरोधइतिविवेकऽ। तत्र मूलवं ६५

वेलगुल्फाम्पार्ष्णिभागेनसंपीड्ययोनिमाकुंचयेद्गुदं। अपानामूर्द्धमाकृष्य मूलबंधोपाभिध्यते। खेचरीलक्षणं तु उराऽ पूर्वमुक्तं॥

भोजनाशयनशुद्ध्या भोजनस्य भोज्यवस्तुतः शुद्धिर्हितमितमेध्यभावः आसनशुद्धिरासनस्य निर्विकारता शाधुशास्त्रार्थभावनात योगशा
स्त्रस्य सम्यगनुसंधानात स्वाचारो योगांगानुष्ठानं सुजना योगविदः॥ सर्वत्यागस्तत्सर्वकामसुखवासनात॥ राज्यादीति देहनित्यविधेयत्वमा
ध्याः प्राणाजयेनत्र निमादयोपि सिध्यतीत्यर्थः परिमंडलिते तिश्लोकत्रयं वाक्यं परितो मरडलितो मंडली कृत आकारो यस्याः सा मर्म्मस्था

भोजनासनशुद्ध्या च साधुशास्त्रार्थभावनात॥ स्वाचारात्सुजनासंगात्सर्वत्यागात्सुखवासनात प्राणायामबंधनाभ्यासाज्ज
मकालेन केनचित॥ कोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्यागा। द्ब्रह्मव्रत त्यागादानिरोधेषुभ्रंशयान्नि विधेयतां॥ प्राणाः प्रभु
त्वा बंहस्यपुंसोऽभ्येत्याश्वाखिलाः राज्यादिमोक्षपर्य्यन्तास्समस्ता एव संपदः॥ देहानित्यविधेयत्वसाध्याः सर्वस्य ब्रह्म॥ प
रिमंडलिनाकारा मर्म्मस्थानं समाश्रिता॥ अनवेष्टनिका नाम नाडी नाडीशताश्रिता॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नं समाश्रिते। तस्योर्द्ध्वं कुंडलीस्थाननाभेस्तिर्यगधोर्ध्वतः। अष्टप्रकृतिरूपा साष्टधा कुंडली कृतेति। याज्ञवल्क्योन कंदस्योर्द्ध्वं नाभे
स्तिर्यगूर्द्ध्वतश्च कुंडलिनीस्थाननिरूपणात॥ नाभेश्च मर्मस्थानात॥ नाभिस्थानमाश्रित्य मर्मस्थानं समाश्रिता भवति। नाभिश्च हृदयं
गार्भिकंदरूपं तथैव चेति। याज्ञवल्क्योन मर्म्मस्थानेषु परिगणनात॥ ॥

नि॰ ६ वीणाग्रावर्त्तसदृशी वीणादंडस्योपरिभागे यस्तंत्रास्तत्र वेष्टनरूप आवर्त्तः। तत्सदृशी सलिलावर्त्तसंनिभा यतः शीतार्त्ता। ता यास्तु भुजगस्य
६६ भोगीन्द्रस्य भोगवद्देहवद्बद्धमंडली सर्वप्राणिगता नाडीशतैरावृता आंत्रवेष्टनिका नाम। आंत्रवेष्टनिकेति प्रसिद्धा काचित् नाडी पवमानेन वा

66

वीणाआवर्त्तसदृशी सलिलावर्त्तसंनिभा॥ कीटादिषु जातेषु सर्वेषु प्राणिषूदिता॥ शीतार्त्ता सुप्तभोगीन्द्रभोगवद्बद्धमंडला
अनारतं सा सस्पंदा पवमानेन तिष्ठति। तस्यास्त्वभ्यंतरे तस्मिन् कदलीकोशकोमले॥ पावनी परमा शक्तिः सर्वशक्ति
तत्त्वप्रदा॥ अनिशं निश्वसद्रूपा कुपितेव भुजंगमी॥ संस्थितोर्द्धीकृतमुखी स्पंदता हेतुतां गता॥ ॥

युना अनारतं सस्पंदा तिष्ठतीत्यन्वयः॥ तस्या इति श्लोकद्वयं वाक्यं॥ तस्याः सर्वेन्द्रियाया नाड्याः। कदलीकोशवत्कोमले अभ्यन्तरे कुपि राम
ता भुजंगमीव अनिशं निश्वसद्रूपा स्पंदनां हेतुतां चेष्टाहेतुत्वं गतां॥ ऊर्द्धीकृतमुखी सर्वासां शक्तीनां जव प्रदा उच्छ्वासहेतुः। पावनी पव ६६
नसंबंधिनी परमा शक्तिः संस्थिता॥ ॥

अस्यामिति। श्लोकत्रयं वाक्यं। अस्यामेव प्राणशक्तौ हृदयकोशनाः समस्ता नाड्यः संबद्धाः स्थिताः। स्पंदस्पर्शसविकला
क्रियाहेतुः स्पर्शानुभवहेतुश्च अमलासैव प्राणापानी शक्तिरस्त्वनः कुंडलिनी उच्यते। सैव च कलनेन बंधनेन हेतुभा कल
सुका चेतनेनतानो त्या स्पर्शानुभवहेतुश्च अमलासैव दृतेन विचित्रिता जीव नाड्यः प्राणशक्तिस्वास प्रवर्तनात।
जीवशब्दवाच्यतां गतामनन्या यच्छमरणहेतुत्वान्मन इति स्थिता। संकल्पादि विधानमनोरथ कल्पतात। संकल्प
अस्यां समस्ताः संबद्धानाड्यो हृदयकोशगाः॥ सात्र कुंडलिनीस्पन्दस्पर्शसंविकलामला॥ कलोकाक
लनेनानुकथिता चेतनेन विताजीवनाज्जीवतोया तामनन्नाद्यमन स्थितासंकल्पा सैव संकल्पबो
धाद्बुद्धिरितिस्थिता। अहंकारात्मतां यातासो षापुर्यष्टकाभिधा स्थिता। कुंडलिनी देहे जीवशक्तिरुत्
तमा॥ प्राणापानास्वरूपत्वादधश्चोर्ध्वं व्रजत्यसौ। समाप्ते वोर्द्धमायाति समस्तावधोयदा व्रजेत। तदु
नान्मृतिमायाति सैव प्राणमयी स्मृता॥ ॥
शब्दवाच्या शक्तिःरपि बोधना निश्चयोत्पादनात। बुद्धिरिस्मृता॥ सैव चाहमित्यभिमानात। अहंकारात्मतां यातासती पु
र्यष्टकशब्दवाच्यापीत्यन्वयः॥ स्थितेति। देहे स्थिता कुंडलिनी शब्दवाच्या अनुत्तमा या जीवशक्तिरस्ति असावेव प्राणा
पान स्वरूपत्वात॥ अधश्चोर्ध्वं च व्रजति। सा प्राणशक्तिः समस्तैव कदाचिदूर्ध्वमायाति। अथानंतरं समस्तैवाधो व्रजेत॥ त
तस्मात्प्राणगतेरध्रुवत्वात्सुमानजीवो मृतिमरणमायाति हि यस्मात्कारणात्। तत्प्राणमयी स्मृता॥ ॥ ॥

नि·प्र ६१ 67

सर्वथेति। साध्याराशङ्किनिरोधाभ्यासवशात्तदुद्भवाधियोगमागमौत्यक्त्वा आत्मनि देहे सर्वथा सर्वप्रकारेण तिष्ठ त्वं न
हि अंतर्मग्नस्य धतः माउतस्यांतर्दिनि उद्भवात्।। हेतोर्जंतोराधिर्हीयते त्यजतो माधिश्चि पलरूपांजरामरणादयोपि
हीयन्ते इत्यर्थः॥ किमिति। विनाशोत्पादशब्दाभ्यां तद्वन्द्वलक्षणे। को विनाशो येषां क उत्पादो येषामिति बहुव्रीहिः। देहेति। देह
दुःखं शारीरदुःखहेतुं व्याधिं विदुः वासनामयं मानसदुःखहेतुमाध्याख्यं विदुः तेषां मो अपि दुःखे तत्त्वज्ञानपरिक्षये तत्त्वज्ञाना

सर्वथात्मनि तिष्ठ त्वं त्यक्त्वाधिगमागमौ। तत्त्वज्ञो हीयते व्याधिरजरामरणाजितरोधतः॥ श्रीराम उवाच॥ किंविनाशा
श्चिमुत्पादाः शरीरेस्मिन्मुनीश्वर आधयो व्याधयश्चैव यथावत्कथयाशु मे॥ ॥वशिष्ठ उवाच॥ ॥देहदुःखं
विदुर्व्याधिमाध्याख्यं वासनामयं। मौर्ख्यमूले हि ते विद्यात्तत्त्वज्ञानपरिक्षये। अतत्त्वज्ञानवशतः स्वेन्द्रियाक्रम
णाविना। हृदितानवमुस्फुरागद्वेषघनारतौ इदं प्राप्तमिदं नेति जाड्यंस्तु घनमोहदाः। आधयस्संप्रवर्तन्ते वर्षा
सुमिहिका यथा॥ ॥

भावे सति मौर्ख्यमूले ज्ञानमूले विघात।। अतत्त्वेति।। श्लोकद्वयं वाक्यं। अतत्त्वज्ञानवशतः तत्त्वज्ञानाभावात् स्वेन्द्रियाक्र
मणं विना इन्द्रियजयाभावे सति तानवमल्पत्वमुस्फुरपक्षादिरागद्वेषप्रवृत्तेर्हेतोर्जाड्यवशात् इदं वस्तु प्राप्तं इदं नेत्येवरूपा
घनमोहदा आधयः संप्रवर्तंते॥ वर्षास्विव वर्षतो मिहिकाः प्रालेयानीव॥ ॥

राम ६१

म्टशामितिश्लोकचतुष्टयंवाक्यं॥इहामुत्रपूर्वोक्ताधाधिरूपासुम्टशंस्फुरन्तीष्टमौर्ष्व्येचव्वनतांगतेसतिडरन्त्रस्य द्दोषोदे
कृहेतोर्डुष्टस्यान्नस्याभ्यवहारेणडुर्द्देशस्यश्मशानदेशाक्रमणेनडुष्कालेसंध्यादौभोजनादिव्यवहारेणडुष्क्रियायाःश्व
ववहनादिरूपायाःस्फुरणेनप्रवर्त्तनेनक्षुधादिदूषितजननानामासंगदोषेणडुर्भावस्यक्रोधादेरुद्भावनेनचनारीणांप्राण
संचारमार्गाणांक्षीणत्वात्पूर्णत्वाद्वातंडेश्रसंततोप्राणोविधुरतांवैषम्यंयातेकायेचविकलीकृतेअपटोकृतेसतिदोस्थित्य

म्टशंस्फुरन्तीधिक्कामुमौर्ष्व्येचव्वनतांगतेडरन्नाभ्यवहारेणडुर्द्देशाक्रमसेनचाडुष्कालव्यवहारेणडुष्क्रियास्फु
रणेनचाडुर्जनासंगदोषेणडुर्भावोद्भावनेनच।क्षीणत्वात्पूर्णत्वान्नारीणांरन्ध्रसन्ततोप्राणेविधुरतां
यातेकायेचविकलीकृते।दौस्थित्यकारणंदोषाद्व्याधिर्देहाप्रवर्त्तते।नघाःप्राहुर्मिदाद्वाभ्यामिवाकारवि
पर्ययः॥प्राक्तिनोचेहिकोवापिशुभावाप्यशुभागतिः॥येवाधिकासेवनथाने।सिन्पोजयतिक्रमो॥ ॥ ॥

कारणात्डुःखहेतोर्दोषाद्वातादिरूपाद्व्याधिर्जायते॥प्राहुर्निदाद्वाभ्यांद्विकृयहेतुभ्यांमयाःआकारविपर्ययोहि दुःख
यदूपइस्येवेत्यन्वयः।प्राणितिपूर्वजन्मसंभवाऐहिकीइहजन्मनिसंभृताशुभाशुभावाप्यागतिर्वासनाअधिकाप्रबलासे
वतस्मिनस्वाजरूपेशुभेअशुभेवाक्रमेव्यवहारेतथानेनैवप्रकारेणयोजयतिप्रवर्त्तयतिडुर्वासनावशाद्व्याधिहेतुमप
चारमाचरतीभाव॥ ॥

ध्यो. अ
९०
68

आधय इति॥ एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण द्विविध इति। आधिर्द्विविधोऽस्ति सामान्यः सारभूतश्चेति। तत्र योऽव्यवहारो व्यवहारमात्रहेतुरा
धिः सामान्य उच्यते विद्वद्विद्वत्साधारणत्वात्॥ यस्तु यन्ममयोजन्महेतुराधिः स सारः स्मृतः। गुह्यत्वात्। मुख्यवासनामय आ
धिः सामान्यो मलिनवासनामयस्तु सार इति तात्पर्यं। प्राप्तेनेति। व्यावहारिकाः व्यवहारमात्रप्रयोजना आधयः। प्राप्तेन स

आधयो व्याधयश्चैव जायन्ते भूतपञ्चके॥ कथं भूयश्च विनश्यन्ति राघवाणां कुलोद्वह। द्विविधो ह्याधिरस्तीह सामा
न्यः सार एव च। व्यवहारश्च सामान्यः सारो जन्ममयः स्मृताः। प्राप्तेनाभिमतेनैव नश्यन्ति व्यावहारिकाः। आधिक्षये
व्याधिः भवाः क्षीयन्ते व्याधयो व्यलं। आत्मज्ञानं विना सारो नाधिर्नश्यति राघव। यथा रज्ज्ववबोधेन विना सर्पो न नश्य
ति। अनाधिजा व्याधयस्तु द्रव्यमन्त्रशुभक्रमैः॥ चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यन्तीति यंचवेस्तितत॥ ॥ ॥ ॥

ता अभिमतेनैव वस्तुना नश्यन्ति इष्टप्राप्तिरिच्छानिवृत्तेरुचितत्वात्॥ आधिभावाद्व्याधयोपि आधिक्षये सति क्षीयन्ते आ
त्मेति॥ सारस्त्वाधिः आत्मज्ञानं विना न नश्यति। अविद्यामयत्वात्॥ अनाधीति। द्रव्याणि क्वाथकषायादिरूपाणि मन्त्रा आरो
ग्यहेतवः सौरादयः शुभक्रमाः देवब्राह्मणसंतर्पणादय॥ ॥ ॥

राम
९०

घित्तइति। श्लोकषट्कं वाक्यं चित्ते विधुरिते विक्षिप्ते सति देहः संक्षोभमनुयाति। चित्तायत्तं बंधात्तु बद्धं शरीरमिति। एतदुपपादयन्नाह। त
थाहीति। उषितो ह्निन्नं तु रस्यं पुरोभागमेव न पश्यति। किमुतान्यद्वस्त्विति शेषस्तथा पुरोमार्गमनवेक्ष्य मार्गमकायमिवानुधाव
ति। शरेणाविद्धो हरिणाद्दुवा ततश्च देहस्य समं धातुमयस्य संक्षोभात् प्राणवायवः साम्यमुत्सृज्य विषमं वहंति। प्राणो विषमं वह
ति संति नाड्यो विसंस्थिति विषमां स्थितिं वांति। एवं नाडीनां प्राणानां च विपर्ययात् दोषवैषम्याद्धेतोरन्नमुपभुक्तं दोषायेव दो

श्रीरामउवाच आधिः कथं भवेद्व्याधिः कथं च स विनश्यति। इति मे भगवन् ब्रूहि प्रसन्नपदया गिरा वसिष्ठउवाच
चित्ते विधुरिते देहस्संक्षोभमुपयाति हि। तथा ह्यवेक्षितो जन्तुस्त्वग्रमेव न पश्यति। अनवेक्ष्य पुरोमार्गममार्गमनुधाव
ति। कृत्तं मार्गमुत्सृज्य शरार्त्तो हरिणो यथा॥ संक्षोभात्साम्यमुत्सृज्य वहंति प्राणवायवः। असमं वहति प्राणे ना
ड्यो यान्ति विसंस्थिति। असम्यक्संस्थिते तद्रूपे यथा वर्णाश्रमक्रमाः। कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेव वा। दो
षायैव प्रयात्यन्नं नाडीप्राण विपर्ययात्। यान्यन्नानि निरोधेन तिष्ठंत्यंतः शरीरके। तान्येव व्याधितां यांति परि
णामस्वभावतः॥ एवमाधिर्भवेद्व्याधिस्तस्याभावाच्च नश्यति। यथा मंत्रैर्विनश्यन्ति व्याधयस्तं क्रमं शृणु॥ ॥

षोढेकं कर्तुं कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमेव वा प्राप्नयति। एवं यान्यन्नानि शरीरे निरोधेन कुजीर्णत्वादिरूपेण तिष्ठंति। तान्येवान्नानि प
रिणामस्वभावतः। विपाकवशाद्व्याधिरूपतां यांति। एवमुक्तेन प्रकारेण आधेर्व्याधिर्भवेत्। तन्नाशाच्च नश्यति यदा आधयो मंत्रै
रथ्यारोग्यहेतुभिर्विनश्यंति तं च क्रमं वक्ष्यामि शृण्विति अन्वयः॥ ॥ ॥

नि॰ प्र॰ ६ यथेति। हरीतक्यः हरीतकी फलानि यथा स्वभावादेव विरेकं मलमोचनं कुर्वंति। तथैव यरलवादयो मंत्रवर्णा भावना। वशतः आरो
६९ ग्यसमुचितध्यानवशात्। रोगनिवृत्तेरूपं कार्यं कुर्वंति। तत्तत्फलोपजननीत्वधिभावनैवेति न्यायात्। आधिनाशात्तज्जन्यो व्या
धिर्नश्यतीत्युक्तं तत्कथमित्याकांक्षायां तत्प्रकारमाह शुद्धयेति। श्लोकत्रयं वाक्यं शुद्धया निर्दोषया पुण्यया क्रियया शि
वार्चनादिरूपया साधुसेवया महापुरुषशुश्रूषया च पापक्षये सति मनो नैर्मल्यं प्रयाति। निकषेणोनकांचनमिव तत्
यथा विरेकं कुर्वंति हरीतक्यः स्वभावतः। भावनावशतः कार्यं यथा यरलवादयः॥ शुद्धया पुण्यया साध्वो क्रियया
साधुसेवया॥ मनः प्रयाति नैर्मल्यं निःकषेणोव कांचनं॥ आनंदो वर्द्धते देहे शुद्धे चेतसि राघव। पूर्णेंदावुदिते सम्य
क्नैर्मल्यं भुवने यथा॥ सत्त्वशुद्धो वहंत्येते क्रमेण प्राणवायवः॥ जरयंति तथान्नानि व्याधिस्तेन विनश्यति॥ आ
धिव्याध्योरिति प्रोक्तो नाशोत्पत्तिक्रमो त्वयि॥ कुंडलिन्यां कथायोगमधुना प्रकृतं शृणु॥ ॥ ॥
चेतसि शुद्धे सति देहे आनंदः सुखं वर्द्धते पूर्णेंदावुदिते सति भुवने नैर्मल्यं प्रकाश इव तथा सत्त्वशुद्धो चित्ते नैर्मल्ये स
ति प्राणवायवः क्रमेणैव वहंति। तथा साम्येन वहंतः संतोऽन्नानि जरयंति तेनान्नानां जरणेन व्याधिर्विनश्यति। आधीति।
आधिव्याध्योर्नाशोत्पत्ति क्रमो नाशक्रमश्चोत्पत्तिक्रमश्च त्वयि इत्थं उक्तप्रकारेण प्रोक्तो। अधुना प्रकृतं कुंडलिन्यां कुंड
लिनीविषयं कथायोगं कथ्यमानं योगं शृणु॥ ॥

पुरीति ।। अज्ज कुंडलिनी पूर्व्वोक्तां पुर्यष्टकापराख्यस्य पुर्यष्टकमित्यपराख्यारब्धायस्य तस्य जीवस्य प्राणनात्मिकां प्राणभूतां
विद्धि । आमोदस्य मञ्जरीमिव यथा हि मंजर्यासत्त्यामेवामोदितः प्राणिति तथा कुंडलिन्यां सत्यामेव जीव इति भावः तमिति
। यदा पूरकाभ्यासात् पूरकाभ्यासवशाद्धेतोः तां कुंडलिनीमापूर्यसमं निर्विकारं स्थाप्यते । तदा मेरवं मेरुसंवेष्टिस्थैर्यं । स्थिरत्वं
कायस्य पीनतां स्थौल्यं चेति प्राप्नोति । तात्पर्यं पूरकाभ्यासे काले मेरुरिव स्थिरः स्थूलश्च भवतीत्यर्थः । यदेति श्लोकत्रयं वाक्यं

पुर्यष्टकापराख्यस्य जीवस्य प्राणनात्मिकां विद्धि कुंडलिनी मन्त्रामोदस्येव मंजरी ।। तां यदा पूरकाभ्यासादापू
र्य्यस्थीयते समं तदैति मेरुत्वं स्थैर्य्यं कायस्य पीनतां तथा ।। यदा पूरकपूर्णान्तरायतप्राणमारुतं । नीयते संविदे बोधे
सोऽर्धधर्म्मे श्रमक्रमं ।। ।। ।।

यदा सा कुंडलिनी पूरकपूर्णान्तरायतप्राणमारुतं पूरकात् पूर्णः अन्तरायतो दीर्घश्च प्राणमारुतो यस्मिन्कर्म्मणि
तद्यथा भवति तथा संविदा ऊर्ध्वगतिभावनया ऊर्ध्वमुपरितनाकाशं देशं नीयते । धर्म्मे शमक्रमं सोऽर्धमिव तथा हि केन
चिद्धर्म्मश्रान्तेन कुत्र विश्रायां यां श्रमापनोदनाय शीतारख्यं कुंभकमभ्यस्यं तां पूरकपूर्णान्तरायतप्राणां यथा तथा कुंड
लिनीमूर्द्ध्वं नीयते ।। तद्वदित्यर्थः ।। ।। ।। ।।

ए
६

मि०च०
७०

तदासाकुंडलिनी सर्पीव भुजंगमीव दंडोपमां गता सती देहवद्धाः सर्वा नाडीर्लता इव समादाय त्वरितं वोर्द्ध्वं याति। तदा वेदं देहकं समस्त
मेव उन्नावयति। उद्भ्रमयति। नीरंध्रं पवनापूर्णां नीरंध्रं यथा तथा पवनेनापूर्णां भस्त्राचर्म्मप्रसविका अंबुगता सती नरं यथा उन्नावय
ति न द्व दित्यर्थः॥ इतीति इत्यभ्यासविलासेन इह शाभ्यासविशेषवता योगेन योगिनो व्योमगामितां प्राप्नुवंति दीनाः रिद्धाः इंदुदशां
इंदुपदमिवेत्यन्वयः। ब्रह्मनाडीति। श्लोकद्वयं वाक्यं यदासा कुंडलिनी रूपा प्राणशक्तिः ब्रह्मनाडीप्रवाहेन सुषुम्नांतः प्रवहणेन ऊ

सर्प्पीव त्वरितं वोर्द्ध्वं याति दंडोपमां गता। नाडीस्सर्वा समादाय देहवद्धास्ततोपमां॥ तदा समस्तमेवेदमुन्नावयति देहकं नीरं
ध्रं पवनापूर्णां भस्त्रेवांबुगता नरं॥ इत्यभ्यासविलासेन योगेन व्योमगामिता। योगिनः प्राप्नुवंत्युद्वेदीनाइंदुदशामिवा
ब्रह्मनाडीप्रवाहेण शक्तिः कुंडलिनी यदा वहिर्द्वैकवाटस्य द्वादशांगुलमूर्द्धनि॥ रेचकेण प्रयोगेण नाप्यंतरनिरोधिना मुहू
र्ते स्थितिमाप्नोति तदा व्योमगदर्शनं॥ ॥

द्वैकंपाटस्य ब्रह्मरंध्रस्य वहिर्भागे द्वादशांगुलमूर्द्धनि द्वादशांगुलपरिमितस्याकाशदेशस्योपरिभागे नाडीशतनिरोधिना सर्व
नाडीनिरोधकेन प्रयोगेन वरेचकाभ्यासरूपेणाप्रकृष्टेन योगेन मुहूर्त्तमात्रं स्थिरामवस्थानं प्राप्नोति। तदा तस्मिन् काले व्योमगद
र्शनं सिद्धविद्याधरादीनां खेचराणां दर्शनं भवति॥ ॥

70

दर्शप्रकारेण दाहाविज्ञानेति विज्ञाना दूरसंस्थेनावि ज्ञानं रवरूपं चेतनं तस्या दूरसंस्थेन संनिकृष्टेन अत एवैतन्यसंक्रान्त्यप्रकाशान्नाकेन बु
द्धिनेत्रेण च दूषा व्योमगा ॥ सिद्धा ॥ स्वप्नवत्स्वप्नदशायामिव दृश्यन्ते। नकेवलं दर्शनमात्रं स्वार्थदा अपि स्वपेदिहितामणिमादिसिद्धिं च प्रयच्छतीत्य
र्थः ॥ परपुरप्रवेशप्रकारमाह। मुखादिति मुखाद्रेचकाद्दहि ॥ द्वादशांगुलपरिमिताकाशदेशावधौ पर्यन्ते रेचकाभ्यासपुष्ठित ॥ रेचकाभ्यासरूपात्तया
गविशेषाद्धेतो ॥ प्राणो प्राणवायोश्चिरं स्थितिं नीतेसति अपरां पुरीं देहान्तरं प्रविशति। परकायप्रवेशसिद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ सूक्ष्मे छिद्रादिगत्य

विज्ञानादूरसंस्थेन बुद्धिनेत्रेण राघव। दृश्यन्ते व्योमगा ॥ सिद्धा ॥ स्वप्नवत्स्वार्थदा अपि। मुखाद्वहिर्द्वादशान्ते रेचकाभ्यासयोगतः पुष्ठित
॥ प्राणो चिरंस्थितिं याते प्रविशत्यपरां पुरीम् ॥ ॥श्रीराम उवाच सूक्ष्मछिद्रादिगत्यर्थं पूरणार्थं च खस्य वा। अणुतां स्थूलतां वापि का
योपनीयते कथं ॥ ॥वसिष्ठ उवाच एकं चिन्मात्रमस्तीह शुद्धं सौम्यमलेपकं। अम्बरं सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं शान्तं तेनो जगन्न जगद्गता ॥ ॥श्रीरा
मा ॥ श्रीकृष्ण

र्थं गमसिद्धये स्वस्याकाशस्य पूरणार्थं व्याप्त्यर्थं वा अपि काय ॥ अणुतास्थूलतां वापि कथं नीयते। कायस्यैकत्वात्तत्परिणामभेदे च भेदप्रसं
गादिति भावः ॥ एकमिति। चिन्मात्रमेकमेवास्ति जगत्जागद्गता ॥ पदार्थसमृद्धयोपि नो संति ॥ ॥श्रीराम ॥ कृष्ण। कृष्ण। कृष्ण ॥ कृष्ण ॥

तदिति। तच्चिन्मात्रं वस्तु संकल्पोऽनुस्यूतं सत्। परमात्मैवात्मनं चिन्मयति। उपचितं करोति। तदा आविलतां कलुषतां गतं जीव इति सिद्धम्। असत्पमि
ति मूढात्मा जीवः॥ स्वसंकल्पभ्रमेण वा लोपद्भूमिव असत्यमेवेदं शारीरं पश्यति। एवं मिति एवं सति विदितात्मनो निःखिन्नतामतः। उपशा
मदस्तु मध्ये भावयंति। तथा दृढभावनतया तद्वस्तु तथैव प्रपश्यति। इदं देतिः। मूढा आत्मज्ञानरहिता असद् दृढभावनानुसंधानाद्वा भवना
दृढभावनया। सोऽनत्यादिर्बंधः। स्वेच्छकामि पिंडं कर्म अमृततां नयति। अमृतं तद् दर्के हितं विहितं कर्म विषतां। स्वेहेतुतां नयति। एवमिति

तद्विनोऽस्यात्मनात्मानं संकल्पोऽनुस्यूतता गता पदात्तदाजीवृत्तिर्मोहमाविलतां गता असत्यमेव सकं असमेनेद शारीरकं जीवः। पश्य
ति मूढात्मा वालोपदृभूमिवोद्धृतं। एवं हि विदितात्मनो भावयंति परात्तथैवा प्रपश्यंति दृढभावमात्तया दृढभावानुसंधानाद्धि मूढा अ
पि राघव विषं न प्रत्यमृतत्ता ममृतं विषतामपि। एवं पापवदेवेह भाव्यते दृढभावं नात्ताम्नपतेहि तदेवास्तु तदित्यालोकितं मतं॥ स
त्यभावेन दृष्टोऽपि देहो देहो भवत्यलं। दृष्टः स्थूलसत्यता वेन व्योमतामपाति देहकः॥ अणिमादिपदप्राप्तौ भावनाप्रक्रिया हि श्री। सुलभे मं
न हो वदे योगसंसिद्धिसंविदं॥ श्रीराम॥ कृष्ण

एवं यद्वस्तु यच्च पश्यतो अनुभूयत इत्यर्थः॥ तदेत दृश्यस्वरूपं मुद्रालोकितं विचारितमित्यर्थः॥ अणिमादीति योगसंसिद्धसंविदां योगेश्वे
भावते तेन तथैव भूतानि योगानां सिद्धा दृढ पासं विषयांतेषां अणिमादिपदप्राप्तावपि इदं श्री इदं श्रीरियं भावनाप्रक्रिया सुलभा। अनुत्वमा
वनाप्राप्यणिमा महत्वभावना धामहिमेत्येवमणिमादिसाधिकापि प्रक्रिया सुविनलभ्यत इत्यर्थः॥ ॥राम॥ ॥ कृष्ण॥ ॥

अणिमेति। सा चुडाला एवं बन्धाभ्यासवती अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता बभूवेत्यन्वयः। जगामेति। सा गगने व लोकत्रयेऽपि स्वैरं विजहा
रेत्यर्थः॥ तत्रांबुधिकोटरप्रवेशेन पातालगमनं मुख्यतो रूपेणापिति सा चुडाला भर्तुर्विरूपस्यालिमनार्थे रूपेणमयि यदा गता तदा भर्ता
रं बोधयामीति बुध्वा तदुपायं तद्बोधनोपायमेवावेक्षते विचारयति न पुरा लिंगनादिकमपेक्षते विषयसुखे घनादरादिति भावः॥

अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता सा तन्वपभामिनी॥ एवं बन्धचुडालाबन्धनाभ्यासवती सती॥ जगामाकाशमार्गेण विवेशांबुधिको
टरां च पपौ च सुधापीठं गंगेवामलशीतला॥ रूपमप्यागता भर्तुर्विरूपस्य बुद्धैर्यया तदा भर्तारं बोधयामीति तदुपायमवेक्षते। यत्नेन त
च भर्तारमात्मज्ञानामृतं प्रति। बहुशो बोधयामास पिता बालमिवात्मजं॥ न चासावापतद्भर्ता राजा विश्रान्तिमात्मनि। मुक्ताफलं
सुसंश्लिष्टं मुक्ताफल इवामलं॥ एतावतापि कालेन तामेवं गुणशालिनीं। बालो विद्यामिव न पश्चूडालां न विवेद सः। प्राप्य
लब्धात्मविश्रान्ते स्वां सिद्धिं श्रियमात्मनः। दर्शयामास नो राज्ञः शुद्धस्येव मखीक्रियां॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥महत्यास्मिन्द्धश्रिये यो
गिन्यास्तस्या अपि शिखिध्वजः॥ यत्नेन न प्रापनो योगं बुध्यतेऽल्पः कथं प्रभो॥ ॥

नचेति मुक्ताफलममले मुक्ताफले सुसंश्लिष्टं सत
यथा विश्रान्तिं नापतत्तितत्पूर्ददिति भावः॥ ॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

नि॰प्र॰६ उपदेशोति। उपदेशक्रमः गुरुरुपदेशरूपक्रमः नायव्यवस्थामात्रपालनं व्यवस्थाज्ञानसाम्योक्रमप्रादिा तन्मात्रस्यैवपालनंजन्मेरात्मसाक्षा
७२ त्कारस्यतुशुद्धाशिष्यप्रज्ञैवतन्मेकारणमितिरवमितिरवंस्थितेसति जगत्स्थितौलोकव्यवहारेषुगुरुपदेशाख्याक्रमः॥ आत्मज्ञानस्य
कारणमित्येतत्कथंकेनप्रकारेणावदतंप्रकारवदेत्यर्थः। अत्यंतेनेति। किराटः वैश्यः किरतिधनलाभार्थंअटतिपुनःप्राप्नोतिचातद्वि
72 गुणत्रिगुणादिरूपेनेतिप्रसुत्पन्नेः वैश्यविरंवनेकिराटः कटसंज्ञिभइतिवचनातकिरातइतितुनपाठः धनधान्यवत्वस्यब्राह्मणादि

वशिष्ठउवाच॥ उपदेशक्रमोरामव्यवस्थामात्रपालनंजन्मेस्तकारणंशुद्धाशिष्यप्रज्ञैवकेवलं॥ श्रीरामउवाच॥ ॥एवंस्थितेव
दनेकथमेतज्जगत्स्थितौक्रमोगुरुपदेशाख्यआत्मज्ञानस्यकारणं॥ ॥वशिष्ठउवाच॥ ॥अत्यंतकृपनाःकश्चित्किराटोधन
धान्यवान्। आस्तेविंध्याटवीकच्छेकुटुंबीब्राह्मणादिवत। तस्यैकदानिपतिताग्छतोविंध्यजांगलेएकावराटिकारामत्दणजा
लसमाहृते। कार्यणपात्सप्रयत्नेनसर्वंतृणगुल्मादिकं। कपर्दिकार्थमभितोऽप्राधावद्दिवसत्रयं॥ ॥ ॥ प्र॰
७२

वकुटुंबिवस्यदिनत्रयमरणेकपर्दिकान्वेषणस्यचकिरातंप्रत्यानौचित्यातनस्येतिविंध्येजंगलेजंगलप्रायोदेशः जांगलइतिपाठेअल्पो
दकेस्थल्पतउस्थलेवराटिकाकपर्द्दिकाकपर्दिणपादितिकपणस्यभावःकार्यणेपलोभातिशयइत्यर्थः॥ तृणगुल्मादिकंतुसंकटगरःकपर्द्दिका
र्थंपतितांवराटिकामन्वेष्टुं॥ ॥

ततइति।कुजंगलात्।कुत्सितादरण्यप्रदेशात्। यथेति।श्लोकद्वयं वाक्यं।यथा हि कीराटेन कपर्द्दोन्वेषीणाय जगन्मूल्यं रत्नं लब्धं तथा
गुरोः ४ स्तुतोपदेशेन शिष्येण स्वात्मज्ञानमवाप्यते।वाप्य हिय स्मात्कारस्मात् गुरुक्रमात् गुरुपरिष्टाद्रूपायाद्इतो ४ अन्यद्रूपहितं वस्त्विति घ्यते।।

तत्तो दिनत्रयस्यान्नेतेन तस्मात्कुजंगलात्।सूर्येन्दुविम्बपातिमौल्यद्युसितामनिर्मह्यान्।यथा तत्र कि
रोटेन कपर्द्दोद्येनेन तु।रत्नं लब्धं जगन्मूल्यैमहोराज्यमधेहि ना।तथा स्तुतोपदेशे न स्वात्मज्ञानमवाप्यते।अन्यदवि
घातेवान्यल्लभ्यते हि गुरुक्रमात्।तत्वस्यास्य महार्घस्य गुरुस्तु कथनं गतं।अकारणं कारणा तां मणोरिव कपर्दकः।इति
किराटोपाख्यानं।।

ध्यायते अन्यद्रूपहितं वस्तु वलभ्यते साक्षात्क्रियते।तत्वस्येति।महार्घस्य वज्रमूल्यस्य तत्वस्य तत्वज्ञानस्य गुरुरूपकथनं गुरुपदेशः।।अकारणं साक्षात्
कारणमपि मणेः कपर्दस्य इव परंपरया कारणतां गतं।। ।।७।। छ्रे श्रीमत्रां देव्या कवचसंपूर्णं

७३

73

तत इति। तत्वज्ञानपरं विना तत्वशो न रूपस्य विश्रान्तिपदस्याभावादित्यर्थः तमोऽज्ञानव्यत्ताने निमित्तं संधत्वं पञ्जा निस्वाधिनरूपैति॥ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ततः सिसिषिषज्ञो जातत्वज्ञानपरं विना। अनगामे परं मोहं तमो भूत्वनिश्च जाऽड्यानामग्निरिपितमनामनागपिवि भूतिषु। तास्वभी शापनिता स्तनरेमाग्नि सिसिषास्तवा। रराव तीतरं शनेतीर्थयात्रां चकारह। तपः क्लेशाद्रि कचक्रे वश्रामपरितो द्विजः सर्वथापि विसे कृत्वं नमनागपि लब्धवान्। किमापरवशो दीनो राज्यपस्पन्दविबोपमं। अथैकदैकांतगतस्तूजनामं कमास्थितो। इदमभूस्यास त स्वाचमिविषजः। मञ्जं राज्यचिरं कालदृष्टाविभवाभ्रमयः अधुनास्मि विरागेण युक्तो गच्छामि काननं। नसुखानि न दुःखानि नापदो न च संपदः। क्रोडी कुर्वती तत्वज्ञं ज्ञानयोगरवि वनवासिनं॥ यम॥ : ॥ राष्ट्र॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम॰

७३

४४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥

नेतिावननिवासिनां ह्येशभंगसंमोहो नास्ति। नसंग्रामेजनन्नय॥ युद्धनिमित्तः प्राणिणांसंन्नयोपिनास्ति। अतश्ववनिवासिनांस्तुखराज्य

नरेशभंगसमोह्येनसंग्रामेजनन्नयः॥ राज्यारणाधिकंमन्येसुर्व। वननिवासिनां। यथाविक्रमेकान्नेमनोभवतिनिर्वृते।
नतथा शासिविवेषुनचषर्सेंद्रस्मयस्त। अस्मिन्मन्मत्त्रोतत्विविघ्नंकर्तुमर्हसिमर्हृविघटयस्वांनसत्वेषिकुनस्त्रियः॥ ॥
नतथाशसिविविषुनचषर्स्त्रैरसयस्ता अस्मिन्मन्मत्तोतन्वविघ्नकर्तुमर्हसि
बूजानोवाच॥ ॥प्राप्तकालंकृतंकार्यंराजतेनाथनेनरविशश्रेराजतेपुष्पंसरह्रीराजतेजराजरस्तेह्रा नाथ्रको वनसमम्
यः तन्मुनांत्वाहशामेवृतेनैतन्मनरोचते॥ ॥मेखिध्वजउवाच॥ ॥ अलमत्यल्पवाञ्छीविषेनाभिमतस्पमे॥ विधिमांगत
मवेनोडरमेकान्तकाननं। वान्नात्वमनवृथागीनागन्तेषांव यावनां। इमामपिहिमर्हंगिडविगात्योवनसयुक्तभवत्पापालयुते
हराज्येस्थोनत्यस्तुनेमेकुंडुवभाते ह्रहनपत्नीयातेअंतंह्रियश॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वाद्दयितांराजाताम्निंदुवनाव
शी॥ उन्नस्थोप्रागुमखिलंविनकार्यंचकारह। अथोहितप्रजाचारोरम्योमेनाकाइवसागरे। अथाइराज्ञसमपदेशेनिःशद्धतां
गतो। वननिवासिनोकोशेनिनीनेसकलेजने। तस्मिंस्थयितांस्तुनामकाद्राजाप्यनिर्ययो॥ छ॥ छ॥ छ॥

स्तुवोरुपंप्राधिकंमस्तुखंमन्ये॥ ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

नि॰प्र॰ वीरेति॥ वीरक्रमार्थं वीरचर्यार्थं॥ इतइति॥ श्लोकद्वयं वाक्यं॥ अतपं तडरस्था जनता जग्रुहः प्राणिचयास्माइदं तिष्ठनंति शाशालस सलिलानि क्षल्पाज
७५ लानियासां तामिर्वापीभिः॰ दीर्घकाभिश्च लिताः पादपायस्मिन् शीर्णैः सिषिल्लितैः वेद्याभिः॰ वेदिकापर्णशालादिभिः॥ विज्ञातपूर्वः॥

75

वीरक्रमार्थयामीतितन्नैवानुचरवजं॥ योजयित्वाजमासो प्रगर्गत्यश्रगाधिष्ठजडेलन्निनमद्दुम्पामिखक्कामंडलाक्षतः
विवृशोयामरणापानिमेकोनरद्ववाणींवां॥ श्वनः प्रातः प्रनाराशि॥ उषित्वा दृश्यशुर्वरीः जैवेनलंघयामास मंडलानिगि
रिम्हिहि॥ ततोमंदरशैलस्पतटस्थजनडगर्गमं॥ पापकाननत्यतडस्थजनताप्तूरं॥ दलन्नगालसालिलवापिचलित
पादपं॥ सीर्ण॥ वेद्यादिविज्ञातमितपूर्वद्विजाश्रमं॥ द्वद्वप्राणिविनिर्मुक्तं सिद्धमेथ्यलताग्रहंतन्नैकस्मिन्समेरे
शेसचकारोरजालयं॥ सर्वसंपादितं तद्वधोगंपतापसकर्मणि॥ ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

सर्वस्मता द्विजानां आश्रमायस्मिन्॥ ततादृसं मंदरशैलस्पतटस्थंकाननंशाभेत्पत्वयः॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ राम ७५

सहरणमितिशेषः कदृयं वाक्यं (महत्पुण्य) स्त्रीग्वंडरपीश्चतिनामा सतनंत्रपीज्ञासनत्रूपंमीगाजिनंशीतपर्श्वतमपरीनचायीमह॥ संध्यामितिशेषो का दृयं वाक्यं शब्दे

महत्पुण्यैवेण वर्हं फलभोजनमाजनं ॥ अर्घपंजुरत्यमांउमहामालांकमंडलुं ॥ कंथांसितातपत्रोहायश्चषीमयम्हगाजिनं ॥ ज्ञानि
यायोगंतत्रमठिकामंहरेत्रपः ॥ संध्याप्रर्वेजपंप्रातःस्नहरेसत राकरोत् ॥ प्रध्योतपंडीती येत्व स्नानं देवार्चनंततः पश्चात्भनफलं किंचिद्
नकन्दतिसादिव ॥ धर्मर्जप्पपरो भवामिमायेकोनीसांवशी ॥ वशिष्ठउवाच ॥ एवं सिपिध्वजप्पर्णमविकापांवनेस्थितः ॥ इन्द्रानीश्रणु
चूडालासाकिंशतवतीग्रहे ॥ तत्राईरात्रसमयं ह्ररेत्यातेसिषिध्वजे हरिणीयामस्तश्चैवचूडालाउडभैमपात् ॥ अपश्यत्पतिनिद्रीमासपते
ह्लपतांगतं ॥ तत्रस्थौ किंचिद्म्लानवदनादेस्यालिनी ॥ कसित्केवमहाबुद्धीनिवतसाहांगपल्लवा ॥ क्षणंसध्योपाविष्टेनचिन्तयामासवि
नधीः [illegible] क्लावनं यातोमहाद्हिति तन्महायकिंकार्यं ॥ तत्समीपंव्रजाम्यहं ॥ भर्त्तैवगतिदरिशविधिनायकृतस्त्रियः इतिसंचिं
त्य भर्त्तारमनुगन्तुंसमुत्थितात्तूडालावातरंध्रेणनिर्गत्यांबरमाययौ ॥ २ ६ ॥ ६ ॥

ता॥ ॥ योगमेवमिति॥ किंशतवती॥ स्त्रीदृश यारिवउक्ता॥ तदिहेति॥ शेषो कदृयं वाक्यं विधिनाशास्त्रेणस्त्रियाः भर्त्तैवरक्षती पोषणागतिः

च्चकारेति। सुखेन स्व सुखेनासिद्ध स्वार्थस्यापि सिद्धसंशयमन्येंऽडु विभ्रमं शत्योपमिं दिरितिः शिश्रांति। ताह स्वमिति। मावेप्सडाविमै हुंः सर्वेश्व भास्वमंभ्यसुंडिजमेशेरं

सि॰प्र॰ च्चकारस्रिथ स्वार्थस्य श्रृखेनान्येंडु विभ्रमं। स ददर्शाथ पथ्यागातां तं रात्रौ तं कुंकरं पुतिं। ता ह स्वं पतिमालोक्य स्थित्वा गमन कोद्यते। तदिप्सं चिंतयामा
७५ सम सर्वं भर्तुरखंडितं। अत्र वस्यं भवित यं तदृस्ला भर्तुः पुरः स्थितं तदेव सपापं पिं तं गगता। मात्प वर्नंत अत्रांमम मा यघगमनं काले नातिवा
रणहि। मपास्यपार्श्वं गत यांति यते रेषनिश्च यः इति सचिंतयन्त्र ज्ञाला प्रविस्पांत पुसंस्तनः। सुस्राप मथने कांता न भसी वैन्द्रवी कला।
केवचित्का लेंगणा सो गत स्तस्य तिभूपतिः। इति पोरजनं विसुमोन्नसर्वमाश्वास्याति ष्ठ दंगना। रांडंपरं त्र भर्तुस्त्रक्रमेण समदर्शिनी।
जगाम माधरिनं पत्नी मास स्वं संवत्सर स्पृथा। वङ्मनात्र की सूक्तेन पंशद शांगना। त्र ज्ञात्नो वाभ्रमदनेवनगतेत्पि विध्वजः। भर्तुः समीप गमने
ममकालोभयमित्पृथा संचिंत्प मंदरोपांत गत्तुं च कार सा। चन्द्रालात् गुरा शत्रौ नत्तारत भसपथ्यं जगाम वातस्कंधेन चापमं दरकंद
रं अदस्मै वन भः स्थेवशमिवे सवनांतरं। नृपंथो गेनब्रुबुधे दृष्टों तरामे वाम्स्थितं हारकेयूरकटकंकुंडलादिवीवर्जितं कृशांगमक्ष
मवर्णंचं पतिं च जरसां गतं तमाल्नो क्वनवाथां गीन्न ज्ञात्वापि वरस्नं निस्तिं। जात विषा देवभूवा वात्मनितितेजसा श्रुहोत्तुविषमंमो
र्वसर्वसाध्वार्थदर्शिनः। स्वंविधा स्त्रमायाति दुर्दशीय स्त्रमारत। ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ राम॰ ७५

चिंतयामास॥ ॥

भेन्नीति। कषायपाकेन कषायाणां गादयः। तेषां पाको निषिद्धवज्जेनेन विहिते प्रहृत्तेः तेन। इतीत्थं द्विजदारकः द्विजदारकः द्विजपु

तदवश्यमिहाद्यैव नाथं विदितवेद्यतां नया भोनं संदेहो भोगमोक्षश्रियं तथा॥ इदं रूपं रूपं परित्यज्य रूपेणान्येन केनविद सकाशमस्यागछा।

मिबोधं दत्तुमम त्तमं। वाल्लेयं मम कांतेति मदुक्तं न करिस्यति। तस्मात्तापसवेषेणावोधयामि पतिं दृशात्॥ तत्रौ कषायपाकेन यापरिपक्वमतिस्थितः।

सैतस्यस्याद्यविमले स्वतत्त्वं प्रतिबुद्धिबत्ति। इति संचिंत्य चूडालावभूव द्विजदारकः। ईषिन्त्यानाऽतान्यत्वे भर्तुरग्रे पपात ह। ददर्श द्विजपुत्रं तं पु

रोपातं शिखिध्वजः दृष्ट्वा नकगौरांगं मुक्ताहारविभूषितां। शुक्लयज्ञोपवितं तं गंभुत्वोंवरयुगावृतं। भूमावलग्नचरणं किंचिन्मात्रोपरिस्थितः त

मालो। क्य द्विजसुतं समुत्तस्थौ शिखिध्वजः। देवपुत्रागमं धियासंपरित्यक्तपादुकः। देवपुत्रनमस्कार इदमासनमास्यतां। इत्यस्य दर्शया

मासपार्थि नायत्रविष्टरं हे राजर्षे नमस्तेऽस्त्वित्युक्त्वा स उपाविशत। तदर्प्पितां पुष्पवृष्टिं गृह्णन्नुपविवेश ह। शिखिध्वज उवाच॥ ॥चानघ।

शिखिध्वजस्तद्विष्टायैददौकमान्॥ ॥चूडालोवाच× देवपुत्र महाताग नुत आगमनं कृतं। दिवसं सफलं मन्येय त्वामद्याऽस्मिद्दृष्टवान्। इत्यु×

×त्वा पाद्यमर्घ्यं च माल्यं पुष्पाणि ×॥ ॥पेशलेनानुरूपेण प्रश्रयेणामुनानघ। मन्ये ह नूनमसत्त्वं चिरजीवी भविष्यसि॥ ॥श्रीराम॥ ॥

देष ध्यानानां। अल्पादेव ध्यानात्। अन्यन्यं रूपान्तरं ददर्शेति। श्लोकद्वयं पवांकं। किंचिन्मात्रोपरे स्थितं भूमिमुक्त्वा हस्तमात्राऽपरिवर्त्तमानं॥ ॥राम॥ ...

अ. चूडालावाक्ये शांतेनेति। आशाद्वारादेव उन्मुक्तकल्पनं यथास्यात्तथा शांतेन मनसा निर्वाणार्थं उदारं महत्तपस्तपः संभृतवानसि कश्चित्। असिधा
६ रेति। असिधारासमं। असिधाराव्रततुल्यं कल्लरूपांतु युवा युवत्या सार्द्धं यन्मुग्धमत्तवासाचरेत्। अंतर्निर्वृत्तसंगस्तदसिधाराव्रतं विदुरिति। तत्साहश्प

76 शांतेनमनसोदारमाशाद्युन्मुक्तकल्पनां निर्वाणार्थं तपस्सा धेकश्चित्संभृतवानसि। असिधारासमं सौम्यशांतव्रतमिदं तव। स्फीते यद्राज्यसु
खं त्यक्त्वा महावननिषेवणं॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥जानासि भगवन्सर्वं देव स्त्वं कोत्र विस्मयः। श्रियैव सर्वोत्तमया ज्ञायसे विद्मभूत
या। तत्कस्त्वं कस्य पुत्रस्त्वं किमायातोस्यनुग्रहात्। एवं मे संशयं छिंधि विमलेंदुसमानन॥ ॥चूडालोवाच॥ राजन्मेभ्यणु वक्ष्यामि य
था पृष्टमखंडितं। को नाम परिपृष्टं तं विनीतं वंचयेत्पुमान्। अस्त्यस्मिन्जगति श्रीशोभद्वात्मा नारदो मुनिः॥ पुण्यपत्तरूप सुखैकांते कपू
रतिलको त्तमः। स कदाचिन्मुनिर्देवो गुहायां ध्यानमास्थितः। तत्र हेमतटे गंगा वहन्मुरुतरंगिणी। एकदा नारद मुनिर्ध्यानांते सरितस्त
टे तस्तटे ध्वनद्वलयमश्रौषी। लीलाकलारवे किमेतदित्यसौ किंचित्कौतूहलं भवान्॥ हेलयालोकयत्तत्र धामयश्यपस्तूगनागमंरमा
तिलोत्तमा प्रायंति ज्जितं जलल्लीलया क्रीडन्त्यस्त्यक्तवसनं देशे पुरुषवर्जिते सर्वत्र हृष्टसर्वांगं विध्वरूपमिवास्थितं प्रतिविंवितस
र्वांगं मन्योन्यादर्शतां गतं। स्त्रैणमालोक्य तत्कांतं महसैव मनो मुनेः। अनाश्रितं स्वविवेकं तद्वभूवानंदितं स्फुरत्। आनंदचलिते चित्ते दु
ध्वे प्राणानिले छिते। बभूव तस्य तुष्टस्य मदनस्वालितं स्तरा॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥तादृशोपि वद्रत्रेपि जीवन्मुक्तोप्यसौ मुनिः कथं मेवं विधां ब्रूहि भामो
वमवि हितायामपि राज्यलक्ष्याभोगसामर्थ्ये वित्तो गरपागात्॥ ॥राम॥ कृष्ण॥ ॥ ६ मदनकृष्णमी॥ श्रीराम॥ ॥

पुनश्च भृङ्गलावाक्यं स्वरूपइति तिमले मत्येवात्मस्वरूपेनिमेषमात्रमपिविस्मृते सतिदृश्यंजगदुल्लासंप्रादुर्भावं प्राप्नोति। अनारतेति विति। चिन्म
त्रस्वरूपे अनारतानुसंधानाभावे तो हि न्मेषमात्रमपि विस्मृते सत्येव दृश्यरूपः पिशाचकः एषनोल्लसतिन स्फुरति। सुखेति। जीवस्य सु
खदुःखकलनं स्वांशः नाम सुखदुःखक्लेशस्फुरणमेव बंधः नरत्वावः सुखदुःखकलनस्य शातावस्थमोक्षः स्यात्॥ इत्येवं द्वैधाद्वयोर्वं

भृङ्गलोवाच॥ स्वरूपेनिर्मले सत्ये निमेषमपि विस्मृते॥ दृश्यमुल्लासमायाति प्रावृषीव पयोधरः॥ अनारतानुसंधानादृश्यु
न्मेषमविस्मृते॥ मस्वरूपे नुनोल्लसत्येष चिति दृश्यपिशाचकः॥ सुखंदुखकलनं स्वांशो बंधो जीवस्य नेतरः॥ नरत्वावो हिमेक्षः
स्यादितिद्वैधाव्यवस्थितिः॥ शुद्धेनबोध्यबोधेन स्वात्मज्ञानमयात्मना॥ सुखदुःखादिनाप्रीतिज्ञाते तो याति सौम्यतां॥
॥श्रीराम॥ ॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्री॥४॥ ॥४॥ ॥ ॥

धमोरूपकारयोः व्यवस्थितिर्निष्कर्षः। द्वैधेति षष्ठी द्विवचनांतं शुद्धेनेति। स्वात्मज्ञानमयात्मना स्वस्वरूपज्ञानादतिन्नेन शुद्धेनबोध्यबोधे
नबोध्यस्य ज्ञेयस्य परतत्त्वस्य बोधेन स्वरूपाप्तिप्रदब्रह्मानुभवेन सुखदुःखादिकं नाप्रीति ज्ञाते सति। ततः ज्ञानी सौम्यतां जीवन्मुक्ततां
याति॥ ॥श्रीरामा॥ छ्रुम॥ ॥

नि.प्र. सर्वमिति। सर्वमेव जगत् विराकाशरूपं ब्रह्मैवेति घननिश्चये स्थितिया तेम तिजीवोजीवन्तावः शमंयाति। अत्मेति। इदंय जगदात्मस्वरू
७७ पं ज्ञातं वामनया। स्थितिमध्यम्पेध्यत्यधमधिमविशोकमेपारतंत्र्ये। स्थितं। वामना मिति। अन्तःकरणाद्वासनांशममानी यधर्म्माधर्मैर्न्निगृ

77 सर्वमेव विराकाशं ब्रह्मेति घननिश्चये। स्थितिंयाते शमंयाति जीवो निःस्नेहदीपवशा आत्मस्वन्तावव शतो जातं जगदिदं महशं।
स्थितिं वामनया तेत्यधर्म्माधर्मविशे स्थितं। वासनाशममानी यधर्म्माधर्मैर्नगृह्यते॥ ततो न जायते जन्तुरिति नो दर्शनं मुने
॥ ॥ शि। विष्णुरुवाच॥ ॥ अत्युदारं महाश्चर्यं वचित्रं वदतां वर। अनुभूतिमुपानूढं रूढं व परमार्थवत्। चक्षाक्यवि
तवेनाद्य श्रुतेनानेन सुंदर॥ पीतेनेवामृतेनाहमन्तर्यातोस्मि शीततां। तत्समामेनतां नावरात्मो त्वन्त्रिंवर प्रश्नोत
तः श्रोष्यामियत्नेन ज्ञातगर्तां गिरं तव। तेनप ममुखेसुरेरामुनिना नारदेन तत्॥ क्व मृतं वीर्यमार्ग्येण कथयायथा
स्थितं॥ ॥४॥ ॥

त्यते॥ नवध्यते ततः कर्म्मविधाता वाजंतुर्नजायते॥ इति एवंविधं नोस्माकं दर्शनं सिधांत॥ ४॥ रूडालावाक्य॥ ॥ श्रीराम॥ ॥ हरुहर॥ राम
७७

व.

सुहृ
ततइति श्लोकद्वयं। विके विपुलालाने आनंगनवं धनं स्तंभ ८। शुद्धबुद्धिवरत्रया चर्ममयी रज्जु ८। सा यो इति॥ श्लोकद्वयं वाक्यं चत्वारो वेदा मम सुहृ

मुनिनापार्श्वगे कुम्भे स्फाटिके वीर्यं
चुडालोवाच॥ ॥ततो निवधूतातेन मनो मन्मथमत्तमतंगजं। विधेके विपुलाने शुद्धबुद्धिवरत्रया॥ मुनिनापार्श्वगे कुम्भे स्फाटिके वीर्यं विनिर्य
मर्पितम्। संकल्पितेन क्षीरेणास कुम्भजेन पूरितः ८। अवर्द्धत तो मासाद्भिर्गर्भादिवोडुराट्। परिपूर्णा समस्तारुः ८ कुम्भाऽर्भौ विनिर्य
यो। स गर्भस्त्कारसंपन्नेसत स्मिन्नार दो मुनि ८। भाराउर वाशेषं विधायनमयोजयश आशीनं पुत्रमादाय जगाम ब्रह्मलोकं। त्रिकम्॥ पौत्र
तं भगवान्वेधा श्वकारत्तानपारगम्। सा यो सोयमहं नाम कुम्भनामास्मि कुम्भज ८। चत्वार ८ सुहृदो वेदा मम लीलाविलासिन ८। मा
तृ ष्वसा मे गायत्री माता मम सरस्वती। यथाकामम शेषेण जगन्नि विहराम्यहं॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीकृष्ण॥ ॥ ॥

दरसनेन वेदार्थतत्त्वज्ञानं सूचयति। गायत्री मे मातृष्वसा माता सरस्वती यो वयत्रीति कृत्वा। तस्याः ८ स्वसा भगिनी गायत्री एनेन स्वस्य सरस्वती प्र
सादलब्धं सांर्धतं सूचयति कुम्भवाक्यम्॥ ॥श्रीराम॥ ॥ ॥श्रीकृष्ण॥ ॥ ॥श्रीकृष्ण॥ ॥ ॥कृष्ण॥ ॥

यो॰ प्र॰
६९
78

ज्ञानमिति ज्ञानं ज्ञानसाधनम्। कालातिवाहनाय कालहरणोपाय विनोदायैव क्रिया तपः स्वाध्यायादिरूपा उदिता अलब्धेति अलब्धता

शिखिध्वजउवाच॥ ॥अथ तिष्ठाम्यहं साधो धन्यामां त्वं पुरी यन्मतः। अमृतस्पन्दिवचसा यत्त्वयास्मि समागतः॥ न केचन तथा
भावाः खेतः शीतलयन्ति मे। उपलाभाद्यथाप्येते यथा साधुसमागमः॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥आस्तामेषा कथा तावत्त्वं संघत्ते क
थितं मया। त्वमेकमयमहे साधो कस्त्वमद्रौ करोषि किम्॥ ॥शिखिध्वज उवाच॥ ॥देवपुत्रोसि जानासि स्पष्टश्चेद्वच्म्यहं प्रगुसंसा
रभयभीतत्वान्निवसामि वनान्तरे। शिखिध्वजो हं भूपालस्त्यक्त्वाराज्यमिहस्थितः। भृशं भीतोस्मि तत्त्वज्ञ संसृतेर्जन्मतः पुनः। इमाम
वस्थितां सम्यक्क्रियां सम्पादयन्नपि। दुःखाद्दुःखमि दुःखौघममतं मे विषस्थितम्॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥ज्ञानं हि परमं श्रेयः कै
वल्यं तेन वेत्स्यलशः। कालातिवहनायैव विनोदाय क्रियोदिता। अलब्धज्ञानदृष्टीनां क्रियान्नपरायणाम्॥ वासनामात्रसारत्वाद्ज्ञस्य सफ
लाः। क्रियाः सर्वा एवाफलाज्ज्ञस्य वासनामात्रसंक्षयात्॥ ॥श्रीराम॥ कृष्ण॥

नदृष्टीनां अनात्मविदां क्रियैव परामयणं परायणमिति। यतो वासनामात्रसारत्वात्प्ररूढवासनाश्रयत्वाद्धेतोरज्ञस्यैव क्रियाः सफलाः। न
तु निर्घामनस्य ज्ञस्य सर्वाः॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीकृष्ण॥

ऽवंतरइति। सर्वैषम्फलंनं आन्तविमलतोतत्वं कुसुमफलादिकं वल्कलत्वंतरे सर्वैर्वांतरापगमेनान्यस्मिन्नणोयथा विलयं याति तथैव वासनानां नाशे स
ति क्रियाफलमविनाशमेति। वासनाहेतुत्वा क्रियाफलस्य एतद्वे वोपपादयन्नाह। नेति। शरलताशराख्यतरणस्य अंकुरस्य यथा स्वातावव

न्तावंतरे यथायाति विलयं सर्वमात्मवं। तथैव वासनानाशे नाशमेति क्रियाफलं। न स्वत्वावे न फलति यथा शरलताफलं। क्रिया निर्वा
सनामुत्र फलं फलति नो तथा॥ यस्य मोक्षं क्षयं यातं सर्वं ब्रह्मेति तावनात्। नोदेति वासना तस्य प्रातस्येवां बुधीमते। वासनामात्र
संत्यागाज्जरामरणवर्जितं। पदं भवति जीवोत्र भूयो जन्मविवर्जितं। सवासनं मनो ज्ञानं तेयं निर्वासिनं मनः॥ ज्ञानेन तेयतामेत्य
पुनर्जीवो न जायते॥ ज्ञानमेव परं श्रेय इति ब्रह्माद्योच्यते॥ संसारतारणं ज्ञानं त्वं किमज्ञानवांछितः॥ कोहं कथमिदं जातं क
थं शाम्यति वेति तो॥ राजन्न विज्ञमेकस्मात् किमतस्त्वं तिष्ठसि॥ ॥श्रीराम॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्कस्वत्वावेनैव फलं न फलति। कुसुममात्रपर्यवसितत्वात्॥ तथा निर्वासनापि क्रिया अमुत्र जन्मांतरे फलं नो फलंति। तस्या अविताहश
स्वभावत्वात्॥ ॥ ॥श्रीराम॥ ॥ ॥४॥ ॥ ॥ कृष्ण॥ ॥ ॥ ॥४॥ ॥ ॥ ॥

ने.प्र. कथमिति॥ पारावारविदं संसारसागरस्य पारावारं यत्र स्थैर्यवद्दिर्शं पारावारशब्दाभ्यां अंतारील्लन्देवेते। पुनः कुं तवाक्ये। अनुपादेयेति। लीलया

79 कथं बंधः कथं मोक्षः इति प्रश्नान्नुदाहरन्॥ पारावारविदां पादाः कस्मादज्जनन्नसेवते। माक्ष्णां समदृष्टीनां परिप्रश्नेन सेवया। संग
मेन वसा युक्तिर्लभ्यते मुच्यते यया॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ ॥कान्तया रेवन्नृपिता पातयैवं प्रतिबोधितः। अश्रुपूर्णमुखो वाक्यं शि
खिध्वज उवाच ह शिखिध्वज उवाच॥ ॥अहो नु बोधितोस्म्यद्य चिरात्क्वर सुतत्वया मोक्ष्यो शायसि मासंगं मुक्त्वाहमवसं वने। अ
हो नु मे क्षयं यातं मन्ये पापमशेषतः। सर्वमेव न मागन्पर्मः प्रबोधयसीह मां। गुरुस्त्वं मे पिता त्वं मे मित्रं त्वं मे वरानन। शिष्यो
त मस्करोम्यद्य पादौ तव कृपां कुरु॥ यदुद्धारतमं वो त्मिय स्मिन्ज्ञाते न शोच्यते॥ तवामि निर्वृतो येन तदूस्यो पदिशाशु
मे॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥यदुपादेयवाक्यो हं राजर्षेत दृढामिति॥ अन्यथानेकधा प्रोक्तमपि स्याद्विफलं वचः। अनु
पादेयवाक्यस्य वक्तुः पृष्टस्य लीलया। व्रजन्त्यफलतां वाचस्तमसीवाक्रमं विदः॥ ॥श्रीराम॥ ॥ ॥॥

अनादरेणाष्टपृष्टस्य अनुपादेयवाक्यस्य अनाप्तस्य वक्तुर्वाचस्तमसि अक्रमं विदः वक्तुरिय हन्नयस्वं अफलतां व्रजंति॥ ॥राम॥

शिखिध्वजः यदिति त्वं यद्वक्षि ब्रूषे तत् श्रुतेर्विधिरिव वैदिकं कार्यमिव अविचारितमेव मयाऽनुष्ठेयं। एतन्मया सत्यमेवोदितं। पुनः कुत्र:

।शिखिध्वज उवाच।। ।।यद्वक्षि तदनुष्ठेयं मया विधिरिव श्रुतेः। अविचारितमेवाशु सत्यमेतन्मयोदितं।। ।।कुम्भ उवाच।। ।।
यथा बालः पितुर्वाक्यं युक्तहेतूपपादनं। आदत्ते हि तथैव त्वं गृहाण वचनं मम। अयमंग शृणु तो राजन् हन्तानन्तं किंचिदद्भुतं प
श्चात्त्वे वर्णयिष्यामि कृतार्थैर्ध्यवस्थितिं।। अस्ति कश्चित्सुमान्त्सीमान्तस्थानं सर्वगुणश्रियां। सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो
न तु ज्ञानात्मजं पदं। अनन्तयत्नसंसाध्ये समविन्नाम निसाधने। अहन्नो वाडवो वह्निरब्धिसंशोषने यथा तस्य जन्मेन महता
कालेनाध्यवसायिनः। कालस्य वशतस्तस्य मुने निर्विघ्नशालिनः। सिद्धश्चिन्तामणिः किं वा न सिद्धात्मचुघतात्मनां। मासि
मग्ने स्थितं ग्रामं हस्तप्राप्यं ददर्श सः। मेरोस्तु स्वसृंगस्थो मुनिरिंदुमिवोदितं। वभूव मतिराजेन्द्रे न तु मिश्रयवा न सौ। रा
जिज्ञागितिसंज्ञामे सुरी न स्वपामरः। स्वर्ग संविन्नयामास मनमास्म यशालिना।। ।।श्रीराम।। ।।श्रीकृष्ण।।

यथेति। बालो यथा पितुर्वाक्यं उक्तहेतूपपादनं तत्र कुरुते किं समर्थनमेवादत्ते। स्वीकरोति। तथैव त्वमपि मम वचो गृहाण।। ।।श्री

अयमितिसम्प्रतिः श्लोकैर्वाक्यं॥ अयं तु पुरोवर्त्तीमणिर्वा अयं दृश्यमानो मणिर्निवर्त्तितवानिवा मणिश्चेन्मणिर्निवर्त्तितवानिति चेत्तत्राह इसि विन्ना मणिर्निवर्त्तितवानित्यत्र। अतः संदेहदशायां पश्याम्येव न स्पृशामि स्पर्शतः कदाचिद्दुर्जेद विमणीन्द्रः ष्विन्नामणिरेतावतैव कालेन न सिध्य

संग्रामे वैन्वयारी वैरी यदि दुःखे समं भ्रमं। अयं मणिर्मणिर्न यमाणिश्चेत इद्धेन्नमः॥ पश्यामि न स्पृशाम्येनं कदाचिन्न स्पर्शतो व्रजेत्॥ नैतावतैव कालेन मणीन्द्रः किल सिध्यति॥ यत्नेन जीवितान्तेन सिध्यतीत्यागमक्रमः॥ कृपणाः कृणितेनारालोलालातलतोपमं॥ रत्नालोकं प्रपस्यामि द्विचन्द्रत्वमिव भ्रमात्॥ ॥श्रीराम॥

ति किल किं तर्हि जीवितान्तेन प्राणसंपारितेन महतायत्नेन सिध्यतीत्यागमानां मणिसाधनकल्पानां क्रमः अहं तु कृपणासत्। कृणितेन मंकुवितेनारालोलालातलतोपमं अलातमुल्मूकं तच्छाखा सदृशं रत्नलोकं द्विचन्द्रमिव भ्रमारेव पश्यामि॥ ॥श्री ॥राम॥ ॥श्रीकृष्ण॥ ॥

एतावत्तीस्फीता। भूयिष्ठा भाग्यसंपन्नमकुत्पत्रागताय त्वयस्या भाग्यसंपदो हे गौर घुनैवसर्घसिद्धिं मतींद्रमाप्नोति। येषामल्पेनैव कालेन शियोभि
मुखा भवंति। ते केचिदेव महांतो महाभाग्या भवंति। अहं पुनरत्यंतयाः। साधुवराकः। साधूनां सो च्यो मानुषे वत्रतो मामभाग्येकभाजनं सिद्धयः

कुत एतावतीस्फीताभाग्यसंपन्नमागता। अघुनैव यदा प्नोमि मतीन्द्रं सर्घसिद्धिदां। केचिदेव महांतस्ते महाभाग्या भवंति हि। येषामल्पेनका
लेन भवन्त्यभिमुखाश्रियः॥ अहमल्पतपास्साधुवराको मानुषश्चित्। सिद्धयश्च थमायान्ति मामभाग्येकभाजनं। एवं विकल्प संकल्पै चि
रमहः परामशशानमारीयहरोपत्नमकरोन्मौख्यामोहितः इति तस्मिन्स्थिते यातो मरीतुः आपासिद्धयः। त्यजन्ति ध्रुवमन्तारं शरागुरा
मिवोक्तिताः। पुमानभव्यः क्रियायत्नंवक्रेरतेन्द्रसाधनो द्विजन्ते स्वकार्येषु जनाश्च ध्यवशापिनः॥ ॥ ॥श्रीराम॥ ॥ ॥ रुष्टा॥

नृपमायान्ति एवं विकल्पसंकल्पैः विकल्पैः संकल्पैः श्वचिरं पराध्यश शमो व्यमोहितो ज्ञानपरवशो मरीयहरीयत्नं नाकरोत॥ ॥ ॥एम॥
रामरामरामराम रामराम रामरामरामरामराम रामराम रामरारामराम रामराम रामरामरामराम रामरामरामराम रामराम राम रामरा मरामरामरामराम

द दर्शेति। असतहसद्भिः ८ र्घंचकैः८ सि द्धैरलक्षिते रेवपुरः८ हतं कचद्रुपं स्फुरद्रूपं अखंडितं काचखंडं ददर्श अपमिति। सम्र ७ ८ तस्मिन्काचखंडे अयं चिन्तामणिरिति वस्तुतः परमार्थ चिन्तामणिस्त्वं बुबुधे। अतो हि मोहित ८ सन्न मत्पदं मूल्लिकाविशेषं हेमवत् स्पर्शपतिः। अस्तीति। महाप्रपंच युध

ददर्शापि कचद्रूपं काचखंडमखंडितं। हसद्भिर्घञ्चकैः सिद्धैः पुरस्तादमलक्षिते ८। अयं चिन्तामणिरिति मूढस्तस्मिन्सवस्तु वस्तुतः। बुबुधे मोहितो हन्तो मदहेमेव यस्पतिः। ततस्तं मणिमादाय प्राहृ नीसशिमयं जहौ। स ग्र चिन्तामणिरस्मात्प्राप्यते किं धनेनीति। देशोपमसुखो न रूढ्या जनै प्याप्यभिहत ८। दूरं गत्वा यथाकामं सुखं तिष्ठामि संपदा। इत्यादाय मणिं मूढ ८ श्वभ्रपकाननमायया। तत्र काच गोना सो महतीमायदं गत ८॥ इति चिन्तामणि पुपाख्यानं॥ ॥ ॥ चुडालोवाच॥ ॥ ॥ अपेमंमपरं रम्यं वृत्तान्तं श्रृणु भूमिप। परं प्रबोधनं बुद्धेः ८ सा वोसदृशमात्मन ८। अस्ति विंध्यवने हस्ती महाप्रपपप्रपपप्रपपय ८। वज्रास्थि विषमो दीर्घैतिस्यास्तां दशनौ सितैनौ सितैनौ॥ ॥ ॥ श्रीरामकृष्ण॥ ॥

यो महाप्रथपा नामपि प्रपपप ८। से ४ ८ वज्रास्थि ठिषमौ वज्रादप्यधिकौ कठिनौ वज्रास्ति विषमावितिपाठे वज्रास्थुपकोटिरिव विषमावि त्यर्थ ८। स विधते॥ ॥ राम॥ ॥ कृष्ण॥ ॥ ८१

सरति। सहस्तिहस्तिपेन कर्तो लोहजालो नष्टं खलया साधनेन अतितो वद्धो भूता इत्यनिवद्ध खड्गरभं खला याः अर्दित ॥ सन्मंत्रणां पा

सवद्धो लोहजाले न हस्तिपेन किलामितः ॥ निवद्धो पंत्रणामापक्रूरभं खलनिगडनिर्भेदं चकार समतंगज ॥ दत्ता भ्यांपत्तत स्ता भ्यांमुक्तः
र्द्दितपेन तस्यतन्निगडछेदं दृष्ट्वा सदृष्टनिस्वय ॥ यया ता यगजेंद्रस्य मर्दितालतरो रिपुः ॥ सो पतदुर्मतिर्म्हमावप्राप्य करिणा ॥ त्रिर ॥ तं
पुरुष्यतितं दृष्ट्वा महेत ॥ कउणां पयो के पिस्फार गुणा ॥ संत ॥ संततिर्प्यगातोवपिपतितं दलयामी ति किनाम मम पौरुषं वारस्मोपीति क ॥
लेपन्नून घ्यानसत्तं रिपुः केवलं तं परित्यज्य प्रदेशं सपयोगज ॥ गते गजे समुत्तस्यो हस्तिपः स्वदेह धीः। सो विपेषगजेपत्वाइल्मुका ॥
न्तरितं वनो विरिणालमत्ते भेईक स्मिविन्नाननेस्थितं ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥ श्रीकृष्ण ॥ ॥

रतं त्रमापेत्ति। वाक्यतेदान्निवद्ध इति न पौनः उक्तं॥ तस्येति। तद्वंधनिखपः ॥ ततस्य हस्तिनो र्वधे निश्चयो मस्यमरिपुर्हस्तिपक ॥ ता
लतरोः स काभा तगजेन्द्रस्य मूर्विपपात॥ ॥ श्रीराम॥ कृष्ण॥ राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम

स रतिखातवलपंस्वत्रवलपस्यगयतत्त्राहतोतामौख्योदिति।नरोमौख्योदत्तानाद्देतो ४ आगामिनंकालंवर्त्तमाने ४ एवंक्रियाक्रमे ४ तपायमे

दे ४ रश्रौघपत्रनिरयायमकुर्घन्तु ४ खंपाति।विघ्यगजौयपित्पन्वप ४॥ इदानीं ऋषिर्द्व जीकापाद्मापस्यतात्पार्यंएह्यति।मणीतिमरी

सखातवलपंचक्रेहत्तिप ४ काननेऽमित ४।उपर्यस्यजरज्जीर्णालतौघेनसततंशिव ४॥दिने ४ कत्तिपमेरेवक्वाररवोविहर

वेने।तस्मिन्निपतित ४ खात्ते पुष्कार्द्यविवपर्यत ४॥ज्ञातिमूपो दृढंवद्धस्तेनहस्तिपकेनस्त ४॥ तिष्ठत्पघापिदु ४ खेनससम

निपथावाल्वि ४॥ अहनिष्पत्तुरैन्नासोमघग्रेपतितंरिपुं॥तन्त्वालाम्पततदुस्वंगतानिवंधमं॥मोख्यीद्गामिनंकालंवर्त्त

मान।क्रियाक्रमे ४॥ अश्रौघपत्ररोदु ४ खंपातिविघ्यंगजोपया॥ ॥इति गजेन्द्रोपाख्याने॥ ॥श्रीखिघजत्रवाचमणी

साधकविध्येमवंधनाघमरात्मजा॥स्तूचितंपल्कयाजालंपुनर्म्मेप्रकयीकुरु॥ ॥श्रीगोपिजनवल्लभाय ४॥ ॥

साधाकविध्येमवंधनान्माति॥साधकाद्विधोमवंधनाघेत्यर्थ ४॥ ॥श्रीरामा॥ ॥ ॥कृष्ण॥ ॥ रामरामरामरामरा

मरा

वि
२
82

राम
८२

श्री
२
४

योसाविति अर्थत्रयं वाक्यं। यः पुमान शास्त्रार्थज्ञानेष्ववीणः तत्वज्ञानेन पंडितः अप्रगल्भः सत्तमानरत्नसंसाधकः प्रोक्तः शास्त्रोक्त
विधिना रत्नसाधनालब्धे निरत्नेतत्वनिश्चयात्तावान्। भवरत्नसंसाधकः॥ पुमांस्त्वमेव यतस्त्वं शास्त्रेषु तत्सो तत्वमिति त्वदि विस्मात्रि
तत्वनिष्ठावनाप्ति। कृतस्त्वं हि विज्ञानामनिरिस्यत्राह विद्वीति। श्लोकद्वयं वाक्यं। यतो तत्वतारास्यं सत्यत्वं यतश्चाति दूरमिमा समम
मागतोमि अतस्त्वं सर्वदुःखविनाशकं सर्वत्यागं नाम विज्ञानमतिं साधयितुमुद्यतस्त्यवयः॥ कथं तर्हि सविज्ञानमनिर्मयानल
बुद्धात्नोवाच॥ ॥ योसौ सास्त्रार्थकुशलस्तत्वज्ञानेत्वपंडितः। रत्नसंसाधकः प्रोक्तः सत्वमेवमहीयते। न ज्ञो तत्व
सिशास्त्रेषु तत्वज्ञानेत्वसि स्थितः॥ विद्धि विज्ञानमतिं साधो सर्वत्यागमलं त्विमं। नमत्वं सर्वदुःखानात्वं साधयितु
मुद्यतः॥ सं त्यक्तं त्वत्तारास्यं सदा राधनवांधवं। स्वरे शस्यातिदूरस्थमागतो सीममास्मम्। केवलं सर्वसंत्यागेशो
पिताहमतिस्त्वया। ततस्सर्वपरित्यागो यावन्नाप्नोति पूर्णतां। तावत्त्याग विकल्पस्त्वं श्वमं बुद्दरवाहरणोन्॥ ॥ श्रीराम॥
वरस्यत्राह केवलमिति। अर्थत्रयं वाक्यं॥ यतस्त्वया सर्वसंत्यागे मतिः केवलं शिथितः अतिमानो नत्यक्तस्त्यर्थः॥ ततस्तस्माद्धेतोः
सर्वत्यागस्यापूर्णत्वात्तद्विषयो विकल्पस्त्वामाहरणो न खमाकाशमं बुद्दरवत्॥ ॥ छ॥ ॥

चि. ग्र. नायमितिश्लोकद्वयंवाक्यं॥ अयमिदानींसिद्धःसर्वत्यागःपरमानन्दःपरमज्ञानन्दोयुस्मिन्महानुदयःउद्बोधोयस्मिंस्तादृशःसर्व
८३ त्यागोनतत्त्वति॥ यतोसौपरमानन्दहेतुःसर्वत्यागः। स्वविरसाध्योमहानन्यएवकोपिरत्येवंचिंतया विकल्पंवेतमिष्टाद्वितंगतेसतितेः
त्यागःसोऽहीयगतःवात्ययावातसम्बेहेनवनस्यन्देकंपेतुहृद्विंगतेपङ्क्तीयथासोऽहीयगच्छतितद्वत्। अमितेति अमितानन्दःसु

83 नायंसपरमानन्दस्सर्वत्यागोमहोदयः॥ कोप्युच्चैरन्यएवासौविरसाध्योमहानिति। चिन्तयेतिगतेहृद्विंविकल्पेतद्वेतसि॥
वात्येवदनस्यंदेत्यागःसोऽहीयतेगतः॥ सर्वत्यागमहारत्नेगतेकमललोचन॥ तपकावमणीर्दृष्टस्त्वयासंकल्प
वक्रुषा॥ अमितानन्दमुत्सन्नंसुसाध्यंयःप्रवर्त्तते॥ मितेवस्तुविदुस्साध्येस्वान्महासशवात्मनः॥ चिन्तामणिर्मयाप्रा
प्तोरत्नंबुधवानसि॥ नलब्धवानन्तत्राशाधोस्फटिकस्यापिरवण्डिकां॥ ॥इतिचिन्तामणिविवरणं॥ ॥श्रीराम॥ ॥

साध्यश्चसर्वत्यागोमितंपरिमितानन्दंदुःसाध्यंचवस्तुतपःचिन्तेति॥ तपःकावमणिंलब्धवान्। श्रेयस्तुकिंचिदपिनलब्धवानित्य
र्थः॥ ॥राम॥ ॥कृष्ण॥ ॥ ॥राम॥ ॥कृष्ण॥ ॥राम॥ ॥ ॥ राम
८३

चू
२

इदानीं विंध्यहस्तकथां विवृणोति। योसावित्यादिना तत्पदव्याख्यावलिरित्यंतेन। विंध्यहस्ती भवान्मूर्खश्चाथ हेतौ तद्विवेकौ चक्रवर्तीयैतत्सदृशं नौ
श्रृंखलादिबंधभंजकत्वात्। हस्तिपकस्तु दृष्ट्वा नवंबंधकत्वात् दुःखहेतुत्वाच्च। लोहरज्जुजालमाशापाशजालं श्रृंखलाभंगस्तु राज्यभोगत्यागो हस्ति

चूडालोवाच॥ ॥योसौ विंध्यवने हस्ती सोस्मिन्भूमितले भवान्। यौ वैराग्यविवेकौ ते तौ तस्य दशनौ शितौ। यच्चासौ वारणाक्रान्तिस्तत्परो
हस्तिपस्मृतः। त्वदज्ञानं त्वदाक्रान्तिस्त्वां त्रिदुःखदं। अतिशक्तो पाशक्लेशदुःखात्दुःखं भयात्भयं। हस्ती हस्तिपकेनेव राजन्मौर्ख्येण
नीयसे। यल्लोहरज्जुजालेन वारणोष्ठ्यादिवेष्टितः॥ तदाशापाशजालेन भवानापदमाहृतः। आशा हि लोहरज्जुभ्यो विषमा विपुला दृढा
॥कालेन क्षीयते लोहं तृष्णानुपरिवर्धते। यद्भंजनं गजश्शश्वच्छ्रृंखलाजालबंधनं। तत्त्याज भवान्भोगान्॥ भूमिराज्यमकंटकं। य
त्तु तालतरोर्भ्रष्टो भ्रमौ हस्तियको पतत्॥ त्वयि त्यजति तद्राज्यमज्ञानं पतितं हतं॥ यदा विरक्तः पुरुषो भोगाशां त्यक्तुमिच्छति। तदा प्रकं
पते ज्ञानं छेद्ये हृद्पिशाचवत्॥ भोगौघेन तनुमुन्मुक्तोपतत्यज्ञानं संस्थितः। यदा विवेकी पुरुषो भोगान्संत्यज्यातिष्ठति। तदापलाय
ते ज्ञानं छिन्नवृक्षः पिशाचवत्॥ ॥राम॥ कृष्ण॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पकस्तालतरोर्भ्रंशो नाम त्वया राज्ये त्यज्यमाने त्वदज्ञानस्य भ्रंशः पतितं तं हस्तिपकमुपेक्ष्य हस्तिनो वनगमनं त्वामरता॥ ॥राम॥ कृष्ण॥ ॥

सर्वत्यागमहासिनानिःशेषमत्तानस्योद्धेदनेनारणपाश्रयणं॥ हस्तिपकेनमूर्योहस्तिवे वनायवने खातकल्पनं अत्तानेन तपो नियमनियोजनं स्वा
तवलयस्यवालतराोलतामिरवगुंठनंचतयोदुःखस्यस ज्ञानहृत्तिमिरंषट्टाकराोमिति तात्पर्यनिष्कर्षः। यदुक्तमिति। शालि [illegible]
यदावनंप्रयानत्वंतदातानंकृतंत्वया॥ पतितंसत्त्वनिहतंसर्वत्यागमहासिनातेनभूपस्य मुच्छायस्य त्वापीमवंक्रतेः। तपः प्रपंचखाते स्मिन्ग्रहणेत्वं
नियोजितः। तद्देवाघातपिष्य त्वंपद्यस्तानं तथागते। राज्यत्यागविधौ तत्वेनाहं निष्पानरूपंगतं। यस्वातवलयपत्तेनवैरिणा॥ हस्तिनः पृष्ठतः॥ तत्तपो
दुःखमतुल्यमत्तानेनतवार्पितं। यातस्यपार्श्वे वारश्रीर्गजारिन्द्रपसत्तमा। सात्वत्तानेनन्रपतेश्छिन्नत्वमतिर्विसारिणी। यत्खातस्तानवलयोवाललता
वःमिकुंठितः। आहृत्तं तत्तयोदुःखमीषत्सत्तुनहृत्तिमिः। रत्यघापितपः खातेदुःखेद्य स्मिंस्त्वदारुणोच्छितो सिपाताललतलेन्द्रपव
धामपपाहावलिः। इतिगजवृत्तान्तविवरणं॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥यदुक्तं तवशालिन्यातप्राविदितवेघपा। तदपचूडालया तुभ्यं तत्कस्मा
त्त्वोरीकृतं। साहितत्वाविद्यां मुख्या यद्यहृत्क्रिकरोतिच। तत्सर्वसत्यमेवांकुतदनुष्ठेयमादतान्। अथचेद्वचनं तस्यास्तूयानानुष्ठितं तन्नपा। त राम
त्सर्वचपरित्यागः कस्मान्ननिपुणीकृतः॥ शिखिध्वज उवाच॥ ॥एतत्वंतत्क्रंग हत्स्वंक्तं देशत्यक्तं त्तपाविधः॥ दाराः त्यक्तासुतास्त्यक्ता
सर्वत्यागोन किं कृतः॥ ॥राम॥ कृष्ण॥ ॥ ॥कृष्ण॥ राम
तितस्याचूडालापावचनंनानुतिष्ठीतं चेन्न। तत्त्वर्हि सत्क्रियाक्रियमणः सर्वपरित्यागोपिवाकस्माद्धेतोर्मनिपुणीकृतः संपूर्णीनकृतः॥ ॥

कुंभ॰ घनमिति । अत्रै राज विद्धा तां अन्येषामुपलक्षणां । इति सर्वत्यक्तस्स र्वं तेलदीयं नभवति । अत॰ सर्वत्याग॰ कोनाम अस्य कथं स्वात्या
ग॰ त्यागो न भवतीत्यर्थ॰ । तर्हि मदीय॰ कः इत्य त्राह अहं न वेति । सर्वस्माद् तुन॰ अपरित्यक्तः॰ अनयगतउ त्रमोऽराग॰ इच्छां विषय तत्त्व वास्ति ।
तं रागं नि॰ शेषं परित्यज्य परमामशोकतां यामि ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ राज्यमिति । सर्वराज्यममम मदीयं नो चेत्तत् नूनं हि शैलवृक्षादि

कुंभ उवाच ॥ ॥ धनं दारा गृहं राज्यं भूमि॰ छत्रं च बांधवा॰ इति सर्वं नते राजन् सर्वत्यागो हि कस्तवात्त्वास्यैवापरित्यक्तसर्वस्मा
द्रागउत्तम॰ तं परित्यज्य नि॰ शेषं परमां यास्य शोकतां ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ राज्यं चेन्मम नो सर्वं तत्सर्वं वनमेवमे
शैलवृक्षादि गुल्माद्यं तदप्येतत्त्यजाम्यहं ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इति रामवदत्येव कुंभवाक्ये नतोदितः॰ निमेषांतरमा
त्रेणा वशीधीर शिखिध्वज॰ प्रममार्जो वनास्थांतां हृदासद्दृढनिश्चय॰ प्राप्तजोयस्तत्ताग तीरे जेरे स्वामित्वात्मन॰ ॥ शि
खिध्वज उवाच ॥ ॥ सदृक्षद्रि वन श्वभ्राद्रि पि नाद्पि वासना परित्यक्ता मया नूनं सर्वत्याग॰ स्थितो मम ॥

गुल्माद्यं वनमेव सर्वं मे मदीयं यदस्ति तदपि त्यजामीत्यन्वय॰ इतीति । शैलेऽकद्वयं वाक्यां आत्मनस्थाव वासस्थं वानामिमातं प्र
मभाज्योत्यजाप॰ ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥ श्रीकृष्ण ॥ ॥ कृष्ण ।

नि. प्र. ८५

85

किंनामेतिसंकल्पितक्रमंबुद्धिपरिकल्पितोपयोगंतांजोपस्करस्थान
कुंतः अद्रिरिति। अद्यैवयंवाक्यं पूर्ववद्व्याख्येयः। शिखिध्वजवाक्ये। किंनामेतिसंकल्पितक्रमंबुद्धिपरिकल्पितोपयोगंतांजोपस्करस्थान एतान्किना
सद्नाघवलंबनं। तांडुभाजनं उपस्करं गृहोपकरणी स्थानंतिवासभूसदनंगृहं इत्यादीनं अवलंबनं परिग्रह इति यतः वक्तोस्य एतान्किना

सद्नाघवलंबनं। तांडुभाजनेउपस्करंगृहोपकरणीस्थानंतिवासभूसदनंगृहं इत्यादीनं अवलंबनंपरिग्रह इतियतावक्तोस्य एतान्किना

कुंभउवाच॥ ॥अद्रिशाद्वनंश्वभ्रंसलिलंयादपंस्थलांइत्यादित्वनो सर्घंसर्घत्यागः॥ कथंतवात्तवास्त्येवापरित्यक्तः॥ स
र्घस्माद्भागउत्तमः॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥एतद्येन्ममनोसर्घंसंघंभाजनादिमे॥ वापीस्थलोटजस्तुतस्तमेवाद्युत्य
जाम्यहं॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥अग्रमोपिनसर्घंसंततस्सर्घंभाजनादिमे॥ वापी? ततस्मिन्नुत्पन्ने त्यागोनसर्वतः॥ तवा
त्तेवापरित्यक्तः॥ सर्घस्माद्भागउत्तमः॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥एतद्येन्ममनोसंवंतत्सर्घंभाजनादिमे॥ चर्मकु
अकुम्भूलादितन्नावत्सत्यजाम्यहं॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तोत्याममतत्सर्घमदमालाजिनादिकं॥ एकत्रैवसमानीय
ददाहत्यागबुद्धितः॥ भातुजातंदहत्यग्नौ सह प्रभुके स्नानेनततः केवलाकृतिरस्ते हस्तुष्टिमानाहभूपतिः॥ वांसनांतत्रय
त्यज्यसर्घत्यागीस्थितोद्यहं॥ अहो नुचिरकालेनदेवपुत्रप्रबोधितः॥ संप्रत्रः केवलः शुद्धः सुखेनोद्वोधवानहं॥ कि
नामकिलवस्त्वेततमवेत्संकल्पितक्रमोपदाडोपस्करस्थानसदंपवलंबनंमावघावत्सहो यतेविविधोबंधहेतवः॥
तावत्तावत्समापातिपरमानिर्वृतिमन॥ ॥रामा रम्य॥
मवस्तुनकिंचिद्वस्तुतुः तैः [illegible] जंतुः संबंधोरामनसः प्रियारात्ती वक्तोस्यनिखंन्यतेहृदये

राम ८५

शाम्याधिपरिनिर्व्वाणसुखितोस्मिजयाम्यहं। विवंधाः प्रकृयं याताः सर्व्वत्यागोमयाकृतः। दिगंवरोहि दिग्वासो दिक्समो यमहं स्थितः॥
देवपुत्र महात्यागवरस्य हृदा शिष्यते   कुंभउवाच   सर्व्वमेव न संत्यक्तं त्वया राजन्। शिखिध्वज। सर्व्वत्यागपरानंदे मा मुधा भ्राति
नयं कुरु   वसिष्ठउवाच   इत्येवं ब्रुवता तेन किंचित्संचिंत्य भूभृता। इदमुक्तं महाबाहो राम राजीवलोचन ।शिखिध्वजउवाच
इन्द्रियग्रामसंघातो रहुर्नाम समया कृतिः। शिष्यते सर्व्वसंत्यागे देहो मे देवतात्मजे। तं त्यायं पुनर्देहं भृगुपातादविघ्नतः॥ विना
शात्मकतां नीत्वा सर्व्वत्यागी तवाम्यहं॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ ॥ इत्युक्त्वा देहमप्युच्छे श्वभ्रे त्यक्तुमसो जवात्। करोति या
वद्यातं तावत्कुंभोप्युवाच ह॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ राजन्किमिति देहं त्वं निरागस्कं महावटे। त्यजस्यज्ञो हि इषतो दुषितो
हन्नितराकिं। त्यक्ते नापि शरीरेण किल तामरसेक्षण। सर्वत्यागो न ते याति निःपत्तिं विषमो हि सः। येनायं क्षोभ्यते देहो यद्वी
जं जन्मकर्मणां। तत्संत्यजसि चेत्यापं तन्महात्यागवान्भवान्॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ केनायं चाल्यते देहः किंवीजं ज
न्मकर्मणां कस्मिंस्त्यक्ते परित्यक्तं सर्वं भवति सुन्दरं॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीकृष्ण॥ ॥ ॥राम॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नि॰प्र॰ ८६

86

कुं॰ मः॥ साधो इति श्लोकद्वयं वाक्यं। सर्वगताकारं सर्वं जगदाकारेण परिणतं न जडं संक्रान्तचैतन्यतया प्रकाशकत्वान्नाजडं कल्पि
तत्वेनात्मव्यतिरिक्तत्वात्॥ कुं॰तः॥ अहमिति सर्वानर्थैकतानं सर्वस्यानर्थरूपस्य संसारस्य मूलकारणं योयमहमर्थोदयः अ

कुं॰ भ॰उवाच साधो सर्वगताकारं जीवप्राणादिनामकं। न जडं नाजडं भ्रान्तं चित्तं सर्वमिति स्थितं। चित्तं विद्धि जगज्जालं त्व
ध्यस्ति चित्तमितीयति। तस्मिन्साधो परित्यक्ते सर्वत्यागो भवेदिति। जन्मनां कर्मणां वापि चित्तं जीवमुदाहृतं। पादपप्रवने ते
वदेह चित्ते न वाप्यते। चित्तत्यागं विदुः सर्वत्यागं त्यागविदो जनाः। चित्ते त्यक्ते लयं याति द्वैतमैक्यं च सर्वशः। शिष्यते प
रमं शान्तमेकमच्छमनामयं। सर्वत्यागः परानन्दो दुःखमन्यत्सुदारुणं। इत्योमित्युररीकृत्य यदिच्छसि तदा वर॰
कृत्वा सर्वपरित्यागं शान्तः स्वच्छो वियत्समः। सौम्यो भवसि यद्रूपस्तद्रूपो भव भूपते॥ ॥शिखिध्वज उ॰॥ ॥
चित्तस्याशेषरूपं मे यथावद्भगवन्वद। ततश्चित्तपरित्यागं वदमेव दतांवर। कुं॰उवाच। वासनैव सदा राजन्
स्वरूपं विद्धि चेतसः। चित्तशब्दस्तु पर्यायो वासनाया उदाहृतः। अहमर्थोदयो योयं सर्वानर्थैकतानं। एतच्चित्तद्रुम
स्याद्यं विद्धि बीजं महामते॥ ॥श्रीराम॥ श्रीकृष्ण॥ राम

हंकारोदयो स्त्रितत्रेवाम्नि चित्तद्रुमस्य बीजं निदानं विद्धि॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीकृष्ण॥ ॥ ॥ ॥८॥८॥ ॥८॥ ॥ ८६

एतस्मादिति॥ अथमोऽङ्कुरः॥ प्रथमसमुद्भूतः॥ एतस्मादहंकारादनुभवाकृतिः अनुभवरूपो निश्चयात्मा निश्चयस्वभावो निरा
कारः बाह्यविषयाकारानुपरक्तो यो ऽङ्कुरो जातः स एव बुद्धिरित्युदीर्यते इति॥ अस्येति॥ बुद्ध्यभिमानस्य बुद्धिरूपस्याङ्कुरस्य संकल्प
रूपिणी या प्रपीनता स्थूलता स्ति॥ तस्याः संकल्परूपिण्याः स्थूलताया एव चित्तं चेतः मन इति व्यभिधानाः संज्ञा भवति॥
ईदृशस्येति॥ ईदृशस्योक्तप्रकारस्यास्य चित्तरूपस्य दुर्द्रुमस्य शाखाविलवनं कामसंकल्पविकल्परूपस्य दुर्द्रुमस्य शाखा

एतस्मात्प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरोऽनुभवाकृतिः। निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिशोच्यते। अस्य बुद्ध्यभिमा
नस्याङ्कुरस्य प्रपीनता। संकल्परूपिणी तस्याश्चित्तं चेतो मनोऽभिधा। ईदृशस्यास्य चित्तस्य दुर्द्रुमस्य
तिच्छ्रणं॥ शाखाविलवनं कुर्वन्मूलकाषेभरं कुरु॥ मूलोद्धरणमेवास्तु त्यागं त्यागविदो विदुः॥ वास
ना विविधाः शाखाः फलन्त्यो विविधं फलं॥ अभाविता भवन्त्येता छिन्नाः संविद्दलेन वै॥ ॥

विलवनं कामसंकल्पविकित्सादिरूपवासनानां प्रशाखाविच्छेदं कुर्वन्निति चित्तस्य मूलकारणं अहंकाराहारात्मनो मूलस्य छेदेन
रमाच्छ्यातिशयं कुरु॥ तच्छाखाविलवनप्रकारमाह॥ वासनाइति॥ त्रिविधं नामानाप्रकारं फलं सुखदुःखादिरूपं फलन्त्यो
वितरन्त्यो वासनारूपाः विविधाः शाखाः संविद्दलेन आत्मानुसंधानबलेन अतः अभाविताः उपेक्षिताः समस्तोल्लूनाः छिन्ना भवंति॥ ॥

निर्वा ऽसंसक्तेति। यस्तु मानसंसक्तमनाः विषयेषु नाशक्तचित्तः मौनी मौननिष्ठः शांतवादविवारणः शांतानि इष्टानि परेषां वादेषु

८७ संकथासु विवारणात् किं केन कथमित्यादिरूपाः यस्य तादृशः स ऽस्मद्भाषाकारी आवश्यकं कार्यकाले भवति। गुरुघोषु रुचे तत्र ल

नचिन्नलतः छिन्नचिन्नशाखो भवेत् योगेशमिति। योगेण मप्रधानं मुख्यं प्रधानं मुख्यत्वेनेति चित्तकटकखेडस्य चिन्नक्लिन्नमेव

87

असंसक्तमना मौनी शांतवादविवारणः। सभाषान्नकारी यस्मात्तलूनचिन्नलतो भवेत्। योगेशं शाखाविलवणं मुख्यमू

लविकर्तनं। चित्तदृष्टस्यते नव मूलकाषपरो भव। मुख्यत्वेन महाउद्धमूलदाह्यमलं कुरु। चित्तकंठकषंडस्य भवत्येवमू

चिन्नता॥ ॥शिखिध्वज उवाच॥ ॥अहंभावात्मनश्चित्तद्रुमबीजस्य हे मुने॥ को नलो दहनाख्यस्मिन् कर्मण्यप्यर्थकरो भ

वेत्॥ ॥कुंभ उवाच॥ राजन्स्वात्मविचारोऽयं कोऽहमस्मीति रूपकः॥ चित्तद्रुमबीजस्य दहने दहनः स्मृतः॥ ॥

कंटकस्य महात्मकोऽहमस्तमूलदाहं समूलं समपाकुरु। एवं सत्यचित्तता भवति॥ अहमिति॥ अहंभावात्मनो अहंकाररूप राम

स्य चित्तद्रुमबीजस्य दहने को वा अनलोऽर्थकरः अर्थक्रियाकारी भवेत्॥ ॥राजन्निति॥ चित्तद्रुमबीजस्याहंकारस्य ८७

दहने कोऽहमित्येवंरूप आत्मविचार एव दहनः स्मृतः॥ ॥

उनेइतिश्लोकोद्दयंव्याकुंजगदादिरहंकारांतोवर्गोजडत्वादेवनाहमितिविषयेवबुध्यावद्वशाःप्रविचारितामित्यन्वयः।विक्षिति
पतेक्षीयमानाभावःपदार्थायत्रयास्मिवृक्षनिश्वद्धंशेयदाक्षितारोचंतेयेनवनिर्णीयंतेनिःश्वीयंतेतदच्छात्मनिर्मलंस्वजंचिन्मा
त्रवेदनमेवादस्त्र्यहंशङ्कस्यतुरवोर्थः।एवमिति।यच्चिन्नस्पदुमस्यबीजंतदहंभावात्मकमलएवंत्रूपस्यविष्छद्दचिन्मात्ररूपस्य

शिखिध्वजउवाच॥ ॥मुनेमयास्वयाबुध्यावद्दशःप्रविचारितः॥नाहंजगन्नहृद्देहोनमांसाद्यस्म्यादिमान्॥
कर्मेंद्रियाण्यपिनचनचबुद्धींद्रियाण्यपि।नमनोनापिचमतिर्नहिकारस्त्वंजाड्यतः।कटकंकलयेयथाहेमितियादृ
त्वंविदात्मनि॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥एतावन्मात्रकंदृष्ट्याहिनत्वंमहीपतेजडत्वात्नमहाबुद्धेयोसितवदमेनह॥ ॥
शिखिध्वजउवाच॥ ॥चिन्मात्रममजमच्छात्मवेदनंविदुषीवरायत्रभावास्वदत्योतेनिर्णीयतेनयेनवायवं
रूपस्यमूलंनन्त्वनंमलमकारणं।चित्तद्रुमस्ययद्बीजमहंभावात्मकंहृदि।तच्चत्यक्तुंनशक्नोमित्यक्ताप
कमुपेतिमाम्॥मुनेयस्मान्नशक्नोमितेनतप्येसुदारुणं॥ ॥

मूलंहृदित्व्यकारणमेवलग्नंनत्वेति।तच्चाहंभावात्मकमलरूपोमुख्यःत्यक्तमपिमामुपेति।अतस्त्यक्तुंनशक्नो
मि।यस्माच्चनशक्नोमितेनहेतुनासुदारुणंतप्तेतम्भोभवामि॥ ॥

निर्वा० कारणादिति।कार्यमस्मत्कारणाद्विज्ञायते।न तस्मात्कारणादहंभावात्मकस्य कार्यस्य कारणमविद्य्यात्मनैव कथयस्ति न
८८ ति।अहमिति दोषस्य अहंकारस्य वेदनं विनश्वेत्योन्तु स्वतत्वमेव कारणं वेद्मि।तद्वेदनं यथाऽपशमं याति।तन्मे वद एनं दे
88 विद्गणो ति वित शति वित श्वेत न्यस्य वेत्योन्तु स्वत्वह्व थ पाउस धानतेन हेतुनाऽयमहंकारोऽदुःखाय स्थितः।अतोदुःखोपश

ॐ भगवान् कारणाज्ञायते कार्यमहंभावात्मकस्य तत्।मुने कारणमविद्यि कथयास्व भमात्मना॥ ॥
शिखिध्वज उवाच॥ ॥मुनेहमिति दोषस्य वेदनं वेद्मि कारणं।तद्यथोपशमं याति तन्मे वद मुनीश्वर॥वि
नं चेत्योन्तु स्वत्वेनदुःखायायमहं स्थितः।वेत्योपशमनं ब्रूहि मुने दुःखोपशान्तये॥ ॥कुम्भ उवाच॥ ॥
कारणाकारणाज्ञोसि वेदनस्य वदाशुभ॥ततस्त्वां बोधयिष्यामि कारणाकारणक्रमं॥ ॥ राम ८८

तयेवेत्योपशमनं दृश्यस्यास्य कारणं हि कारणमिति।त्वं कारणाज्ञोसि।अतो वेदनस्य कारणं वदाशु।अतो वेदननिमित्त
निरूपणानंतरं त्वां कारणाकारणक्रमम कारणाभावः कारणस्य कारणाभावस्य च क्रमं प्रकारं बोधयिष्यामि।इदमस्य
कारणं भवति॥इदमस्य कारणं न भवति।न भवत्येतद्बोधयिष्यामीत्यर्थः॥ ॥

देहेति वेदनं कर्त्तृ देहादिरूपया अस्तया आभासमया मिथ्याभूतस्फुरणया वस्तुसत्तया पदार्थरूपसत्तया उद्भेति । पवनलेखया स्पंदस्वरूपरेखयेव असत्तामिति । यया अश्वसत्तया छिन्नबीजस्य अहन्त्ववेदनस्य अहंकारस्तत्कारणीभूतवेदनशान्तमुपशाम्यति । नोव स्तुसत्तायाश्च असत्तां मिथ्यात्वं नावगच्छामि विद्यत इति देहादिवस्तुसत्ता यदि विद्यते तत्तर्हि वेदनमस्ति संभवति तु जपत इ

शिखिध्वज उवाच ॥ ॥देहादिरूपयोदेति वेदनं वस्तुसत्तया ॥ असत्याभासमया स्पन्दोय यथा पवनलेखया ॥ असत्तां वस्तुसत्तायां नावगच्छाम्यहं यया अहंत्ववेदनं छिन्नबीजं सम उपशाम्यति ॥ ॥कुंभ उवाच विद्यते यदि देहादि वस्तुसत्ता तदस्ति ते ॥ अभावाद्देहसत्तादेः किं तिष्ठं भववेदनं ॥ ॥शिखिध्वज उवाच ॥ ॥हस्तपादादिसंयुक्तः क्रियाफलविलासवान् ॥ सदानुभूयमानो ऽयं देहो नास्ति कथं मुने ॥ ॥कुंभ उवाच कारणं यस्य कार्यस्य भूमिपाल न विद्यते ॥ विद्यते नेह तत्कार्यं तत्स्थितिः किल विभ्रमा ॥ ॥

तियावत् देहसत्तादेरभावात्तु तव वेदनं किं तिष्ठं निरालंबनमित्यर्थः ॥ हस्तेति । सावयवोर्थक्रियाक्रियाकारास्सदानुभूयमानश्च देहः कथमपलपितुं शक्यत इत्यर्थः । कारणमिति कारणं विनाऽप्रतीयमानं कार्यं नास्त्येव तत्स्थितिश्च विभ्रमो भ्रान्तिरित्यर्थः ॥ ॥

अविद्यमानमिति॥ भ्रमोदितं भ्रान्तिकल्पितं सर्गं अविद्यमानमेव विद्धि॥ यस्मात्कारणात्पद्मजस्य अकारणात् उत्पत्तिः कारणं विनैव प्रतीयते।
तत्कार्यं रज्जुसर्पवज्ज्ञातं मिथ्या आद्य इति॥ इदं जगत्पितामहेन दृष्टमिति ज्ञात्वा मयैव पितामहोऽस्य कारणं कथनस्याशासर्गादाविति।

अविद्यमानमेवत्वं विद्धि सर्गं भ्रमोदितं॥ अकारणं हि यद्दृष्टं तन्मिथ्या रज्जुसर्पवत्॥ शिखिध्वज उवाच॥ आद्यः पितामहो
यस्मात्तेन दृष्टमिदं जगत्॥ स एवास्य कथं नस्यात्कारणं वद मे मुने॥ ॥कुंभ उवाच॥ ॥सर्गादौ केवलं शान्ते
ब्रह्मण्येवास्ति महीपते॥ द्वितीयकलनाभावाद्विधमोऽस्मिन्न कारणं॥ ॥शिखिध्वज उवाच॥ ॥विधमः परमं ब्र
ह्म कारणं किं न हे मुने॥ अकारणात्का साधीत तन्न प्रत्येमि वेधसः॥ ॥

सर्गादौ केवलं अद्वितीयं ब्रह्मास्ति तत्तु न कारणं निर्विकारत्वात्॥ अन्यदपि कारणं त्वं वक्तुं नास्ति द्वितीयकलनाभावा
त्॥ द्वितीयस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वक्तुमशक्यत्वात्प्रतीत्यभावात्॥ आत्मा वा इदमेकमग्र आसीत्॥ नान्यत्किंचन मिषदिति श्रुतेः
अतो विधमः कारणं नास्तीत्यन्वयः॥ ॥

अनंतमितिश्लोकद्वयंसार्धवाक्यं।अनंतत्वादिलक्षणंयदाह्युपलभेमनंज्ञानस्वरूपंयस्यच्छिन्नतदक्षशिवंशांतंअन्ययंवेनिष्कला
तंकथंकेनप्रकारेणकर्तृभवेयं।नकथंचित्कस्यचित्कार्यत्वं।व्यतिरिक्तस्यकार्यस्याभावात्।केनचिदुपकारेणतनकेनचि
तस्याप्यभावात्।एवंकर्तृत्वाभावात्।भोक्तृत्वमपिनास्तीत्यर्थः।अतःकर्तृभावात्।इदंजगत्किंचिदपिनकृतं।अतएव
जगन्नविद्यतेवक्ष्यतेना।स्त्रिवश्यतस्थ्यदेवाश्चिन्मात्रकल्पितवाद्विदेवसर्गस्थचिन्मात्रज्ञानितः।चिन्मात्रात्मवाइत्येवांछिता

॥ कुंभसंभवा॥ ॥अनंतमजमव्यक्तंयदाह्युपलभेमात्मशतकेमविज्ञेयंकिंचिदशांतमव्ययंतत्कथंकस्यकेन
वकर्तृभोक्ताकदाभवेत्॥अतोनेदंकृतंकिंचिज्जगदेतन्नविद्यते।चिन्मात्रकल्पितोवेषाह्यदेवेतिविनिश्चितः॥
तन्मात्रज्ञानितस्सर्गस्तदात्मकइतिस्थितः।नकर्तास्मिनभोक्तास्मिसर्वंशांतमजंशिवं॥इतिनिश्चयमवाप्तवान्तदज्ञा
नेतत्ततानय॥अज्ञानंशिथिलीभूतमेवंनष्टविभुद्धयाः॥ननाशेनविनोदेतिसर्वसंस्थानविस्मृतिः॥ ॥

निश्चितमानेति।सर्वेइदंतयाअहं।तयावशतीयमानंसर्वंवक्षशांतंअजंशिवंचयतोनकर्ताभोक्तावास्मिइत्येवंनिश्चयवाश
मरश्चतेहमज्ञानततुत्तांकुशतानय।अज्ञानमिति।एवंभूर्वोक्तनीत्याशिथिलीभूतमज्ञानंनष्टविभुः।यस्मान्नाशेनविनासर्व
संस्थानविस्मृतिर्नोदेति।अस्मभवाधिकारणांनाशेकार्यद्रव्यनाशस्यन्यायपत्वात्सर्वसंस्थानविस्मृतेश्चासमवायिनाशरू
पत्वादितिभावः॥ ॥

निर्वा॰ नानमितिनास एवार्थः। अशमस्यैजोऽङ्यविनाशो निर्विकारस्ताद्यास्माहितिनस्माधितोऽदेवदेवः परमात्मा स्वयं स्वात्मनि विद
८॰ तमकतया इत्यर्थः एव किंतः स्वसंकल्पवशाद्यद्युक्ती यमानंद्यपं वरूपं कुर्वति स्फुरति । तेनैव देवदेवेनात्मा स्वयं स्वस्वरूप
१० मेव पश्यन्नज इत्यात्मनैव प्रोक्तः इति श्रुतो हेतोरिदं समस्तं देवदेवस्य शांतस्वरूपाद्बुध इति । बुधः प्रबुद्धोस्मि कर्तृभावाका

ताननंतरूपतेयस्य तस्यात्तु काम्यतः स्वयं सर्वसंस्थानविगमान्यवशामो प्यपद्यतो तस्मा विद्यात्मकतयात्म
निर्विज्ञतो यं नित्यस्वरूपं कवति । श्रमिपदेवदेवः । तेनैव पश्यन्नज इति स्वयमात्मनात्मा प्रोक्तः स्वरूपमिति शा
न्तमिदं समस्तं ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ बुधः प्रबुद्धोस्मि भगवन्युक्तिप्रयुक्तं शुक्लं वयोत्तमाकर्तृभावाजगज्जाल
ते तनास्मि पद्मजन्महंस ॥ एवं स्थिते विशुद्धोस्मि विशुद्धोस्मि शिवोऽस्मि वा नमो मंत्रपदेत्यनां किं विदितवो
धितः ॥ ॥ राम

यं जगज्जालं तेन जगत्स्वभावेन सर्वपदार्थस्वरूपाणि इति निश्चयात् युक्तिप्रयुक्तं एवं मिथ्यायतो हमतः परं वेदर्पं किं विद्यपि नास्तीति वो ९०
धितः । चिन्मात्ररूपोहमेव सर्वात्मा स्फुरामीति बोधवानस्मि अतः कारणात् स्वं चिन्मात्र एव स्थितो विशुद्धो निर्मलोस्मि विशुद्धस्व
रूपा बोधवानस्मि तेन च शिवः परमात्मैवास्मि तस्मात् मह्यमेव नमः ॥ मंतव्यस्य देवतातरस्याभावात् ॥ ॥

पदार्थेति। पदार्थवेदनात्। भेदेन पदार्थानुसंधानाद्धेतोः असदेवेदं जगदित्थमनेन प्रकारेण वलासते। अत एतेन पदार्थवेदनेनालं पर्याप्तं अयेदानी
महं खकोशवदाकाशगर्भवच्छान्तमास्से। जगदिति। सदेसद्दिक्कालकलाक्रियोपादेशादिसंवित्संहिता जगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिर्जगद्दृष्टिषयाप्रदार्थभे

पदार्थवेदनादित्थमसदेवावभासते। अहमद्यालमेतेन शान्तमास्से खकोशवत्॥ जगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिः सदेसद्दि
क्कालकलाक्रियौघा॥ अहो नु कालेन चिरेण शान्ता ब्रह्मैव शान्तं स्थितमव्ययात्म॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ ॥कुम्भेन बोधितस्त्वे
वं सम्यग्वावबोधवान्। विनिर्गतोऽरराजाथ महामोहसमुद्रकात्॥ एवं कुम्भवचो राजा लावयंस्तदकृत्रिमं॥ स्वएवात्मपदे त
स्मिन् क्षणं परिणतोऽभवत्॥ वस्त्वामिलितमनोलोचनः शान्तवाङ्मुनिः। शिलातलादिवोत्कीर्णो निष्पन्दावयवाकृतिः।
ततो मुहूर्तमात्रेण घबुद्धं स्फुरितेक्षणं॥ तमुवाच महाबाहो चूडाला कुम्भरूपिणी॥ ॥

दविषयाचसंविच्चिरेणाशांतानिष्टवा अव्ययात्मशांतं ब्रह्मैवस्थितं। अवस्थितं बभूवेति। अमीलितमनोलोचनो मीलितं नाप्रवृत्तिनिरोधः शि
लातलादुत्कीर्ण इव टंकादिभिः शिलातले उत्कीर्य निर्मित इव॥ ॥

नि॰प्र॰ ८२

९१

क्वचिदिति। निर्विकल्पानां समाधिस्थानां सुतल्पे विश्रांतिस्थाने। भगवन्निति महाविस्तवचस्त्विता महाविस्तवा अणिमादयः। महतीपदवी जीवन्मुक्तमार्गः। मनसीति। श्लोकत्रयं वाक्यं। त्यक्तभोगैषणे त्यक्तविषयाभिलाषे कषायपाके अंतःकरणपाके सर्वेंद्रियगणस्य च पाके आनुकूल्ये निवृत्ते

॥ॐ उवाच॥ ॥क्वचिदस्मिन्[illegible]शुद्धे स्वच्छतनिनिर्मले। सुतल्पे निर्विकल्पानां सुखं विश्रांतवानसि। कच्चिदत्र प्रबुद्धोसि कच्चिद्भ्रांतिस्त्वयोगिना॥ कच्चिज्ज्ञेयं परिज्ञातं दृष्टं द्रष्टव्यमेव च॥ ॥शिखिध्वज उवाच॥ ॥भगवंस्त्वत्प्रसादेन महाविभवभूषिता॥ महती पदवी दृष्टा सर्वस्यार्द्धे स्थिता मया॥ सतां विदितवेद्यानां महोवत महात्मनां। अप्यहर्दर्शनामृतमयः संगः सारफलप्रदः॥ जन्मनापि मया लब्धं यन्न नाम महाश्रुतं॥ तदद्य त्वत्समासंगात्तेनैवासादितं स्वयं अ। नंतमाद्यममृतमेतत्कमललोचन। कथं नासादितम्भूत्प्रत्यग्भूमात्मपदं मया॥ ॥ॐ उवाच॥ ॥मनस्युपशमं याते त्यक्तभोगैषणे स्थिति॥ कषायपाके निर्वृत्ते सर्वेंद्रियगणस्य च। याति चेतसि विश्रांतिं विमला देशिकोक्तयः॥ यथा सितांशुके शुद्धे बिंदवः कुसुमांभसः। देहान्मलानि सर्वाणि कालेन कमलेक्षण॥ साधो वृक्षात्फलानीव पाकेन विगलंत्यथ॥ ॥

निष्यन्ते कुसुमांभसः॥ कुसुंभकुसुमादिरसस्य कालेन यः पाकः तेन वृक्षात्फलानीव देहात्सर्वाणि मलानि विगलंति॥ ॥ ॥

राम ८१

द्वित्वेति द्वित्वैकत्वदृशो द्वित्वैकत्वविषये दृष्टी तदेव चित्तं तदेव चाज्ञानं एतयोर्दृष्ट्योर्यो लयस्तत् तदेव ज्ञानं सैव परा गतिः। कैवल्यं। कुंभः पुनरिति शुद्धीक्ता
मलिनावासनैव चित्तं सा तु तज्ज्ञस्यैतां नास्तीत्यर्थः। ययेति तज्ज्ञस्य व्यवहारहेतुः शुद्धवासना सत्त्वमभिधीयते न चित्तमिति। तदेवाह। मूढमिति
द्वित्वैकत्वदृशो चित्तं तदेवाज्ञानमुच्यते। एतयोर्यो लयो दृष्ट्योस्तज्ज्ञानं सा परा गतिः॥ ॥ कुंभ उवाच॥ ॥ प्रबुद्धोसि विमुक्तोसि त्यक्तं
चित्तं त्वया नृपा महोदयो मुनिर्मौनी स्वरूपे तिष्ठ निर्मलं॥ ॥ शिखिध्वज उवाच॥ ॥ प्रबुद्धस्य न तज्ज्ञस्य चित्तं नाम किल प्रभो। जीवन्मुक्ता
स्ते हि विहरन्ति कथं वद॥ कुंभ उवाच॥ ॥ पुनर्जननयोग्याया वासना घनवासना। मा प्रोक्ता चित्तशब्देन न सा तज्ज्ञस्य विद्यते। यया
वासनया तज्ज्ञा विहरन्तीह कर्मसु। तां त्वं सत्त्वाभिधां विद्धि पुनर्जननवर्जितां। मूढं चित्तं चित्तमाहुः प्रबुद्धं सत्त्वमुच्यते। अप्रबुद्धा हि
चित्तस्थाः सत्त्वस्थास्तु महाधियः। स्वर्गमोक्षादिफलदं यत्किंचित्सर्वमेव तत्। त्यक्त्वा समसमाभासो योऽस्य सा वै वं वैसवा। प
दार्थो घनमत्रैवान स्निग्धास्यद्धि न चित्तभूः। अपरिस्पन्दचित्तस्य संस्थितिर्न हि भावति। यानि यानि हि दुःखानि प्रस्फुरन्ति जगत्त्र
ये। चित्तश्चापलजान्येव तानि तानि महीपते। अथ चेतमित त्वज्ञस्यन्दास्पन्दद्वैतमेकतां। नीत्वा तिष्ठ यथाकाममनेकमागत्य सोऽल्पतां।
मूढमलिनं नाम नात्तु विद्धं। प्रबुद्धं शुद्धवासनं। अथेति। स्पन्दः चित्तस्य बहिः प्रसरः अस्पन्दः समाधिः तावेकतां नीत्वा सर्वदास्पन्दपानुसं
धानेन विक्षेपाविक्षेपावलेदं नीत्वा शाश्वतनित्यमेकं ब्रह्माद्वैतमागत्य यथाकामं तिष्ठ॥ ॥

कथमिति।यातइति।लटि द्विवचनं कुंभः।एकमिति सर्वं जगत चिन्मात्रमेकं वस्तु यथा वस्तुधिश सर्वंवाम्भोवं तद्वत्।तदेव चिन्मात्रं वस्तु।वीचि तिः
शुद्धवारावधीतिः शुद्धिरिति तिः स्पन्दते।ब्रह्मेति।ब्रह्मैव मूढाजगतया पश्यन्तीत्यर्थः।सर्ग इति।चित्स्पंदमात्रमेव सर्गः।सत्वसम्यग्दृष्टोश्चपि

शिखिध्वज उवाच॥ ॥कथमेकं विभो यातः स्पन्दास्पन्दौ विमावुभौ।सर्वं शंसय विच्छेदकारिनैतद्वदाशु मे॥ ॥कुंभः उवाच
एकं वस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रं वारिवाम्बुधिः।तदेव स्पंदते धीतिः शुद्धवारीव वीचितिः।ब्रह्म चिन्मात्रममलं सत्यमित्यादिनाम
कं।यद्गीतं तदिदं मूढाः पश्यन्त्यंग जगतया।सर्गश्चित्स्पन्दमात्रात्मा सम्यग्दृष्टो विलीयते॥उदेत्यसम्यग्दृष्ट्या तु रज्ज्वां स
र्पभ्रमो यथा।शास्त्रसज्जनसंपर्कसंततताभ्यासयोगतः।कालेनामलतां याते चेतसोन्ह्वा विवोदिते।एतत्केवलमात्मा सं
घानुभूतिमयं ततं।उदेत्यनर्महाबुद्धे स्वयमेव महात्मनां।इति ते कथितं सर्वं शिखिध्वज महीपते।यथेदं वस्तु स्थितं सर्वं यथा
वच विलीयते।एतत्कृत्वा रमत्वा च बुद्ध्वा चस्तु निनायक॥ यथेच्छसि तथा तिष्ठ दृष्टस्य ष्टपदे पदो॥ ॥

ष्टानया थात्मज्ञाने विलीयते।असम्यग्दृष्ट्या तु रज्ज्वां सर्पभ्रम इवोदेति शास्त्रेति श्लोकद्वयं वाक्यं।स्वानुभूतिमयं स्वप्रकाशं।इतीति।श्लो
कद्वयं वाक्यं।एतत्कृत्वा चेतसि कृत्वा मत्वा तु ज्ञप्तिरनुसंधाय बुध्वा तत्वतो वगम्य दृष्टस्य ष्टपदे दृष्टस्फुटस्वरूपे पदे जीवन्मुक्तपदे यथेच्छ
सि तथा तिष्ठेत्यन्वयः॥ ॥

स्वर्गमिति। श्लोकत्रयं वाक्यं। अमरसंभ्रमं देवसभीतत्रं देवसभायां नो हेजनीयः। विक्षेपं न प्रापणीयाः। त्वया न किंचिदभिवांछतां मे देवत्पक्षसंकल्पलेरे

स्वर्गं गच्छाम्यहं तत्र काले स्मिन्नारदो मुनिः। ब्रह्मलोकात्समायातो भवत्समरसंभ्रमं दानमां पश्यतिचेत्तत्र सकोपस्तु पगच्छति। नो हेजनीयाभ

ध्येनयुरवोहिकदाचन। त्यक्तसंकल्पलेविननकिंचिदभिवांछता। त्वयासदेवदेवस्तव्यदृष्टिरेषाहिपावनी॥ वसिष्ठउवाच॥ इत्युक्त्वा भगवा

न्कुंभः क्षणाद्दर्शितमायये॥ गतेकुंते महीपालः परं विस्मयमाययौ॥ शिखिध्वजउवाच॥ अहो हृशीतला शुद्धाशान्तेयं पदवी निजा॥ रम्या

यनोडवाकारसंतव्यशीतयतीवमे॥ वसिष्ठउवाच॥ एवं संचिंतयन्नराजानूनं निर्द्वासनाशयः। शैलादिवसमुत्कीर्णो मौनमेवावतस्थि

वाश तस्मिन्नेवततो मौनेनिःसंकल्पे निराश्रये। प्रतिष्ठां निश्चलं प्राप्य सतस्थौ गिरिशृंगवत्॥ वशिष्ठउवाच॥ निर्विकल्पसमाधानात्का

ष्ठकुड्योपमं स्थितः। एवं शिखिध्वजो राजा चूडालामधुनाशृणु। शिखिध्वजं तं भर्तारं कुंभवेषेण तेन सा। प्रबोध्याथ विहंगाग्रतस्तत्तारतर

मानभः। विदग्धसुग्धमाकारं हित्वाणं जयाहस्तहृदं। स्वपत्तनमथो गत्वा विवेशान्तःपुरं क्षणात्। दृश्यवत्स्वलोकस्य स्वं प्रकर्म चकार सा। व

त्सरचितर्यनाथपुनरंवरमेससा॥ ॥ ॥एम प प ॥

नस्थातव्यं लिखाराजिःसमुह॥ ॥ ॥ ॥ ॥छ॥छ॥छ॥ ॥ ॥ छछछछछछछछछ

नि॰प्र॰
९३

अहो ऽति सत्त्वं रजस्तमोविमुक्तं चित्तं ॥ चूडालोवाच ॥ अहो ऽति श्लोकचतुष्टयं वाक्यं ॥ देहमालोकयामि जीवितशेषवद्भवतीनं चेति विचा
रयामीत्यर्थः ॥ सत्त्वशेषो जीवितशेषः । स्पर्शेनघ्राणसंचारस्तबकेन शरीरगतसर्वमर्मस्थानसंस्पर्शेननयनेन च जीवितस्तबकेनागलितगा
वस्तबकं भोगयोगेन शिखिध्वजवनं ययौ ॥ ततस्तत्रैव तं भूपमपश्यद्धनष्टमिगा ॥ निर्विकल्पसमाधिस्थं तत्रापश्यन्महीपतिं ॥ राजानं ता
वदेतस्माद्बोधयामि स्वराज्यदाश इति संचिन्त्य चूडाला सिंहनादं चकार सा ॥ भूयो भूयः प्रभो रम्ये वने वरभयप्रदं ॥ न चचाल शिखिध्वजो पदा
नोदनेन तेन सः ॥ भूयो भूयः कृतेनापि तदा सा तेन चालयश्चालितः पातितो ऽपि प्रयदा न बुबुधे नृपः ॥ तदा संचिन्तयामास चूडाला कुंभरूपि
णी ॥ अहो परिणतस्यास्य स्वपदे भगवानयं ॥ आलोकयामि वेतावदेनं देहं महीपतेः ॥ यद्यस्य सत्त्वशेषो ऽस्ति बोधबीजं हृदंतरे तदा
हमपि जीवामि प्रभो दीपसमिद्धये ॥ अन्यथा त्वहं स्वनादेहमिमं त्यक्त्वा परं पदं ॥ अपुनर्जननायैव गच्छामीह हि किं मम ॥ वसिष्ठ उवा
च ॥ इति संचिन्त्य चूडाला स्पर्शेननयनेन च ॥ पतिमालोक्य साशंकमुवाच वरवर्णिनी ॥ अस्त्येव सत्त्वशेषो ऽस्य हृदि संबोधकार
णं ॥ संबोधहेतदस्यने सत्त्वशेषं प्रबुध्यत ॥ श्रीरामउवाच ॥ दृष्टं संशान्तचित्तस्य काष्ठलोष्टसमस्थितेः ॥ सत्त्वशेषः कथं ब्रह्मन्
जायते ध्यानशालिनः ॥ ॥ राम ॥
लकेनरक्षारेषाउक्तेनैनेत्वद्वयेन च सत्त्वशेषं प्रबुध्यंते स्वन्वयः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम
९३

वसिष्ठः प्रबोधेति श्लोकद्वयं वाक्यं । यस्य समाधिस्थस्य दुर्लक्ष्यानुबन्धः हृदि दर्शनस्वरूपे हृदि च्युतः सत्त्वशेषो बीजे पुष्पफलमिव विवि-
तेश्चित्तस्य इव विमुक्तस्य अचलसमस्थितो स्य कायस समस्समाभोगत्वात् तानग्लायति नाहं मेति न चोदेति किंतु साम्येन तिष्ठति । इष्टमेव क-
थितं साधुतं शृणु शिव सत्त्वयः इति ॥ श्लोकद्वयं वाक्यं ॥ चूडालाशंति सत्त्वशेषस्य सतां निर्निमित्तोऽथ परकायप्रवेशप्रवीणतया स्वदेहं संत्यज्य

वसिष्ठ उवाच ॥ प्रबोधकारणं यस्य दुर्लक्ष्याणुवपु हृदि । विघ्नेत सत्त्वशेषोऽन्तर्बीजे पुष्पफलं यथा ॥ चित्तस्य इव विमुक्तस्य तस्या-
चलसमस्थितः । कायस्समसमाभोगो न ग्लायति न हृष्यति । नाहमेति न चोदेति समेवावतिष्ठते । इष्टं ते कथितं राम संशयत्कृते शृणु
। इति निर्णीय चूडाला स्वदेहं तं तथा स्थितं । संत्यज्य आप वित्तत्वे स्थिति मायत्नवर्जिते । तत्र साचेतसः स्य हृं कृत्वा सत्त्ववतः प्रभोः ॥
स्वं विवेश पुनर्देहं स्वा नीडमिव पक्षिणी । कुंभाकृतिरयोत्थाय निविष्टा निजविष्टरे सा मगा उ प्रहृष्टा साभ्रमरी हृद्ध्वनिस्वना ॥

चित्तत्वे स्थितिमापातत्र स्वपरसाधारणे चित्तत्वे स्थिता सती प्रभोः शिखिध्वजस्य चेतसः स्पंदं कृत्वा नीडं पक्षिणी व स्वं देहं पुनर्वि-
वेश ॥

नि॰वां तंसाम्रश्ववनमाकर्ण्य वित्सत्वगुणशालिनी।।वज्रुषेभूपतेर्देहे वसन्त इव पद्मिनी।।दृशंविकाशयामास तांतदार्कइवाब्जिनी।अपश्य
९४ त्कुंभमयस्वस्थस्वस्थवेताःशिखिध्वजः।।अहो वत वयंधन्याःपुनःप्राप्तोमुनीश्वरः।।इत्येवोदाहर न्राजाकुंभायकुसुमदं
दो।दिष्ट्याद्दृष्टोसि भगवन्नागतोसिपुनर्वनं।।अस्मत्पवित्रीकरणंतेवागमनकारणं।।कुंभः।।यतःप्रभृतियातोस्मि त्वत्सकाशादनिं
९५ दिता।ततःप्रभृतिचेतोमेत्वय्येवेहसमंस्थितं।।नरमेस्वर्गलीलास्तु निवत्स्यामिसमंत्वया।त्वादृशोवंधुरप्यत्रस्वहृन्मित्रंतथासखा
विश्वास्योवापिशिष्यश्चमन्येजगतिनास्तिमे।।शिखिध्वजः।।अहोनुफलितंपुण्यपादपैर्नश्चिरार्जितैः।यस्माद्भवानसंगोपिवांछ
त्यस्मत्समागमं।।भवद्वितीर्णयायोगयुक्त्याविश्रान्तवानहं।यथामाधोततथामन्येस्वर्गेविभ्रमणंकुतः।।तामेवसंस्थितिंस्वच्छामवलं
व्यप्रकाशिनीं।।विहरेयंयथाकामंस्वर्गेभूमितलेतथा।।कुंभउवाच।।परेपदेमहानन्दे कच्चिद्विश्रान्तवानसि।इदंभेदमयंदुःखंकच्चि
त्संत्यक्तवानसि।कच्चिदापातरम्योभ्यःसंकल्पोभ्योरतिर्हृशं।।निर्मूलतांगताराजन्भोगनीरसमेवतोहियादेयदृशातीतंशान्तंसमम
भस्थिति।यथाप्राप्तेषुचैवेहगंकच्चित्त्वमनंस्थितं।।शिखिध्वजः।।त्वत्प्रसादेनभगवन्दृष्टादृश्यातिगागतिः।प्राप्तःसंसारसीमान्तोलब्धो राम
लब्धव्यानिश्चयः।।नोपदेष्टव्यमस्माकंकिंचिदप्युपयुज्यते।सर्वस्थैवातितृष्णाःसुस्थिताःस्मोविगतज्वराः।। ।। ९४

॥ ॥शिखिध्वज उवाच॥ ॥निःसंसृतिरिति। शमसमाशयसर्व्वसौम्यः शमसमेन शमप्रकारेण आशयेनाभिप्रायेण सर्व्वत्र सौम्यो हर्षविषा
दरहितः सकलसंकलनाविमुक्तः संकलनाः कलत्रपुत्रादिममतापाशाः सममागतोस्मि समं सर्व्वगतं ब्रह्म तत्प्राप्तोस्मीत्यर्थः ८। चूडाला

निःसंसृतिर्व्विगतमोहमलो विरागो नित्योदितः शमसमाशयसर्व्वसौम्यः। सर्व्वात्मकस्सकलसंकलनाविमुक्तं आकाशको
शविशदः सममागतोस्मि॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ ॥इत्यध्यात्मविचित्राभिः कथाभिस्तौ परस्परं। आसतांवेघवेन्तारौ चरंतौ वि।
पिने ततः। वनान्यनेकरूपाणि जंगलानि तत्वानि चासरांसि गुल्मजालानि निर्झरादि गहनानि चासममेव समस्नेहौ सममपेतौ छि
ताउभौ। समसमलोसमोत्साहौ चरंतौ तस्थतुः सहा आनर्चतुः पितृन्देवांउभजातेचराश्ववाइदं ग्राह्यमिदं नेति विकल्पकलना
मनः। नजहार तयो रामवात्येव विद्धधाचलं। विचेरतुस्तौ सुहृदौ क्वचिद्धूलिविधूसरौ। क्वचिद्वदनदिग्धांगौ क्वचिद्भस्मातुरं
जितौ। दिनैः कतिपयैरेवं समचित्ततया तया। सत्वोदारं तनया चैव राजा कुंलवदावभौ। अथ तं हरगभमिं चूडाला सा शिखिध्वजं।
दृष्ट्वा शोभांसुपगतं विन्तयामास भाविनी॥ ॥चूडाल उवाच॥ ॥निजष्पतिरुदारात्मा निराधिश्चन वं वयः। रम्याणि रुष्यजालानि साह
निज इति श्लोकद्वयं वाक्यं। निजः ष्पतिः स च उदारात्मा उदारचित्तो निराधिर्निश्चितं उभयोर्नवंवयः रुष्यजा। तयानकामिनी॥ ॥
लानि पुष्पलताः समूह एव रम्याणि एवंविधे सुखदुःखसाधनसंदेहे सत्यपि याकामिनी भोगेच्छावती न भवति सा हता अनिषिद्धसुखप्र
गाशा॥ ॥

नि० ञ्र
९५

सखुङ्कृतेतिायथाज्ञातमपि अनियंत्रमात्मीयं उदारार्थमहत्त्वं खलु दुःखसंकुलता त्यजता वेदविदा वेद्यं ब्रह्मज्ञानवता ज्ञेन किं तदुक्तं भवेत् । किं वा प्रयोजनं साधितं
स्यात् । न किंचिदित्यर्थः । न्यायस्तु खल्वागीव्यर्थं एवं स्यादिति ह्नबीजकयवार्थः तदिति । तत्र स्मात्स्वकारणात् तत्र यो प्रपञ्चा विशेषेण न वं प्रपंचे किं चिद्वचया

सखुङ्कृता यथा ज्ञातमपि वेदविदा सदा । अनियंत्रसमुदारार्थं किं तत्त्वज्ञेन कृतं भवेत् । तत्किं चिद्वचयाभ्यां प्रपंचं प्रज्ञयानमं । येन ।
पंचप्रपतिर्मन्त्रो रमते मयि मानदः । इति संचिंत्य चूडालाकुंभवेषधरा पतिं । प्राह कानने मध्यस्था कोकिलं कोकिला यथा ॥ कुंभ उवाच
॥ चैत्रमासस्य शुक्लायां प्रतिपद्दिवसो महान् । श्रद्धा ध्यानं महारंभ प्रज्ञो भवति वै हरोः सन्निधानं मया तत्र कर्तव्यं पितुरयतः । यथा छि
ताहि निं यतिर्नसंत्याज्या कदाचन । इति पालयितव्यो न हं तल्पये ह्वरता वनौ । क्रीडता ध्यानपुष्पाभ्यां सखुह्देगमा ह्वता । आगुच्छा
मि दिनांते यतिर्निर्विकल्पं वमस्थलात । स्वर्गो दतितरामेवं लत्संगो मम दुष्टयोः इत्युक्त्वा मंजरीकुंभोदको मित्राय कोस्तुभं । प्रीतये
ह्यामिवत्रीतिं कांतानंदनष्टहृदं ॥ आगतं चलया शीघ्रमेवं वदति भूपतौ । उत्प्लुवे तरसा व्योम शरन्मुखपयोदवत् ॥ ॥राम॥ ॥

मायेन कल्पितप्रपंचे नेइति संचिन्त्य चूडालापतिं प्राहेत्यन्वयः ॥ ॥कुंभ उवाच ॥ ॥चैत्रेति श्लोकपञ्चकं वाक्यं । ध्यानपुष्पाभ्यां समाधौ ध्यानेनन्ञ
समाधौ पुष्पेण प्रक्रीडता । पुष्पशब्दो जातिवाची । अतो द्विवचनं । शरन्मुखपयोदवत् । यथा शरदादौ पयोदो मेघः । तरसा व्योम सह्व वेत ल ब्रुत्वा तद्ध
हेतना अयं तत्रं मपि रमतो । २ राम
९५
दित्यर्थः ॥ राम ४ ॥

शिखिध्वजेति। दृशोनयनरश्मयः सान्द्रावर्तैर्ववारिश्रीर्यथा वारिश्रीर्यथा वारिसमृद्धिः ८ आवर्ते शान्तौ स्वरूपमादत्ते तद्वत्। प्राप्येति मंजरिताकारं मंज
र्यः कृता मंजरिताः ताः दृशा आकाराः प्रासादादिशां त्रिदेशा यस्मिन्न् अतएव कल्पवृक्षोपमं तत्रेति तत्र शिखिध्वजस्य गुरो लोगे च चूडाला अखिलत्र मा

शिखिध्वजदृशामन्ते योऽस्मिन्कुंभवपुर्जहौ॥ सान्द्रावर्तैर्ववारिश्रीर्मुग्धा स्वं रूपमाजयौ॥ आप्य मंजरिताकारं कल्पवृक्षोपमं पुरं।
अन्तःपुरमहश्शैस्ववद्विवेश ललनाकुलं। राजकार्याण्यशेषाणि तत्र संपाद्य सत्वरं। शिखिध्वजस्य पुरतः कुंभरूपधरा पतत्॥
तत्र स्नानद्युतिसुखं च कारापि त्रमानसा। इन्दुं सतीहारमिव श्यामा विभ्रमिमां तु जं॥ तं दृष्ट्वा तादृशाकारं समुत्तस्थौ शिखिध्वज
ः वभूव रवित्रं चैताश्च समसु वाचेदमादरात्॥ देवपुत्र न मन्ये स्तु विमताद्ववलक्षसे। कुंतलं तस्य जसं रं त्वमिदमासनमास्यतां॥ सत्तो
विदितवेद्याये ते हि हर्षविषादजं। नाक्रमयन्ति स्थितिं स्वच्छाः पद्माइव जलाई तां॥ वसिष्ठः॥ तेन क्ष्मापतिना तेन क्रोके तु रच्चा ह्यासने वि
सत्र॥ गिरा विषत्रया शीर्णा वंशाद्धन समानया॥ ॥

नसैव कल्पनयास्वं सुखं स्नानद्युतिं च कारा श्यामा रात्रिः सा यथा इंदुं सती हारं करोति अस्य जंचाखिलं सुकलितं करोति तद्वत् सा संतइति पद्माइ
व जलाई तां। यथा हि पद्माः कमलानि जलेव सन्तोपि तज्जन्मा मा ई तां नाक्रमयन्ति तद्वत्॥ ॥ राम॥ ॥ कृष्ण॥ ॥ राम०॥ ॥

नि० प्र० कुंभः॥ पावदिति। अवस्थास्तु सुखदुःखदशास्तु येयावद्देहं सममचिंतनतयैवानिर्विकारचिन्तनतयैव कर्मेन्द्रियैर्न तिष्ठन्ति ते तत्त्वविदो न स्वन्ति। किंतु सग०

९६ वंचका एव॥ येहीति। येत्वतरनतत्त्वविदो मूढाः सन्ति ते वालतयैव हेतुना। स्वत्वं वतो गृहीताभ्यो वस्थाभ्यः सुखदुःखदशाभ्यः पलायन्ते अवस्था

सिर्विकारं नीयन्ते इत्यर्थः। यावदिति तिलेषु सकलेषु तैलमिव देहे यापि सर्वेषु सुखदुःखदशास्वेवाश्रितो यो देहदशां नेति न वांनोति॥

96

॥ ॥कुंभ उवाच॥ ॥यावद्देहमवस्थास्तु सममचिन्तनतयैव यो कर्मेन्द्रियैर्न तिष्ठन्ति न ते तत्त्वविदः शठाः॥ येत्वतत्त्वविदो मूढा रा
जन्वालतयैव ते। अवस्थाभ्यः पलायन्ते गृहीताभ्यः स्वलावतः॥ यावत्तिलं तथा तैलं यावद्देहं तथा दशा॥ योन देहद(
शामेति सच्छिन्नत्यसिनाम्बरं॥ एषदेहदशादुःखपरित्यागो ह्यनुत्तमः। यत्साम्यं वेतसो योगो नूकृतककर्मेन्द्रियच्छि
ते॥ यावद्देहं तथावारं दशास्वंगाविजानता कर्मेन्द्रियैर्हि स्थातव्यं न तु बुद्धीन्द्रियैः क्वचित्॥ ॥श्रीरामचंद्राय नमः॥ ॥

सः॥ असिनां अंवरं छिनत्ति अम्बरच्छेदकवद्देहदशारहितोऽपि नाभ्यात्यर्थः। एषइति। योगात्समाधेर्हेतोः श्वेतसो यत्साम्यं निर्विकारता॥
एष एवानुत्तमो देहदशादुःखपरित्यागः कर्मेन्द्रियच्छितैः शाम्यति देहदशादुःखपरित्यागः इति नोच्यते। ज्ञानिनामपि तदसंभवान्नाया
वदिति नस्मा हि जानता उत्तमेण यावद्देहदशास्तु यथा चारश्च वर्णाश्रमोचितावारास्तु सारेण कर्मेन्द्रियैरेव सहस्थातव्यं न तु बु राम
द्धीन्द्रियैः बुद्धीन्द्रियप्रवृत्तौ हि बुद्धिप्रवर्तकत्वात् तन्निष्ठत्वेः कर्मेन्द्रियाणां च बुद्धिप्रवर्तमपि प्रत्नेः बुद्धिनिष्ठत्वे निष्टत्तिसंभवात्॥ ॥राम॥ ॥ ९६

परमेष्ठीति॥ परमेष्ठिप्रभृतयो ब्रह्मादयः॥ अज्ञेति। अज्ञतवभृतानि अज्ञात त्वज्ञाश्च प्राणिनः तर्हि ज्ञत्वज्ञत्वयोः कोविशेष इत्याशं
कयश्लोक द्वयेन विशेषं दर्शयन्नाह॥ तंज्ञा इति। तज्ज्ञास्ता वद्बुधादिसाम्येन बुद्धिविधीन्द्रियादिसाम्येन बुद्धिविधीन्द्रियादिसाम्येन पाणपा

परमेष्ठिप्रभृतयः सर्व्व एवोदिताशयाः। देहावस्थास्थितिष्ठन्ति नियतेरेष निश्चयः॥ अज्ञतत्वज्ञभृतानि हृष्यपयात मिदं हि यत्
॥ तत्सर्व्वमेव नियतिं धावत्यनुयथांबुधिं। तज्ज्ञा बुद्ध्यादिसाम्येन पाणपादिचलनेन च॥ नियतिं याप्ययन्तीमा यावद्देहमखंडितां
अज्ञास्तु सर्व्वज्ञो भेन सुखदुःखदशाहताः नियतिं यापयन्त्यंगदेहलक्षैर्विखंडितां॥ ॥ ॥ श्रीगोपालायनमः॥ ॥ ॥ ॥

दिचलनेन च॥ कर्मेन्द्रियाभ्यामनायासेन च यावद्देहं तदेतज्ञावद्देहपर्यंतमेव नियतिमखंडितां यापयंति। अज्ञास्तु सर्व्वेन्द्रियज्ञोमेरासु
खदुःखदशाहताः संतो देहलक्षैरनंतैः देहैः नियतिं विखंडितां विविधं खंडितां यापयंतीति शेषः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीगोपालायनमः॥

नि॰प्र॰६ ९७ 97

।शिखिध्वजउवाच।एवंस्थितेमहाभागकथमुद्वेगमीदृशं।लब्धवानसिदेवोपिवेद्यवेद्यविदांवरी॥कुंभः॥कथयामितवाशेषंस्वर्गेप
द्भवमघमे।सुक्ष्यघ्यावेदितंडःखंपरमायातितानवं।अर्हतावद्धितोयातोभवतेपुष्पमंजरी।दृत्वागगनमुद्गंघ्यसंग्रामश्चात्रिविष्टयं
।ततःपितामहेंद्रस्यसभास्थानेयथाक्रमं।स्थित्वोत्थायतदोत्थानकालेपित्राविसर्ज्जितः॥इहागच्छमहंस्वर्गात्यक्त्वासंग्रामवान्न
मः॥दिवाकररथयैस्साकंवहाम्यनिलवर्त्मनि।अथैकत्रगतोभानुरेकेनान्येनवर्त्मना।आगच्छाम्यहमाकाशसागरात्पतिताकृतिः।अ
थाग्रेवारिश्रृंगानांमेघानांमध्यवर्त्मनां।अपश्यंमुनिमायान्तमहंदुर्वाससंजवान्॥कृत्वातस्यनमस्कारमुक्तंखेवहतामयामु
नेनीलाभ्रवस्त्रस्त्वमभिसारिकसायानः॥इत्याकर्ण्यमुकोपासौसशापमयिमानदः।त्वनकेशवतीकान्ताहावभावविलासि
नी॥गच्छानेनतुरूपेनरात्रौयोषाभविष्यसिइतिश्रुत्वाशुभवाक्यमुत्थितंगर्जरद्विजान्।विमृशामिमनागपावन्नावदत्तर्हितोमु
निः।इत्युद्विग्नमनासाधोशक्षोहंनभसस्तलात्।अतिवाहोदिनांतेषुस्त्रीत्वमेतत्मयाकथं।गुरुदेवद्विजातीनांलज्जापरवशात्म
नाकथमग्रेमयासम्प्यवस्तव्यंयामिनीस्त्रिया।शिखिध्वजः॥।परिदेवनयाकार्यंदेवपुत्रनविद्यते।यदायातितदायातुदेहस्यात्मा
नलिप्यते।यद्विन्वमत्रविद्वान्स्तत्रखेदाहोपिविद्यते॥तदान्येषामुपायःस्यात्कृत्वागमणाम्बणा।वशिष्ठः॥तावेवमादिभिर्वाक्यै
रन्योन्याश्वासनंस्वयंकृत्वास्थितोवनेस्निग्धौसुहृदौखेदिनौमिथः।अथार्कोप्यस्तकुंभस्यस्त्रीत्वमुत्पादयन्निव।जगामास्तंजगदी
पोदीपस्नेहरूयादिवासुहृदौतावुत्थायसंध्यामुपघ्निशाकारावंदयित्वानथाकृत्वाजप्यंगुल्मांतरेस्थितौननंतःकुंभेशनैस्तत्रस्त्रैणमभ्याहर

॥ श्रीशिखिध्वजचूडालासंवादे ॥ राम ९७

कुंभ २। पतामी चेति लिज्जयैव तामंगयष्टिभि २ तगतरैरंगै ३ पतामीव न्मसावित्ति शोष २ स्फुरामीव उड्डामीव वंपुमित्रादिरहिता मध्ये ननु जन्म
दौ स्त्रीत्वं व्रजामि ॥ आगुल्फमिति ॥ अंबराणि वासांसि आभ्यंतराणि चानेकानीति बहुवचनं २ मे नितम्बजघनेनि तम्बः स्त्रीकट्याः पश्चा

पतामीव स्फुरामीवड्डामीवांगयष्टिभिः ॥ लज्जयैव वने राजन्मध्ये स्त्रीत्वं व्रजाम्यहं ॥ पश्य मे परिवर्तन्ते राजन्मम शिरोरुहाः ।पश्य
मौ मम जायेते घोरौ मुखावुरसि स्तनौ । आगुल्फमवलम्बानि सम्यगम्बराणि मे । संविदानं भवाम्यत्र नितम्बजघनो त्विमे ॥ वसि
ष्ठ उवाच ॥ विपिनि कुंभ इत्युक्त्वा तूष्णी खिन्नो बभूव ह । राजापि चैतमालोक्य खिन्नखिन्नोऽसुधावह ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ साधो वि
दितवेद्यस्त्वं जानासि नियतेर्गतिं । अवश्यभाविन्यर्थेऽस्मिन्मा खिन्नहृदयो भव । कुंभः ॥ एवमस्त्वस्तु लिष्ठामि याभिनी स्त्रीव मात्म
नः ॥ न खेदमनुगच्छामि नियतिः के न लंघ्यते ॥ इति निर्णीय तौ खेदं तं नीत्वा तज्जाम्भिव । एकतल्पे निशां दृष्ट्वा नीतवन्तौ विरागतौ
॥ अथ प्रभाते तत्रास्त्रैणांव पुत्रस्वरूपयौवनां वभूव कुंभः कुंभाभकुच प्रोज्झित मूर्तिमान् ॥ इति सा राजमहिषी चूडाला वरवर्णि
नी कुंभत्वमाश्रिता भर्तुः पश्चात्स्त्रीत्वमुपागता ॥ द्विजहारवनान्तेषु कुमारी धर्मिणां निशि । कुंभरूपधरा चान्हि भर्त्रा मित्रेण सं
युता । ततः कतिपयेष्वेव गतेषु दिवसेषु सा ॥ इदं प्रोवाच भर्त्तारं कुंभरूपधरा सती ॥ राजन्राजीवपत्राक्ष मम मे देवचनं शृणु ॥ ॥

ङागः तेऽभ्यं अपि संविदानं अत्रात्र भवामि अत्र निजमवस्पजघनस्य स्वमायाकल्पितत्वेन देहांतरभकत्वाभावान्यंगत्वं नास्तीत्येकवतभावो
न कृत इत्यनुसंधेयं ॥ ॥

कुंभः॥ यदिति श्लोकचतुष्टयं वाक्यं॥ राकापूर्णचन्द्रयुक्तापूर्णिमायः पूर्वस्मिन्नहनि जन्यात्रोजन्या वरस्याशतन्म्याः सवधवस्त्रायतेपा

लयति

निशायां प्रत्यहं ताव स्थिता एवाहमंगना॥ तदिच्छाम्यहं गमाधर्मनि कर्तुमीदृशं॥ भर्वैकस्मै चिरात्मानं विवाहेनस्वाम्यहं॥
तरुवान्ने वमेतभर्त्तारिचते भुवनत्रये॥ महाराणमां विवाहेन भार्यात्वेनिशि सर्वदा॥ ॥शिवोवाच॥ कृतेनानेनका
मे एनस्तु भेमाखुभंमरखे। पश्यामितन्महत्दुइयथेच्छसि तथा कुरु॥ कुंभः॥ यद्येवंतन्महीपाललग्नेमघेवशोभने॥
॥ राकेयं श्रावणस्यास्य ह सर्वंगाति तं मया॥ रात्रावुधो दत्ते च रेपरिपूर्णकला मन्ने। जन्यशोभो महाबाहोद्वारे न
भाविष्यति॥ उत्तिष्ठात्म विवाहार्थं कुर्वंक्ष मललोचन। राजंश्चन्दनपुष्पादि संभारं रत्नसंयुतं॥ इत्युक्त्वा कुंभजस्त्या
पसहतेन महीभृता॥ कुम्भमावववयं चक्रे तथा रत्नादि संचयं॥ ॥

लयति॥ वाञ्छितार्थसाधनेनेति। जन्यत्रशब्देन विवाहज्यासे। आवयोरेव विहोभोविष्यति॥ ॥ ॥श्रीरामरायनमः॥ ॥

तथेति जन्यत्र संभारं विवाहोपयुक्तरत्नकुसुमादिद्रव्यसंभारं महामित्रे अतिप्रियसखौ पूजयामासतुरिति। यथा क्रियाफले अनिच्छो क्रियायां सत्कर्मणः फलेयथा इच्छारहितौ तथा क्रियात्यागे ऽप्यनिच्छौ तत्र वैराग्यात् क्रियाफले निच्छौ लोकसंग्रहार्थं क्रियात्यागे ॥ उवाचेति॥ मदनस्य मदनतु

तथा जन्यत्र संभारं कृत्वा कांचनकंदरे। ययतुस्तौ महामित्रे स्नातुं मंदाकिनीं नदीं। पूजयामासतुः स्नातौ तत्र देवपितॄन्मुनीन्॥ यथा क्रियाफले निच्छौ क्रियात्यागे तथैव तौ कल्पवृक्षदुकूलानि परिधाय सितानि तौ। फलानि भुक्त्वा जन्यत्र स्थानमाययतुः क्रमात्। एतावता थ कालेन रविरस्ताचलं ययौ॥ सांध्यं कर्म्माणि निर्वर्त्य तेन भूत्वं कुंभ आपयौ॥ उवाचेदं वहे नाथ त्वं मां भ्रष्टपयः भूषणः॥ क्रमेणाग्निं वसंहृत्य मत्पाणिग्रहणं कुरु। अहं मदनिका नाम भार्या ते पद्मलोचना। एवमुक्तो महीपालः तत्सर्वं समवर्त्तयत्। एवं महेंद्रदर्यास्तावुभौ कुंभशिखिध्वजौ। स्वयं विवाहिता विष्टौ संपन्नौ स्निग्धदंपती॥ विलेसतुर्विचित्रासु प्रत्यहं वनराजिषु। प्रपक्वफलभारासु पुष्पपल्लविनीषु च। दिनैस्त्रिभिस्त्रिभिर्गत्वा निद्रां याते शिखिध्वजे॥ चूडाला राज्यकार्याणि कृत्वा स्वान्यायया पुनः॥ ततो यातेषु मासेषु शनैः कतिपयेषु सा। चूडाला चिंतयामास देवपुत्रकरूपिणी॥ कुंभ उवाच॥ सांप्रतं भोगभारेण परीक्षे ऽहं शिखिध्वजं॥ माकदाचनं वितोथ भोगेषु रतिमेष्यति॥ वसिष्ठ उवाच॥ इति संचिंत्य चूडाला मायया विपिनं

वनौ॥ ॥

ल्यस्य शिखिध्वजः॥ आत्मान इति। आत्मनस्तव दूराद्भ्यागमनकदर्थनादूरादागमनप्रयासः॥ ॥राम॥ ॥श्रीकृष्ण॥ ॥राम॥ ॥राम

श्री० शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ आत्मनस्त्वदूरागमनकदर्थना दूरादागमनप्रयासः ॥ ॥ राम ॥ ॥ कृष्ण ॥ ॥ राम ॥ ० ॥

११ आगतं दर्शयामास स सुरशाश्वरसं हरिं । इन्द्रमभ्यागतं दृष्ट्वा परिवारसमन्विता । यथावत्पूजयामास वनसंस्था शिखिध्वजः ॥ शि-
खिध्वज उवा ॥ आत्मनस्त्विं कृता दूरादभ्यागमकदर्थना । देवराज यथावत्त्वं प्रसादात्कर्तुमर्हसि ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ इमे वयमिहानीतास्त्वद्गु-
णाहितया नवा । हृदिलग्नेन सूत्रेण खगा वनगता इव । उत्तिष्ठ स्वर्गमागच्छ तत्र सर्वे त्वदुत्सुकाः । त्वद्गुणश्रवणाश्चर्याः स्थिता देवाङ्गनागणाः ।
आकल्पं विविधा भोगास्त्वया विबुधसद्मनि । जीवन्मुक्तेन भोक्तव्यास्तेन त्वामहमागतः ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ सर्वं स्वर्गसमाचारं वेद्मि देवा-
धिनायक । किंतु सर्वत्र मे स्वर्गो नियतो न तु कुत्रचित् । सर्वत्रैव तु तुष्यामि सर्वत्रैव रमे प्रभो । अवांछनत्वान्मनसः सर्वत्रानंदवानहं । निय-
तं कश्चिदेकत्र स्थितं धर्मैकमीदृशं । शक्र गन्तुं न जानामि त्वदाज्ञां न करोम्यहं ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ यक्तुक्ते पतौ भूम्यासुरहन्नमशेवतः ।
कल्याण ते सुखं मे तिवदन्नत्र दिमायथो । तां मायां शममानीय चूडाला सम चिन्तयत् ॥ दिष्ट्या भोगेछया नायं क्रियते वसुधाधिपः । शान्तः
शमशमो भोगाश्चैवं शक्रसमागमे । असंभ्रममहेलं च कृतवानथ्य वहाविर्कं । भूय एव प्रपंचेन विमृश्याम्येव सादरं । रागद्वेषप्रधानेन केन विद्यु-
हारिणा । इति संचिन्त्य सा गात्रात्त्विरा वसुदि तेव तीर्य्या जपपरं नघास्तोरसं स्थोऽशिखिध्वजे । सन्तानकलतागेहे नीरंध्रं पुष्पगुच्छकैः ।
शुद्धान्तेव नदेवीनां प्रविश्य मदनान्विता । तत्र संकल्पिते पुष्पशयने माल्यमालिता ॥ कंठे संकल्पितं कान्तं रविगमाद्यपसंस्थिता ।
आगत्य निष्कुंजान्तः संध्यान्ते सा शिखिध्वजः । मिथुनं तद्दर्शाथ मिथः प्रहसिताननं ॥ ॥ छ ॥ ॥ राम ॥ ॥ कृष्ण

श्री

तदालोक्याविकारेणचेतसास्वंतुतोषसः॥ अहोस्थितौसुखंखिंगाविल्याहवशिखिध्वजः॥ तिष्ठंतोंगययाकामंसुखंखिंगोयथा
सुखांविघ्नंमाकुरुतंभीताविसृज्यकामिर्जगामसः॥ ततोमुहूर्त्तमात्रेणप्रपंचंतमुपेत्यसा। निर्ययौदर्शयंतीयुक्ताकुलंवपुः। उपवि
ष्टंददर्शैनंनृपंहेमशिलातले। समाधिसंस्थमेकान्तेमनाग्विकमितेक्षणं। तंप्रदेशमुपागम्यलज्जावनमिताननातूष्णीमासीत्क्षणं
विनास्तानामदनिकागणान्तणातशिखिध्वजोध्यानाद्विरतस्तामुवाचह। प्रसन्नमधुरंवाक्यमिदंमरूक्षयाधिया। तन्विकिंशीघ्रमे
वत्वंविघ्नितानंदमागता। भूयस्तोषयतंगच्छकान्तंप्रणयवृत्तिभिः। परस्परस्मितस्नेहोदुर्लभोहिजगत्रये॥ मदनिका॥ एवमेषमहा
भागस्त्रीस्वभावोहिचंचलः। कामोत्यष्टगुणस्त्रीणांनकोपंकर्त्तुमर्हसि। अवलास्त्रीतथावालासूढाहमपराधिनी। त्वंतुमर्हसिनाथत्वं
क्षमावंतोहिसाधवः॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ मन्युर्ममनवालेहिविद्यतेखइवद्रुमः॥ केवलंमाधुनिंद्यत्वात्रेक्षामिवामहंवधूं॥ वसिष्ठ
उवाच॥ ॥ एवंसमतयातत्रस्थितेतस्मिन्शिखिध्वजे। चूडालाचिन्तयामासतत्साम्येनोदिताशया। अहोवतपरंसाम्यंभगवानयमागतः॥ नैनं
हरन्तिभोगाशानमहत्योपिसंपदः आत्मवृत्तांतमखिलंतदेनंस्मारयाम्यहं। त्यक्त्वामदनिकारूपंचूडालैवभवाम्यहं॥ ॥ वसिष्ठउवाच॥ इतिसंचि
न्त्यचूडालाचूडालावपुरादधौ तांददर्शनवद्यांगीपुरः प्रणयपेशलां। अथतांदयितांदृष्ट्वाविस्मयोत्फुल्ललोचनः॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ शिखिध्वजवावेद
माश्चर्यात्तुल्ययागिरा॥ ॥राम॥ ॥

श्री· काव्रसुमलपत्राक्षिकुतःप्राप्तासिसुंदरी॥ किमिहासिकियत्कालंकिमर्थमिहतिष्ठसि॥ अंगेनव्यवहारेणस्मितेनाश्रुनयेनच। मम
जायाविलासेनतवलेवोपलन्यसे॥॥ चूडालोवाच॥ एवमेवप्रभोविधिचूडालास्मिनसंशयः। अकृत्रिमेनदेहेनलब्धास्यघ[illegible]या
स्वयं॥ कुंभादिदेहनिर्माणैस्त्वांबोधयितुमेवमे॥ प्रपंचशतशाखान्चमिहज्ञातोवनातरोबुधोविदितवेद्यस्त्वंध्यानेनैतदखंडितं॥ सर्व्वं
पश्यसितवज्ञध्यानेनाभ्रवलोकया॥॥ वसिष्ठउवाच॥ अथचूडालयेत्युक्तोवद्धापरिकरःस्तपः आत्मोदन्नमशेषेणध्याननेना
मत्तमैकृत॥ आस्वराज्यपरित्यागाच्चूडादर्शनावधि। सर्व्वमालोकयभूपालोविरगमसमाधितं। विस्तार्यनरसावाद्भुपुलकोच्छलतां
गतो। आलिलिंगचिरंकान्तोसमाधिविरतोनृपः। घनानंदन्तरणंस्थिवात्स्नीप्रणयपेशलं। तांमथोगसमारोप्यप्रोवाचराशिखिध्वजः
एवंदुरुत्तरादस्मात्संसारकुहरादहं। उत्तारितोययायुक्त्यासाहिकेनोपमीयते। मोहाद्दनादिगहनादनन्तविषमादपिपतितंव्यवसायिन्म
स्मारयन्तिकुलांगणाः॥ निरिच्छयाप्ययामायाघोरसंसारवारिधेः। कथमस्योपकारस्यकरिष्यतेप्रतिक्रियां॥ चूडालोवाच॥ देवसुक्ष
क्रियाजालपरेवव्याकुलात्मनि। भूयोभूयोभर्शमर्हेवदर्थेदुःखिताभवंतिनवदववोधात्मास्वार्थएवोपभपादितः। मयातत्रकथं
देवक्षारोतिमममगोरवं। नास्कृच्छतव्याकल्पनाप्राः संकल्पकुकल्पमाबाधिनाद्यावलोकयन्तेदेवक्षोभीवपर्वताः॥॥ ॥राम॥ स्वस्ति॥

शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ नीरीह इति ॥ शांताहमर्थरूपः शांतः अयमर्थोहंकारोयस्मिन्नुपेता इत्यूपोस्मि ॥ अकिंचिदिति ॥ अकिंचिदिति ॥ अकिंचिन्मात्र चिन्मात्र निष्ठः अकिंचिन्मात्रंपरिपूर्णोय चिन्मात्रं न निष्ठोस्मि । तेजइति ॥ तेजोबिंबाच्चंद्रमंडलादेः प्रयातेन निर्गतेन नि

शिखिध्वज उवाच ॥ निरीहोस्मि निरंशोस्मि नभस्वस्थोस्मि निस्पृहः ॥ शांतोहमर्थरूपोस्मि चिराया हमहं स्थितः ॥ अकिं चिन्मात्रचिन्मात्रनिष्ठोस्मि स्वस्थ आस्थितः । ननुष्टोस्मि न खिन्नोस्मि नायमस्मि नचेतरत् ॥ तेजोबिंबाप्रयातेन निर्मलावप गुन्तु स्वमेनमोस्तु ते ॥ प्रशादेन विशालाक्षी स्तीर्णोस्मि भवसागरात् ॥ सर्वातीतः सर्वगश्च खमिवायमहं स्थितः ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ एवं स्थिते महायामत्व प्राणेश हृदयप्रिये ॥ किमिदानीं प्रभो ब्रूहि रोचते ते महामते ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ प्रतिषेधं

तौ कुर्यादा वा प्रयान्तरे अपतितेन कृयातिशयमुक्तेन निन्दितेन तिरतिशयेन च प्रकाशेन समोस्मि ॥ यदिति ॥ असीत्येन [illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] दमयमहमिन्यर्थेन तत्र सिद्धं ॥ यद्वस्त्वस्मि अहं तद्वास्मि तन्तु वस्तु वक्तुं न शक्नोमि ॥ नाम

आमाघमावात् ॥ ॥ रामा । हेला ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नि०ग्रा
१०२

101

यदाचरसितत्विवंकदाचिदेद्यिननथा ॥ यदेवकिंचिज्जानासितदेवकुनुसुंदरी ॥ तदेवधारयिष्यामिप्रतिविंवंयथामणिः ॥ नस्तौ
मितचनिंदामियथेष्ठसितथाकुनु ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यद्येवंनन्महावाहोममाकर्णःयमन्मतं ॥ श्राकर्णपजीवन्मुक्तात्मानस्तंदे
वाहर्तुमर्हसि ॥ सर्वत्रैकप्रावबोधेनमोर्ष्पकृयमुवान्वितः ॥ निरिक्षामलावदाकाशविशदासंस्थितावयं ॥ तस्मादाद्यंतमध्येषुये
वयंपुनुषोत्तम ॥ मेर्स्यमेकंपरितंद्रपगत्वानदूपतांपुनः ॥ राजेसनप्रकृतेनेमंकालंनीत्वाक्रमेणवै ॥ विदेहतांप्रयास्या
मष्ट्रमोकालेनकेनचित ॥ स्वएवनगरेराज्ञामवत्वंस्वासनेस्थितः ॥ उत्तमाहनुकान्तानांमहिषीनेभवाम्यहं ॥ इदंमुखमिदंत्रेति
मिथुनेकृयमाणने ॥ ममसेवपदेशंत्रिनिष्टत्वंविगतेचिणः ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ युक्तमुक्तंविशालाक्षीत्वयेतस्स
मयाधिया ॥ कोवार्थकिलरासमग्रहेमागोवाभवेत ॥ सुखदुःखदशाश्चिंतांत्यक्त्वाविगतमत्सरं ॥ यथासंस्थानमेदेमे
तिष्टावस्वस्थ्यतांगतै ॥ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथोत्थायनुचूडालारत्नकुंभपुरस्थितं ॥ कातंसंकल्पयामासपूर्णस
प्ताब्धिवारिभिः ॥ ॥ श्रीरामा ॥ ॥ कृष्ण ॥ कृष्ण ॥ कृष्ण श्रीमतगोपिःनाथायनमः ॥ ॥ श्रीगोपिजनवल्लभा
य नमः ॥ ॥ श्रीगोविंदायनमः ॥ ॥ रामा ॥ कृष्ण ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तेनमंगलकुंभेनतंपूर्वाभिमुखंस्थितं॥भार्याभर्तारमेकांतेस्वराज्येभिषिषेचसा॥अथासनेसमास्थाप्यमहादेवीपदेत
था॥ अभिषिक्तांनृपश्चात्वाचूडालामाहतांप्रियां॥ शिखिध्वजउवाच॥ प्रियेकमलपत्राक्षिकृपणात्संकल्पसंभवां॥ महा
विभवमुद्दामंमेसैन्यमाहर्तुमर्हसि॥ ॥ वशिष्ठउवाच॥ ॥इतिकांतवचः श्रुत्वाचूडालावरवर्णिनी॥ सैन्यंसंकल्पयामा
सनीरंध्रीकृतकाननं॥ तत्रगांधर्वद्विपवरस्कृतपार्थिवमंडनं॥ रक्षितंहृष्टसामंतेरारूढौनृपदंपती॥ ततः शिखिध्व
जोराज्ञामहिष्यासममिष्टया॥ पदातिरथसंवाधंकर्षनतिवलोवलं॥ तस्मान्महेंद्रशैलेंद्राद्बलितस्वांपुरींप्रति॥
प्रापाल्पेनैवकालेनस्वांपुरींस्वर्गशोभनं॥ पुरीस्थातस्सामंतास्तदागमनमादृताः॥ विविदुर्जयशब्देननि
र्जग्मुश्चोदिताशयाः॥ एकतांसंप्रयातेनतारतूर्यादिनासह॥ प्रस्तुतेनपूर्वेणसमसामंतेनतेनच॥ वलद्वयेनतेना
सौविवेशनगरंनृपः॥ दशवर्षसहस्राणिराज्यंकृत्वामहीतले॥ ॥ श्रीराम॥ श्रीकृष्ण॥ श्रीकृष्णायनमः
॥ ॥ श्रीकृष्ण॥ ॥ कृष्ण॥ कृष्ण॥ कृष्ण॥ कृष्ण॥ कृष्ण॥ कृष्ण॥ ॥ कृष्ण॥ कृष्ण॥ ॥ श्रीरामायनमः॥

नृय२

नि० प्र
१०२

ततः परंतावन्योन्यानुमत्या स्वराज्योन्मुखौ संकल्पसिद्धेन सर्वतीर्थजलेन परस्परमभिषिक्तौ महता साम्राज्यवैभवेन स्वपुरीं प्रविश्य दशवर्षसहस्राणि साम्राज्यसुखमनुभूय तन्मात्रविमुक्तौ विदेहमुक्तिं जग्मतुरिति ॥ ॥ ॥

महच्चूडालया राम विरतो देहधारणात् ॥ देहमुक्तस्य निर्वाणाम स्नेहइव दीपकः ॥ अपुनर्जन्मने राजन्
जगामेति महामतिः ॥ भुक्त्वा भोगाननन्तान्भुवि सकलमहीपालचूडामणित्वे स्थित्वा सोदीर्घकालं
परमपदमनंतं प्राप्तवान्प्रत्यशेषः ॥ एवं राम त्वमीतं तत्प्रकृतमनुसरन्कार्यजातं विशोकः स्थित्वेति
ष्टस्वयं वाप्य सम्यगनुसरन् भोगमोक्षादिलक्ष्मीः ॥ ॥ इति वासिष्ठरामायणे निर्वाणप्रकरणे किराट
त१ चिन्तामणिगङ्गोपाख्यानेंयगर्भे शिखिध्वजोपाख्यानेनाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥

थाशेषसंक्षेपः ॥ ॥ इति संसारतरणिनाम्नि वासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे किराटचिन्तामणिगङ्गोपाख्याने नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम
१०२

पूर्व्वप्रतिबंधकपापसंक्षयाभावे दुर्लभमपि स्वात्मज्ञानमाचार्यस्य प्रयत्नातिशयाल्लभ्यत इति दर्शयितुं अनेकोपाख्या
नगर्भं शिखिध्वजोपाख्यानमाख्याति ॥ ॥ इदानीं चित्तत्याग एव सर्व्वत्यागो नाम इति कचोपाख्यानेनाह ॥ ॥ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ एतत्ते सर्व्वमाख्यातं शिखिध्वजकथानकं ॥ अनेन गच्छ मार्गेण न कदाचन खि
द्यसे ॥ ॥ शिखिध्वज ॥ क्रमेणैव यथाबोध मवाप्तवान् ॥ कचो बृहस्पतेः पुत्रस्तथा बुध्यस्व रा
घव ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ बृहस्पतेर्भगवतः पुत्रो यो भगवान्कचः ॥ यथा प्रबुद्धो भगवन्सम
मे नन्तथा वद ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ बालभावात्समुत्तीर्णः संसारोत्तरणोन्मुखः ॥ कचः पदप
दार्थज्ञो बृहस्पतिमभाषत ॥ कच उवाच ॥ ॥ भगवन्सर्व्वधर्मज्ञ कथं संसृतिपञ्जरात् ॥ अ
स्मान्निर्गमनं ब्रूहि तत्त्वं नाडीव तन्तुना ॥ ॥ राम ॥ कृष्ण ॥ गोविन्द ॥ ॥ ॥ ॥

र्चीयते ॥ ॥ बालेति ॥ बालभावान्मोक्षमार्गे ॥ पदपदार्थज्ञः पदं प्रदेशस्तत्त्वं पदेनयोरर्थः पदार्थः ॥ भगवन्निति ॥ जीव
नं तु नाडीवः प्राणधारणं प्रवर्तनं तु चेष्टानिमित्तस्तन्तुरयमनेन ॥ ॥

शिव
१०३
103

एकमिति॥ ॥ सर्व्ववेदनं सर्व्वं साक्षिचिन्मात्रमेववस्तु विद्यतद्दृश्यत्वयत्‌ ॥ नदितितत्त्वभावन्नाशावित्स्वरूपभावनात्‌।

बृहस्पतिरुवाच ॥ अनर्थमकराघारादस्मात्संसारसागरात्‌। उद्धीयते नित्युद्वेगं सर्व्वत्यागे न पुत्रक ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इत्याकर्ण्य कचो वाक्यं पितुष्परमपावनं ॥ सर्व्वमेव परित्यज्य जगामैकान्तकाननं ॥ बृहस्पतेस्तद्गमनं नोद्वेगाय बभूव ह ॥ संयोगे च वियोगे च महान्तो हि महाशयाः ॥ अथ वर्षेषु जातेषु त्रिषु पंच सु चाऽनघ ॥ पुनश्चाप महारण्ये कस्मिंश्चित्स्थितं कचः ॥ परिपूज्याभिवाद्यैनं समालिंग्य पितुः पुत्रकं ॥ अपृच्छद्वाक्यातिं भूय सकचश्च क्लान्तया गिरा ॥ अद्याष्टमं वर्षं सर्व्वत्यागस्थितो मया ॥ तथापि तात विश्रान्तिं नाधिगाच्छामि निर्दितो ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ एवमार्त्तवचस्तस्मिन्कचे वदति कानने ॥ सर्व्वमेव त्यजेत्युक्त्वा वाक्पतिर्दिवमुत्ययौ ॥ गते तस्मिन्कचो देहाद्वल्कलाद्यपपाद्यात्पुजन ॥ ततोऽसौ मासैस्त्रिभिर्भावनपुनर्वर्षत्रयेण च ॥ कस्मिंश्चित्काननान्तरे ॥ दृश्यमानमनाघ्नपाद तमेव पितरं गुरुं ॥ कृतप्रज्ञानमस्कारं नमालिंगितपुत्रकं ॥ अपृच्छत्तमसोऽयमस्य यष्वेदगाद्गद्या गिरा ॥ ॥ कच उवाच ॥ ॥ तात सर्व्वं परित्यक्तं कंथापेश्युतत्वापि ॥ तथापि तातस्ति विश्रान्तिस्वपदे किं करोम्यहं ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ चित्तं सर्व्वमिति प्राहुस्तत्त्यक्त्वा पुत्र राजसे ॥ चित्तत्यागं विदुः सर्व्वत्यागं सर्व्वविदो जनाः ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥

इत्युक्त्वा वाक्पतिः पुत्रं पुष्पक्वेव तरसा नभः ॥ अविद्येय च कश्चित्तं परित्यक्तुं मयि विन्त्वधी ॥ ॥

चिदिति ॥ अथ तत्स्वरूपे पश्यहं भावो न युज्यते तत्स्पर्शः ॥ ॥ लोकाशिशिरविक्रान्तलेत्तलमिवचि ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ ॥

राम
१०३

चित्तमप्यसौ वित्तं नदा वेदकानने ॥ तदा संचिंतया मम साध्वियेव मविषण्णया ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ पदार्थवृंदं देहादि न
चित्तमिति कथ्यते ॥ तदेतत्किं किंवा वाच्यमर्थं निरागस्कं त्यजाम्यहे ॥ पितुं शकासं गाच्छामि तात्तु चित्तमहो रिपुं ॥ ज्ञात्वा या
वत्सज्ञाम्याशुतत्तस्तिष्ठामि विज्वर ४ ॥ ॥ वसिष्ठ ॥ ॥ चित्तयित्वा तत्रागमत्तिकचस्तं पितरं गुरुं ॥ यपृच्छ प्रयतोभूत्वा चि
त्तं तात किमुच्यते ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ चित्तं निजमहंकारं विदुश्चित्तविदो जनाः ॥ अनयोयमहंभावो जंतोस्तच्चित्त
मुच्यते ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ मन्येस दुःष्करस्त्यागो न सिद्धिमुपगच्छति ॥ कथमेष किल त्यक्तुं शक्यते योगिनां वर ॥ ॥ बृ
हस्पतिरुवाच ॥ ॥ अपि पुष्पावदलनादपि लोचनमीलनात् ॥ सुकरोहंकृतेस्त्यागो न क्लेशोत्र मनागपि ॥ एकात्म
घं३ तरहितं चिन्मात्रं मम लं ततं ॥ खादप्यतितरामच्छं विद्यते सर्ववेदनं ॥ तदेव भावयन्साधु ४ शात्मस्तिष्ठ गतव्यथ ४ ॥ स्थि
त्याःनूपेह्य हं भावो लीयते तत्त्वभावनात् ॥ इति कोयमहंभाव ४ कोवात्तु कथमुत्थित ४ कोयमहंभाव ४ कुतो अतः २
तु कथमुत्थित ४ ॥ क्वात्मसुजातो रजोराशिं क्वानलात्तु उत्थितं जलं ॥ अयं सोहमिति व्यर्थप्रत्ययं मत्तज्ञकात्तु च्छं परिमिताका
रे दिक्काल विवशीकृतं ॥ ॥ राम ॥ कृष्ण ॥ कृष्ण ॥

अयं अहं सोहमिति ॥ दिक्काल विवशीकृतं परिमिताकारं तुच्छंम प्रत्ययं त्यज ॥ ॥ श्रीराम ॥ कृष्ण ॥ ॥ कृष्ण ॥ ॥

नि० र्वा
२८४
104

दिगिति ॥ सर्वार्थमयमपि ॥ यदेकार्थमेकरूपं तदममलं चिन्मात्रं भवानित्यन्वयः ॥ अहमिति ॥ शशशृङ्गवदहं

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं स्वच्छं नित्योदितं ततं ॥ सर्वार्थमयमेकार्थं चिन्मात्रममलं भवान् ॥ ॥
वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इति प्राप्य परं योगमुपदेशमनुत्तमं ॥ जीवन्मुक्तो बभूवासौ ततो देवगुरोः
सुतः ॥ निर्ममो निरहंकारश्छिन्नग्रंथिः प्रशान्तधीः ॥ कचो यथा स्थितो राम तथा तिष्ठ विका
रवान् ॥ अहंकारमसद्विद्धि मेनमाश्रयमास्त्वं ॥ असन् शशशृंगवत् किल त्याग ग्रहे
कुतः ॥ ॥ ॥ इति नि र्वाणप्रकरणे कचोपाख्यानं नामाष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ॥

तमहंकारं नाश्रयमास्स्व त्वमित्यर्थः ॥ ॥ इति निर्वाणप्रकरणे वासिष्ठविवरणे कचोपाख्यानं नामाष्टत्रिंशः सर्गः ॥

गा०
२८४

पूर्वं चित्तत्यागोप्येवं सर्वत्यागः इत्युक्तं इदानीम् अविचारितरम्याणाम् अहंकारः संसारेण सहैव शोच्यतां तत्र दृष्टान्तं तया मिथ्यापुरुषदृष्टान्तं तेन निरूप्यते
द्वित्वेति द्वित्वमते भेदविषयत्वात् एकत्वमते सत्त्वभेदप्राप्तियोगित्वेन भेदरोधे विततत्वात् तेन भेदपि त्यक्त्वा शेषस्य भेदाभेदाभ्याम् अव्यपदेश्यो चिन्मात्र
रूपे वस्तुनि स्थितः सन् दुःखितो भव वा यथा निर्निमित्तम् एव मिथ्यापुरुषवद् दुःखितो मा भव इत्यर्थः इति मया यत्र मया तु मानं स्वाहंकाररूप

वशिष्ठ उवाच ॥ द्वित्वैकत्वमतीं त्यक्त्वा शेषस्थो दुःखितो भव वा मा दुःखितो भवात्यर्थं त्वं मिथ्यापुरुषो यथा ॥ राम उवाच ॥ प
रमागतोस्म्यहं स्वस्थिं त्वाना भूतेव तो त्वत्तोपि भूयः श्रोतुमिच्छामि निर्वाणप्रश्नमिमं मीश्वर ॥ किमुच्यते मुनिश्रेष्ठ मिथ्यापुरुष
नामकः स्वप्नवत् कृत्वा तं जगद्दृष्ट्वा ज्ञातं वदाशु मे ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ मिथ्यापुरुषबोधाय शृणु राघव सोऽभवन् इ
मामाख्यायिकां हास्यजननीमुदारितां ॥ अस्ति कश्चिन्महाबाहो मायायंत्रमयः पुमान् ॥ बालपेलवधीर्मूढो
मूढो मौर्ख्यैककेवलः स एकान्ते क्वचिज्जातः शून्ये तत्रैव वर्तति ॥ केशोण्डुकमिवाकाशे दृग्गतं स्वेयच्चामरौ ॥ ॥

बालपेलवधीः बालवदल्पबुद्धिः मूढ इति पुमानेकान्ते निष्प्रपंचे शून्ये निर्विशेषे क्वचिद् अपदेश्ये चिदाकाशरूपे वस्तुनि जातः तत्र
चैव वस्तुनि वर्ध्योस्मि केशोण्डमिव कुंडलीतकेशसंघ इव सर्वे धिग्गात्स्वेव चभ्रान्तिमात्रसिद्धिस्तिष्ठति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ति०३ तस्मादिति। तत्र चिदाकाशे तस्मान्मायाप्रकृषादहंकारादन्यं नातिपश्चाति तस्य एव सर्व्वस्याप्यहंकारिकत्वात्॥ तत्वदाभासं तेनेनेनविषु
१०५ यदादिरूपेन भासमानमन्यत्स्वपंचातिरिक्तं यश्च वस्तु विन्तश्च न पश्यति नात्तु संधत्ते इर्मतिनात्। संकल्पइतिश्लोकद्वयं वाक्यं तत्र चि
दाकाशे वृद्धिं प्रपेग्रुषः स्वस्यमायाप्रेमसः स्वचाकाशस्थापयित्वाकृत्वचिदाश्रये त्रितिष्ठाप्यरक्षामियस्मादिष्टं वस्त्राद्दृष्टं रक्षानीयमितिसं

तस्मादत्पन्नतत्राश्चिय दृश्चिचसमप्रवतत्॥ यद्वान्यत्तत्तराभासं नचपश्यतिदुर्म्मतिः॥ संकल्पस्तस्यसंजातंतत्र वृद्धिंगु
पेयुषः॥ खंस्थापयित्वारक्षामिवस्थिधंरक्षमादरात्॥ इतिसंचिन्त्यपंथोमरक्षार्थंसोकरोद्गृहं॥ अस्पकोशेवंधास्या
रक्षितंखंमयेत्यसौ॥ अथकालेनतस्यगृहंनाशमुपायजो॥ कालत्तरेणाहृदयवातेनवतरंगकः॥ ॥

कल्पोजातः इति एवं च संचिंत्यघटम्योमरक्षार्थंमप्यमान्यगृहमकरोत्॥ अस्यगृहस्याकोशेभ्यंतरेखंमयारक्षितं॥ इत्यास्थामादरमक राम
रोत्॥ अथेति॥ कालांतरेणसरदाख्येनवर्षकोशेघभानाशमुपपातितत्वत्॥ ॥ १०५

दाद्गृहेत्यादिक्षादौ गृहं तेना मे कूपो ततः कुंभं ततः कुंडं गत्वा विशेषं स्याली चा। ततनो महाशालं विशालगृहमुक्तं चतुःशालं च धान्या

हा गृहाकाश नष्टः त्वं हा क्वयासि तमुत्सिस्तुणा॥ त्वां गृहे भग्ने गृहाकाशमित्यथैनं शुशोच सः॥ इति शोकमतं कृत्वा गु
नस्तत्रैव वद्धमति॥ कूपं च के स्वरक्षार्थं कूपाकाशपरो भवत्॥ ततो नाशं स कालेन नीतः कूपो पितस्य वै। कूपाकाश
गते शोके निमग्नोसौ ततो भवत्॥ कूपाकाशप्रलापान्ते कुंभं शीघ्रमथाकरोत्॥ कुंभाकाशपरो भूत्वा स्वयं निवृत्तिमा
घयो॥ कुंभो पितस्य कालेन नाशं नीतो रक्षितुं हयामेव दिशमास्त्वैड भंगः स्याहि नस्यति॥ कुंभाकाशप्रलापान्ते ख
रक्षार्थं चकार सः॥ कुंडं तत्रैव तेनासौ कुंडाकाशपरो भवत्॥ कुंडमप्यस्य कालेन केनचिन्नाशमाययौ॥ तेनासौ वतम
ग्ने न कुंडाकाशे स्मा सोवस॥ कुंडाकाशस्य नाशान्ते खरक्षार्थं चकार सः॥ चतुःशालं महाशालं सदाकाशपरो भवत्॥ तद
प्यस्य महाराष्ट्र कालः कवलितः स्वजः। जीर्णपर्णं यथा वातस्ततः शोकपरो भवत्॥ चतुःशालस्य शोकान्ते खरक्षार्थं चका
र हा॥ कुशूलमंत्तदाकारं तदाकाशपरः स्थितः॥ तदप्यस्य महाराष्ट्र कालो वातस्वांबुदं॥ कुशूलाकाशशोकेन ते
नासौ पर्यतप्यत॥ एवं गृह चतुःशाल कुंभ कुंडक कुसूलकैः॥ तस्मापर्धवशान्नाशाकालोरु खमघो गतः॥ ॥

चतुर्णां शालानां समाहारं ततः कुशूलः धान्यावपनस्थानं च कृत्वा तमन्वासेक्ष्य सेचेति संक्षेपः॥ ॥

नि०प्र एवामिति। एवं दुःखमयतया स्थितं सकृन्मतिमुक्तायां स्थितिं गगनं गृहेनैकेन चिदाकाशमस्याऽनेन यः स्वकृतसंचयनं गगनोऽजनितायाश्च यन्दुःखं
१०६ तथा गगनं विषयात्मनश्च आधनत सातदुःखान्तरात्। यत्तु दुःखजातमाति गतागतिसमूढत्वपाधीनां गमनागमनसंबंधेन मूढः स त्वं स्वयं
वयाति। मायेति। मायायंत्रमयो यः प्रमानूप्रोक्तः तमेतं स्वं त्वावरोपितं चिदाकाशोऽयमहंकारं विद्धि। यदिति अनंतमपरिच्छिन्नं॥ प्र

एवं स्थितः सगगनं कुमतिस्फुलायां स्वक्कतूपगृहेण गमनेन किलात्मबुध्या। दुःखान्तराद्धुनतराद्धृतदुःखयातमायाति याति
गतागतिसंगमूढः॥ श्रीराम उवाच॥ मिथ्यानरस्य संगेन किं मायायंत्ररूपत्प्रभो। कथितो यं तया व्योमरूपं नं च किमुच्यते॥
वशिष्ठ उवाच॥ मायायंत्रमयः प्रोक्तो यः प्रमानूस्तनुतं दरन एनं त्वं तमहंकारं विद्धि स्वत्वावरोपितं॥ यस्मिन्नाकाशको
शे स्मिन्नाधोजगदिदं स्थितं॥ तदनंतमसद्भूतं सर्गादौ तिष्ठति स्वयं॥ तस्मादुदेत्यहंकारं स्वर्वं स्पंद इवानिलात्॥

सर्वोपाधिरहितं शून्यं तच्चासनव्यवहारस्य विषयसहशाद् इदमग्र आसीत् ततो वै सहजायते इति श्रुतेः॥ ईदृशं यद्वस्तु सर्गादौ तिष्ठति राम म
तस्माद्वस्तुनः सर्वं प्रथमेवाहंकार उदेति। अनिलात्क्षिमितयोः सकाशात् स्पंदः स्खलनमिवेति॥ ॥ १०६ ५

अनात्मेति। अनात्मावस्तुनः आत्मनोऽर्थः त्वंस॥ सोहमहंकारः। आत्मैकरक्षार्थं चिदाकाशरूपस्यात्मनः। एवं रक्षणाय नानाविधां देहान् भूयोभूयोविनाशेपि सति सृजति रूपेति। असावहंकारः॥ रूपादित्वत्वात्। देहकान्त्यक्त्वा आकाशकल्प आत्मा रक्षत इतितद्योगितस्मिंश्चिदाकाशे भवते याति॥ आकाशादिति॥ य आत्मा आकाशादिति॥ आत्मा आकाशादितिविस्तीर्णः सकथं गृह्यते रक्ष्यते वा तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुन एवा

अनात्मास्मैकरक्षार्थं देहान्नानाविधानसौ॥ भूयोभूयोविनाशेपि सृजत्याकुलतां गतः॥ रूपकुंड चतुःशालकुंभादीन्देहकानसौ॥ त्यक्त्वा रक्षन आत्मेति याति तद्योगभावनां तथैव मिथ्यापुरुषो रक्षन्नात्मशंकया॥ घटाकाशादिसुक्लिष्टं एवं मात्मोशवान्नवा आकाशादपि विस्तीर्णः॥ शुद्धः सूक्ष्मश्चिदाकाशः भुमः॥ यः आत्मा स कथं केन गृह्यते रक्ष्यते यवा॥ हृदयाकाशमात्रस्य शरीरक्षयसंक्षये॥ व्यर्थं भूतानि शोचंति नष्ट आत्मेति शंकया॥ घटादिषु प्रयत्नेषु यथाकाशाद्यखंडितं तथा देहेषु नष्टेषु देही नि॥

मावादितिभावः॥ हृदयेति। हृदयाकाशमात्रस्य हृत्पुंडरीकावाप्तिस्थितस्याकाशस्य शरीरक्षयेण न संक्षये सति भूतान आत्मा नष्ट इति शंकया व्यर्थमेव शोचंति। घटादिष्विति। आकाशादित्यादिशब्देन दिशाद्यमूर्तद्रव्यं संग्रहः॥ श्रीराम

१०७ 107

शुद्धेति॥ अयमात्मा शुद्धचिन्मात्रं अणोः सूक्ष्मादाकाशादप्यणुः। सूक्ष्मो निरवयवत्वात्। आत्मा स्वानुभूत्यंशमात्रत्वात्स्वानुभवमात्ररूपत्वा
त्॥ खवत् आकाशवन्न नश्यतिनेति। किंचिदपि वस्तु क्वचिदपि देशे कदाचिदपि न जायते न म्रियते च किंतु हि ब्रह्मैव केवलं जगद्विवर्तरूपेण
जगदाकारेणाज्ञं मनेपरिस्फुरति। सर्वमिति। इदं सर्वं जगत् आदिमध्यान्तवर्जितं अत एव भावाभावाभ्यां विनिर्मुक्तं शांतमेतं नद्वितीयं ब्रह्म

शुद्धचिन्मात्र आत्मायमाकाशादप्यणोरणुः। स्वानुभूत्यंशमात्रत्वात्। खवदात्मा न नश्यति। न जायते न म्रियते क्वचित्किंचि
कदाचन॥ जगद्विवर्तरूपेण केवलं ब्रह्म जृम्भते। सर्वमेवमिदं शांतमादिमध्यांतवर्जितं। भावाभावविनिर्मुक्तमिति मत्वा सुखीभवास
र्वापदां निलयमङ्गमस्वतंत्रमासन्नपातमविवेकममानमज्ञं॥ बोधादहंकृतिपदं सकलं विमुच्य शेषे सुबुद्धपादत्त्वमतां प्रयाहि
४१। इति निर्वाणप्रकरणे मिथ्यापुरुषोपाख्याने नाम एकोनचत्वारिंशः सर्गः॥ ॥श्री राम॥

ति मत्वा सुखी भव च। सर्वेति। सर्वापदां निलयं अङ्गं अस्वतंत्रं। आसन्नपातं न्नपातं नश्वरं अविवेकं अमानं अप्रामाणिकं अज्ञं जडं अहंकृतिपदं अ
हंकारस्पदं स्त्र सकलंमपि बोधादात्मतत्त्वस्वरूपावबोधात्॥ हे जो विमुच्य शेषे अहंकृतिरहिते सुबुद्धं पदे ज्ञानिपदे स्थितः त्वमतां जीव
न्मुक्ततां प्रयाहि॥ ॥इति संसारतरणिनाम्नि वासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे मिथ्यापुरुषोपाख्यानं नाम चत्वारिंशः सर्गः॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीकृष्ण

सर्वमहंकृतिरेव मिथ्याशोकहेतुरित्यर्थः॥ इदानीं कथं तर्हि धीविश्रांतिरित्याकांक्षायां॥ समाधिनापि महता कर्तृत्वादिना धियो विश्रांतिः॥ सिद्ध्यतीति प्रसंगीश
व्यानेन निरूप्यते॥ तस्येति॥ इदं जगत् तस्य सर्वप्रपंचाधिष्ठानआत्मतत्त्वस्य विस्मृत्यैव अननुसंधानेनैवास्थितिं प्रमाणीवं बुद्धिंगतं अन्यस्मात्तु का
रणान्नागतं रज्जुभुजंगवत्॥ तथा हि रज्वारोपितो भुजंगो रज्जुस्वरूपाज्ञानादेव सिद्धः॥ आदित्यव्यतिरेकेणाभविना। आदित्याद्भेदेन भावयति तत्त
॥वसिष्ठ उवाच॥ तस्याहं श्यात्मतत्त्वस्य विस्मृत्यैव गतं स्थितिं॥ नान्यस्मादागतं राम जगद्रज्जुभुजंगवत्॥ आदित्यव्यतिरेकेण यो भावयति
गवत्॥ रश्मिजालमिमं त्वेतत्तस्यान्यदिव भास्वतः॥ कनकव्यतिरेकेण केयूरं येन भाविनो॥ केयूरमेव तं तस्य न तस्य कनकं हि तत्॥ ॥
आदित्याव्यतिरेकेण रश्मयो येन भाविता॥ आदित्य एव तेनस्य सिद्धिर्विकल्प्य सम्यग्च्यते॥ श्रीराम॥ श्रीकृष्णं॥ ॥
स्य एतद्रश्मिजालं भास्वतोन्यदिवमवसि॥ कनकेति॥ पूर्वोक्त एवार्थः॥ इदानीमभेदभावनामाह॥ आदित्येति॥ येन पुंसा रश्मय आदित्यव्यति
रेकेन भाविता॥ तस्य ते रश्मयोप्यादित्या एव स पुमानभेददर्शिनी विकल्प उच्यते॥ श्रीराम
॥ द्वीनान्यस्मात्कारणान्नद्रुतं॥ आदित्येति॥ ध॰ पुमानिदं रश्मि॰

कनतेति।। कनकैकमहाबुद्धिषु कनकमित्येवंमहतीबुद्धिर्यस्यसपुमानाना॰ कल्पउच्यतेनानानामिति। अखिलांल्लानांतांत्यक्त्वाशु॰ द्धचिन्मा
त्रकोटरेगर्भस्थितो। यत्संवेद्येनविनिर्मुक्तंसंचिनत्वं। तथैव। स्थिरः समाहितोभव॰। स्वयमिति श्लोकद्वयंवाच्यं। आत्मास्वयमेवयदासंकल्पनामि
काशक्तिंअनिलस्पंदशक्तिमिव।। आत्मैवनकारणांतरेणस्फुरितोकार्य्योन्मुखीकरोति। तदाएथगिवाभासंआत्मन्योन्यादिवाभासमानंसंकल्पकल्न

१०८ 108 कनकाव्यतिरेकेणकेयूरकेनभाव्यते। कनकैकमहाबुद्धिनिर्विकल्पमउच्यते। नानानामखिलांत्यक्त्वाशुद्धचिन्मात्रकोटरे।।
संवेद्येनविनिर्मुक्तेसंचिन्तत्वेस्थिरोभव। स्वयमात्मात्मनेवाशुशक्तिंसंकल्पनामिकां। यदाकरोतिस्फुरितांस्पंदशक्तिमिवा
निलः। तदाएथगिवाभासंसंकल्पकलनामयं।। मनोभवतिविघ्रासैत्मभावयत्वाक्कतिस्वयं। श्रीराम ।। ।।

नामयंविश्वात्मसर्वप्रपंचात्मकंस्वाक्कतिस्वाभारमेवस्वयंभावयतमनोभवति।। ।। श्रीराम।। ।। श्रीकृष्ण।। ।। श्रीशिवोजय राम १०८

संकल्पेति। अंतःकरणादिदं आभोगि विस्तीर्णं जगत् संकल्पमयमेव दृश्यतां। न सत्यं तत्त्वज्ञानेन साध्यत्वात् न च मिथ्या व्यवहार्यत्वात्॥ किं
तर्हि स्वप्नजालमिवानिर्वचनीयत्वेनोत्थितं॥ पदार्थेति॥ पदार्थजातस्य समूहे सर्वस्मिन्नपि संविस्तारतया संविन्मात्रतया संविन्मात्रेण प्रमा

संकल्पमयमेवेदं जगदाभोगि दृश्यतां। न सत्यं न च मिथ्यैव स्वप्नजालमिवोत्थितं। पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् व्यवहरन्
स्वपन्। नापूर्वं विद्यते सर्वं सत्यमित्येव भावय॥ यद्यत्करोति तद्धि संविन्मात्रममलं ततं। ब्रह्म प्रष्टुं हिताकारं तस्मादन्यन्न विद्यते
पदार्थजाते सर्वस्मिन् संविस्तारतया स्थिते। संविदेवेदमखिलं जगन्नानास्ति कल्पना। संभवादखिलाकारे लोकस्यास्य एव संविदः
॥ संवेद्यमपि नास्त्येव बंधमोक्षौ ततः कथं॥ ॥

तया स्थिते सति संविदेव हि भयति विषयसत्त्वोपशमेऽशरणमिति न्यायात्॥ इदमखिलं जगत् संविदेवेति निश्चीयतां। अत्रान्या कल्पना भे
दकल्पना नास्ति अखिलाकारे एतस्य कस्यापि संविदः संभवाद्धेतोः॥ ॥ ४॥ ॥

वा॰टी॰ मोक्षोयमेवखलुबंधश्चित्तप्रसत्त्याचिंतानिरस्यसकलोविकलाभिमानः॥मौनीवशीविगतमानमदोमहात्माकुर्वन्स्वकार्यमनहंकृतिरेवतिष्ठ॥म
१०९ हाकर्त्तामहाभोक्तामहात्यागीभवानघ॥सर्वानूशंकान्परित्यज्याधैर्य्यमालंब्यशाश्वतं॥ ॥रामउवाच॥ ॥किमुच्यतेमहाकर्त्तामहात्या
गीकिमुच्यते॥किमुच्यतेमहाभोक्तासम्यक्कथयमेप्रभो॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ ॥एतद्भूतत्रयंरामपुरावेंद्रार्द्धमौलिना।भृंगीशायतुसंप्रोक्तं
109 येनासौविज्वरःस्थितः॥सुमेरोरुत्तमेशृंगेपूर्व्वंशशिकलाधरः॥ अतिष्ठदग्निसंकाशेसमग्रपरिवारवान्॥तमपृच्छन्महातेजास्तुविज्ञान
वान्स्वतः॥भृंगीशःप्रणतोतोरामबद्धांजलिरुमापतिं॥भृंगीशःसंसाररवनांनाथतरंगतरलामिमां॥ अवलोक्यधियस्त्यामितत्ववि
भ्रांतिवर्जिताः॥कमंतःनिश्चियंकांतंसुररीकृत्यसुस्थिरं॥अस्मिन्जगज्जीर्णगृहेतिष्ठामिविगतज्वरः॥ ॥ईश्वरउवाच॥ ॥सर्वा
शंकापरित्यज्यधैर्य्यमालंब्यशाश्वतं॥ ॥महाकर्त्तामहाभोक्तामहात्यागीभवानघ॥ ॥भृंगीशउवाच॥ ॥किमुच्यतेमहाकर्त्ताम
हाभोक्ताकिमुच्यते॥किमुच्यतेमहात्यागीसम्यक्कथयमेप्रभो॥ ॥ईश्वरउवाच॥ ॥रागद्वेषौसुखंदुःखंधर्माधर्मौफलाफले।यःक
रोत्यनपेक्षोवन्महाकर्त्तासउच्यते।मौनिवान्निरहंभावोनिर्म्मलोमुक्तमत्सरः॥यःकरोतिगतोद्वेगंमहाकर्त्तासउच्यते॥सर्वत्रवि राम
गतस्नेहोयस्साक्षिवदवस्थितः।निरिच्छंवर्त्ततेकार्य्येमहाकर्त्तासउच्यते॥ ॥उद्वेगानंदरहितःसमयास्वच्छयाधिया॥ ॥नशोचतिन
वोदेतिमहाकर्त्तासउच्यते॥ ॥ १०९

जन्मस्थितिविनाशेषु सोमयात्तमलेस्वयं॥समभेवघनोयस्यमहाकर्त्तासउच्यते॥नकिंचनद्वेषितथानकिंचिदपिवांछ
तिभुंक्तेचप्राकृतंसर्वंमहाभोक्तासउच्यते॥सुखदुःखैःक्रियायोगैःभावाभावैर्भ्रमप्रदैः॥युक्तेनसंक्षुभ्यतियोमहाभोक्तास
उच्यते॥जरामरणमापच्चराज्यंदारिद्र्यमेवच॥रम्यमित्येवयोवेत्तिमहाभोक्तासउच्यते॥कट्वम्ललवणंतिक्तममृष्टंमिष्टमुत्तमं॥अव
मंचातिसाम्येनमहाभोक्तासउच्यते॥सरसंनीरसंचैववसुरतंविरतंतथा॥यःपश्यतिसमंसौम्योमहाभोक्तासउच्यते॥क्षीरखंडप्र
कारेचशुभमेवाप्यशुभमेतथा॥समतासुस्थिरायस्यमहाभोक्तासउच्यते॥इदंभोज्यमभोज्यंचेत्येवंत्यक्त्वाधिकल्पितां॥गताभिला
षंयोभुंक्तेमहाभोक्तासउच्यते॥आपदंसम्पदंमोहमानंदंमपरंपरां॥योभुंक्तेसमयाबुध्यामहाभोक्तासउच्यते॥धर्माधर्मौसु
खदुःखैतथामरणजन्मनी॥धियायेनेतिसंत्यक्तं॥महात्यागीसउच्यते॥सर्वेछाःसकलाःशंकासर्वेहासर्वहाःसर्वनिश्चयाः
धियायेनपरित्यक्तामहात्यागीसउच्यते॥येनधर्ममधर्मंचमनोमननमीहितं॥सर्वमन्तःपरित्यक्तंमहात्यागीसउच्यते॥या
वतीदृश्यकलनासकलेयंविलोक्यते॥सायेनसुष्टुसंत्यक्तामहात्यागीसउच्यते॥वसिष्ठउवाच॥इत्युक्तंदेवदेवेनभृंगीशाय
पुरानघ॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यतिष्ठरामगतज्वरः॥नित्योदितंविमलरूपमनंतमाद्यं॥ब्रह्मास्तिनेतरकलाकलंहिकिंचित॥इत्थं
वभावयतिरंजनतामुपेतोनिर्वाणमेहिसकलामलशांतवृत्तिः॥ ॥

अंतःसुखः॥ अतस्संधान निष्ठो वहिस्थं शरीरं कार्य्यजातं कुर्वन्न खेदं न्नायासि निराकृता हंकृतितां च उपैषि। इति श्रीवासिष्ठवि
वरणे निर्वाण प्रकरणे भृंगीशोपाख्यानं नाम चत्वारिंश सर्गः॥ पूर्वं समाधिना विनापि महाकर्तृत्वादिने व श्रीविश्रांते सिद्ध्य

इत्येव भावयन्निरंजनतामुपेतो निर्वाण मेहि सकलामल शांतिवृत्तिः॥ अनामयं ब्रह्म समस्तकल्पकार्यैकवीजं परमात्मरू
पं हृहवतं हं हितसर्वभावखमस्तिभातीव यदंग किंचित्॥ अन्यत्क्वचित्तर्किंचिद्दं कदाचिन्न संभवत्येव सदप्यसद्वा॥ इत्ये
व साधो दृष्टनिश्चयो तस्थित्वा गताशंक विनाशपाखा॥ अंतर्मुखस्सततं समस्तकुर्वन्वहिस्थं खलु कार्यजातं॥ न खे
दमायासि कदाचिदेव निराकृताहंकृतितामुपेषि॥ ॥इति श्रीवशिष्ठरामायणे निर्वाणप्रकरणे भृंगीशोपाख्यानं ना
म चत्वारिंशः सर्गः॥ ॥श्रीराम उवाच॥ ॥भगवत्सर्वधर्मज्ञ चिते हंकारनामनि॥ गलिवा गलन्रूपे लिंगं सत्वस्य किं भवेत्॥ राम ११०

तो मुक्तं इदानीं स्वविचारेणावोद्धुमशक्यमपि चित्ते गलिते गलद्रूपे चासति सत्वस्य प्राणिनः॥ लिंगं चिह्नं भवेत्॥ ॥ तदयु
क्तितो वुद्धिं व्यक्तां एवेति॥ ॥इच्छा कृपाख्याने नाख्यायते॥ ॥

वलादितिश्लोकपर्यंतंवाक्यं। अहंकारमयेचित्तेगलतिशिथिलोभवतिदुःकृतेवगलतिप्रतिबलात्परेषांयत्रविशेषात्संजाताश्रपिलो
भमोहादयोदोषाःपयांसिघस्मरोंनुहंसमिवसितंविमलाशयंतलिपान्नेनस्पृशंतिमुदितादयोमैत्र्यादयःशोभाहेतवोवक्त्रंकदाचिद
पितमुंचंति। वासनारूपादिग्रंथयोविच्छिन्नाइववशतैस्त्कवन्नि। त्रशपनेकोपादयोविछीयंत्ने। इंद्रियाणिउद्वेगेलिसन्नितंवहि

॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ ॥वलादपिक्षिसंजानानलिप्यस्याशयंसितं। लोभमोहादयोदोषाप्पयांसीवशरोतुहंद्दं॥ मुदितादया
शियोवक्त्रंनमुंचंतिकदाचन। गलत्यहंकारमयेचित्तेवलतिदुःकृते॥ वासनाग्रंथयश्छिन्नाइववशुघत्मलंशतैः। कोपस्तानवमा
यातिम्पेविमार्गंहिगच्छति॥ कामःक्रमंगच्छतिवलोभःक्वापिपलायते। नोल्लशंतींद्रियाणुद्वेःखेदःस्फुरतिनोघुके॥ तदुः
खान्युपहंहृतिवस्त्रंतिसुखानिव॥ सर्वत्रसमतोदेतिहृदिशैत्यप्रदायिनी॥ सुखदुःखादयस्तेतेदृश्यंतेयदिवासुखे। दृश्यपत्र
एवतुच्छतलोन्नतुलिप्यंतितेमतः॥ ॥ ॥

स्फुरंतिमोहोदोदैत्यंवतथाप्युर्वनस्फुरंतिदुःखानिनोपहंहन्ति। नवर्धंतेसुखानिवनवर्धंतिपारवश्यहेतवोनभवंति। हृदिशैत्यव्यापि
नीसर्वत्रसर्वेविषयासमताउदेतिसुखदुःखादयोमुखेदृश्यमानाअपितत्रद्विकारैरमिनीयमानांअपितुछत्वात्कालिप्त
त्वात्मनोनलिपंति॥ ॥

नि॰वा॰ विन्नरति। श्लोकद्वयंवाक्यं। किंविधिन्नेगलितेसतिमसाधुगीर्वाणतांदेवानांगणास्यापिस्पृहनीयतांअभिलषणीयतःगच्छति।
नस्यववपुत्तुपर्णांतकांतंकांतंकांतिमतअप्रतिरोधिसमाधेरप्रतिबंधकंतिम्हतंनिर्विकारंउर्जितंदैत्यपरहितंस्वच्छंनिर्मलंवसत।
१११ इत्यमनेनप्रकारेणाशेषंभवति। भावेति। संधृतिविभ्रमःभावाभावाभ्यामुत्पत्तिविपत्तिभ्यांअवतुस्लोपिभंगयुक्तोपिविवि

विन्नेगलतिगीर्घाणागणास्यस्पृहनीयतांसाधुगच्छत्तुदेत्यस्यसममताशीतवंद्रिका।।उपशांतंवकांतंवसेव्यमप्रति
रोधिवनिम्हतंवोर्जितंस्वच्छंभवतीत्यमलंवपुः। भावाभावावतुस्लोपिविविचित्रोपिमहानपि। तानद्रायनखेदायसतां
संधृतिविभ्रमः।। बुध्यालोकतमाध्येऽस्मिन्वस्कन्यम्नमितायदि। प्रवर्त्ततेनयोमोहात्तंधिगस्कनराधमं।।

त्रोपिमहानपिसतांतत्वज्ञानिनांतानन्द्रायनखेदायहर्षविषादहेतुर्नभवतीत्यर्थः। बुध्येति। बुध्यायदालोकनंविचारःत
न्मात्रंसाध्येऽस्मिन्मोरुलरूपो अस्नमितापदिवस्कनियोमोहान्नप्रवर्त्ततेतंधिगस्क।।०।।१।। राम
१११

विस्रांतिमितिउचितो विश्रांतिस्तत्र तिष्ठामासुं चिरसंगनिमित्तानां दुःखरत्नानां आकारं जननसागरमुत्तितीर्षोः पुंसः किंभंगकैरि
२ तिवैराग्यपूर्वं कोहं इदं जगच्च कथं केन प्रकारेणोत्पन्नं परमात्मा च कः कीदृशः स्यादिति विचारात्मिका मतिः परमो मेऽस्तूपायः॥इक्ष्वा

विश्रांतिमाप्तुमुचितां चिरसंगदुःखरत्नाकरं जननसागरमुत्तितीर्षोः॥कोहं कथं जगदिदं च परश्च कस्यात्किं भोगकैरिति
मतिः परमोऽस्तूपायः वसिष्ठ उवाच भवतामादिपुरुष इक्ष्वाकुर्नाम भूपतिः॥इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यथामुक्तस्तथा शृणु॥इक्ष्वा
कुर्नाम भूपालः स राज्यं परिपालयन्॥कदाचिदेकांतगतो मनसा सममचिंतयत॥जरामरणसंक्षोभसुखदुःखभ्रमस्थितेः॥
अस्य दृश्यप्रपंचस्य को हेतुः स्यादिति स्वयं॥जगत्येन विवेदासौ कारणं चिंतयन्नपि॥अथैकदा पृच्छद् सौ ब्रह्मलोकागतं मनुं॥
इतितं स्व सभासंस्थं भगवंतं प्रजापतिं॥इक्ष्वाकुरुवाच मां योजयति धाष्ट्र्येन भगवत्करुणानिधे॥भवत्प्रसादयवायं भवन्तं
प्रष्टुमंजसा॥कुतः सर्गोऽयमायातः स्वरूपं चास्य कीदृशं॥कियदेतज्जगत्कस्य कदा केनेति कथ्यतां॥ ॥ ॥

कुत्राकांकुत इति एतज्जगत् किंपरिमानं कस्य स्वं किमीश्वरस्य इत जीवानां कदाकस्मिन्काले प्रादुर्भूतं केन वा कारणेन तज्ज्ञानमि
तिकथ्यतां॥

नि· अ६ अहमिति। अता स्तीर्णाति॥ अतं निरंतरं यथा आस्तीर्णा त्वसारितात। मनश्ति। यत्तु क्वचिदपि नोदृश्यते इदं तया प्रवतीयते मनः
११२ षष्ठेंद्रियातीतं मनः षष्ठं येषामिंद्रियाणां चक्षुरादीनां तान्यतीतं विनाशं तदेवस्वस्त्वस्ति सद्रूपं तद्वस्तु आत्मेति कथ्यते इयमिति। त
स्मिन्नेव आत्मन्येव महाआदर्शे महति दर्पणे॥ भास्वतावेति॥ भास्वतावसमुत्पन्नातेजसः स्वभावाउत्पन्नाः। तेजसः स्फुरणास्व

अहं कथं च विषमादस्मात्संसृतिविभ्रमात्॥ विमुच्येयं अतास्तीर्णजालादिव विहंगमः॥ मरुवाच॥ अहो रुचिकरालेन वि
वेकेषु विकाशिनि॥ विततार्थपरिच्छेत्ता सारप्रश्नस्त्वया कृतः॥ यदिहं दृश्यते किंचित्तेनास्ति नृप किंचन॥ यथा गांधर्वनगरं यथा
मरुस्थले॥ मनःषष्ठेंद्रियातीतं यत्तु नो दृश्यते क्वचित्॥ अविनाशि तदस्तीह तत्सदात्मेति कथ्यते॥ इयं तु सर्वदृश्याघाराजन्म
गपरंपरा॥ तस्मिन्नेव महादर्शे प्रतिबिंबमुपागता॥ भास्वभावसमुत्पन्ना ब्रह्मस्फुरणशक्तयः॥ काश्चिद्ब्रह्माण्डतां यांति काश्चिद्रू एम
ढ्वतिम्रृततां॥ अन्यास्तत्वमायांति भवत्येवं जगत्स्थितिः॥ न बंधोस्ति न मोक्षोस्ति ब्रह्मैवास्ति निरामयं॥ नैकमस्ति न वद्वित्वं संवि ११२
स्फारविजृंभते॥ ॥

भावत्वात्॥ ब्रह्मा ब्रह्मसंबंधिनाः स्फुरणशक्तयः विक्षेपशक्तयः। काश्चिद्ब्रह्माण्डतां यांति। ब्रह्माण्डतया विवर्त्तते। काश्चित्स्फुर
णशक्तयो मृततां प्राणिरूपतां गच्छंति॥ ॥

एकमितिएकंवारित्र्यनेकैस्तरंगभंगैयथास्फुरति। एवंचिदेकैवपरितःस्फुरति एतद्रूपं किंचिदेवनास्ति। अतःकारणात्त्वंबंधमोक्षकल्प
नोद्भूरेचविमुच्यअभवभयःसंसारभयरहितः अभयसारः अभयंब्रह्म तत्सारएवभूत्वा स्वस्थोभवासंकल्पेति। तस्याश्चिन्मात्ररूपाया
ःसंविदएवसंकल्पोन्मुखतांयाताःसत्यःआपस्तरंगत्वमिवजीवतांयांति। तद्वति। तेजीवाःपूर्वमुत्थितेसंसारेसंसरंतिसुखदुःख
क
एकंयथास्फुरतिवारितरंगभंगैरेवपरिस्फुरतिचिन्नवत्किंचिदेतत्॥ त्वंबंधमोक्षकल्पनेप्रविमुच्य दूरेस्वस्थोभव॥ भवभयो
भवसारएवं॥ मनुरुवाच॥ संकल्पोन्मुखतांयातास्सत्यश्चिन्मात्रसंविदः॥ आपस्तरंगत्वमिवयांतिभूमिप जीवतां॥ तेजीवाः
संसरंतीहसंसारेपूर्वमुत्थिते॥ सुखदुःखदशामोहोमनस्येवास्तिनात्मनि॥ अहंरूपोदृश्यपतेरहंकार्यहीतेनयधेनुना। तथा
नुभवमात्रात्माहृद्रूपेनात्मावलोक्यते। नशास्त्रैर्नापिगुरुणादृश्यतेपरमेश्वरः॥ दृश्यतेस्वात्मनैवात्मास्वयासत्वस्थयाधिया
पथिगःपथिहरूपन्नेरागद्वेषविस्रुक्या॥ यथाधियातथैवेतेदृष्टव्याश्चेन्द्रियारयः॥ ॥

दशामोहभ्रमनस्येवास्तिआत्मनितुनास्ति॥ अहंरूपइति। अहंरूपः मयाक्योपिसहंकारगृहीतेनहनुनोपाधिनायथादृश्यतेतथा
अनुभवमात्ररूपोयात्माहृदृश्यतेनदेहाद्युपाधिनावलोक्यते। नेति। स्वात्मनैवस्वपौरुषेणैवस्वयासत्वस्थएनिष्ठयाधियात्रात्मा
परमेश्वरोदृश्यते॥ ॥ ॥४॥ ॥

निर्वाण १९३ एतेषु चित्तिसत्ताविद्रूपाः तेषु देहेन्द्रियादिषु आदरेण न कार्यः॥ अवधीरणं अवज्ञापनं नैव कार्यं। एते देहादयः पदार्थमात्र

ताविष्टाः पदार्थमात्रताविष्टा॥ बुद्धिविषयाः संतो यथास्थितं तिष्ठतु॥ तेति। न किन्मात्रं विश्वविलक्षणा यच्चिन्मात्रं तद्रूपाः यथे

ति॥ भानवं सूर्यसंबंधि तेजो विमलतोयानां बहिरंतश्च सर्वत्र यथा तिष्ठति तथैवात्मा सर्ववस्तुषु बहिरंतश्च सर्वत्र यथा तिष्ठ

113

एतेषु नादरः कार्यः स्मता नैवावधीरणं॥ पदार्थमात्रताविष्टास्तिष्ठंत्वेते यथास्थितं॥ पदार्थयातं देहादि चियासं त्यज्य हृदंतः

अशीतलांतःकरणो नित्यमात्ममयो भव॥ देहोहमिति या बुद्धिः सा संसारनिबंधिनी। न कदाचित्तदियं बुद्धिरद्धिंया हि मुमु

क्षुभिः॥ न किंचिन्मात्र चिन्मात्ररूपोस्मि गगनादणुः॥ इति या शाश्वती बुद्धिः सा न संसारबंधिनी॥ यथा विमलतोयानां बहि रम ११२

रंतश्च भानवं। तेजस्तिष्ठति सर्वत्र तथात्मा सर्ववस्तुषु॥ संनिवेशांशवैचित्र्यं नानारूपतैव यथा हेम्नो ऽंगदादिना॥ आत्मनस्त

द्वत्तद्रूपा तथैव जगदादिना॥ ॥

ति संनिवेशेति यथा हेम्नः सन्निवेशांशवैचित्र्यं सन्निवेशः संस्थानं अंशः एकदेशाः तेषां वैचित्र्यं नानारूपतैवं अंगदादिना के

यूरादिभूषणाभानवं वस्त्ररां यथैव आत्मनो मायासहायस्य संनिवेशांशवैचित्र्यं एव तद्वत्तद्रूपा वेतनात्मिका जगदादिति।

लोकलौकिकप्रपंचभावः॥ ॥ ॥ ॥

विनाशेति। भूततरंगिकाः भूतानि प्राणिन एव तरंगा यासां ताः जगज्जालान्येव तरंगिण्यो नद्यः। विनाशवाडवाक्रान्तं। विनाशो नैव वडवाग्निना
व्याप्तं कल्पकालमहार्णवं प्रलयकालमेव महार्णवं यान्ति। नद्यः समुद्रं च जगज्जालानि प्रलयकाले लीयन्ते इत्यर्थः। तस्यापि। अद्यापि तेष्व विक
ल्पकोटिष्विदानीमपि अपूर्णस्य तस्यापि सर्वसंहर्तुरपि कालवाडवेः कालस्यैव समुद्रस्य यः पाता संहर्ता तं महागस्त्यमगस्त्यादपि महाप्रभा
वमात्मानं सर्वदा भावय। अनात्मनीति। अनात्मनि देहादौ दृश्यजालके आत्मतामात्माभिमानं त्यक्त्वा सत्वं ज्ञानमुपारूढो गूढः संवृताकृ

विनाशवडवाक्रान्तं कल्पकालमहार्णवं। जगज्जालतरंगिण्यो यान्ति भूततरंगिकाः॥ तस्याप्यद्याप्यपूर्णस्य यः पाता कालवा
डवेः। तमात्मानं महागस्त्यं तं भावय सर्वदा। अनात्मन्यात्मतामस्मिन् देहादौ दृश्यजालके। त्यक्त्वा सत्त्वमुपारूढो गूढस्तिष्ठ
यथासुखं॥ कुचकोटरसंसुप्तं विस्मृत्य जननी सुतं। यथा रोदिति पुत्रार्थं तथात्मार्थमयं जनः॥ ॥राम॥ ॥कृष्ण॥ ॥

रो यथासुखं तिष्ठ। कुचेति। यथा हि काचिज्जननी जनयित्री नारी कुचकोटरसंसुप्तं कुचयोरन्तरे प्रसुप्तं सुतं विस्मृत्य तत्र स्वमबुद्ध्वा पुत्रार्थं पार्श्वयो
ःशय्यने वा यश्च पन्नीहन्त घ्नः पातः सुत इति। तदर्थं रोदिति। तथात्यन्तसंनिहितमप्यात्मानं विस्मृत्यायं जनस्तदर्थं आत्मान्वेषणार्थं रोदिति खि
द्यते॥ ॥राम॥ ॥कृष्ण॥ ॥

११४

अजरेति। अयंजनः अजरामरमात्मानं अबुद्ध्वा एव वपुर्व्यये देहनाशे सतिहाहतोहमनाथोहं नष्टोस्मीतिच परिरोदितियथेति वारि जलंयथापरिस्पन्दवशात्तरंगफेनबुद्बुदादिरूपेण नानाकारं विलोक्यते। तथा चिद्रूपंब्रह्मसंकल्पवशतः परिस्फुरति तत्परितोवियदादिरूपेण। विहृद्वंसमुं नानाकारं। विलोक्यते। संस्थाप्यते। संकल्पकलंकमुक्तं चित्तमात्मनि संस्थाप्य उपशांतसंकल्पः सन्स्पंदेपि विस्पंदेपि अस्पन्द इव सं

अजरामरमात्मानमबुद्ध्वा परिरोदिति। हा हतो हमनाथो हं नष्टोस्मीति वपुर्व्यये। यथावारि परिस्पंदान्नाकारं विलोक्यते।
तथा संकल्पवशतांश्चिद्ब्रह्मपरिस्फुरि। तां संस्थाप्य संकल्पकलंकमुक्तं चित्तमात्मन्युपशांत शंकेस्पंदेप्यविस्पंद इवे
स्व एणास्वस्थः सुखी राज्यमिदं प्रशाधि॥ मनुरुवाच॥ सर्गात्मा निर्विभुः स्पंदैः क्रीडते बालवत्स्वयं। संहारात्मकशक्त्याथ
संहृत्यात्मनि तिष्ठति॥ श्रीराम॥

दरहित इव स्वस्थो निर्विकार ईश्वरात्मा सुखी राज्यमिदं प्रशाधिपालय। सर्गेति। विभुर्व्यापकः आत्मा सर्गात्मभिः स्पंदैः बालवत् क्रीडते
। अथ स्वयमेव संहारात्मकशक्त्या संहरणात्स्वभावया शक्त्या सर्वं संहृत्यात्मन्येव तिष्ठति ४॥ ति॥ ०॥ ॥श्रीरामः॥ श्री कृष्णः॥ ०॥ राम ११४

स्वयमिति। अस्यात्मनः स्वयमेव तथा तादृशी सक्तिरुदेति। यया शक्त्या आवध्यते। यया च स्वयमुन्मुच्यते। तथाभूता शक्तिरप्यस्य स्वयमेवोदेति
बन्धमोक्षहेतुशक्त्युत्पत्तेरप्यात्मनः स्वभावसिद्धत्वमित्यर्थः॥ चंद्रेति॥ श्लोकद्वयं वाक्यं। चंद्रार्कवह्नितप्तायोरत्नादीनां चंद्रस्य अर्कस्य वह्नेश्च तप्त

स्वयमस्य तथाशक्तिरुदेत्याबध्यते यथा। स्वयमस्य तथाशक्तिरुदेत्युन्मुच्यते यथा। चंद्रार्कवह्नितप्तायोरत्नादीनां यथा त्विषः॥
यथा पत्रादि वृक्षाणां निर्झराणां यथा कणाः। तथेदं ब्रह्मणि स्फारे जगद्बुद्ध्यादि कल्पितं॥ ८॥ खप्रदमतज्ज्ञानां तदेवातद्विवस्थितं

प्तायश्च रत्नानि च तान्यादिर्येषां तेजोद्रव्याणाम् अर्चिषो ज्वाला यथा अभिन्ना अपि भिन्नतया कल्पिताः यथा च वृक्षाणां पत्राणि यथा नि
र्झराणां प्रवाहाणां कणाः शीकराः तथेदं जगद्बुद्ध्यादि जगद्बुद्धिर्द्वैतबुद्धिर्भौतिकबुद्धिरित्यादिकं सर्वं स्फारे ब्रह्मणि कल्पितं सत् तदेव
॥ ॥ ॥ ब्रह्मात्मकमेव अविद्यावशात्तु अवस्थितं अतज्ज्ञानां ऽङःखवदंप्रवर्तते॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अहोइति।इयंचित्रामायाविश्वविमोहिनी।अहोयत्तुयस्मात्कारणात्आत्माउत्तमःसर्वाङ्गःप्रोतमपिसर्वेष्ववयवेषुव्या।इमयिआत्मा
नंस्वरूपंनपश्यतिनावबुध्यते।चिदाकाशंइति।ब्रह्मकवचःब्रह्मैवपरिपूर्णंब्रह्मभावनेनैवकवचंरक्षकंयस्यसएववस्तुवीज्जी
वन्मुक्तः।अहमिति।अहमर्थोहिअहंकारःतद्विमुक्तेनातावद्रूपिणानिद्रूपोविकल्पव्यपदेशेनभावेनाशयेनसर्वंजगत्क्रमंनिरालं

अहोनुचित्रामायेयंतातविश्वविमोहिनी।सर्वाङ्गप्रोतमप्यात्माययात्मानंनपश्यति।चिदाकाशमयंसर्वंजगदित्येवभावय
तु।यस्तिष्ठत्युपशान्तोन्तःसब्रह्मकवचःसुखी।अहमर्थविमुक्तेनतावेनाभावरूपिणा।सर्वंशून्यंनिरालंबंचिद्रूपमितिभाव
येत्।इदंरम्यमिदंनेतिवीजंतेदुःखसन्ततेः।तस्मिन्साम्याग्निनादग्धेदुःखस्यावसरःकुतः।राजन्भावनास्त्रेणरम्यारम्य
विभागिता।पौरुषातिशयेनाशुस्वेनैवान्तर्विलूयताम्।अभावनेनभावनंविलूयकर्मकाननम्।परंसमेत्यतानवेविशोक
एवतिष्ठभो॥ ॥राम॥ ॥
वंनिराश्रयचिद्रूपंचिदाकाशमितिभावयेत्।इदमिति।इदंरम्यमिदंनरम्यमितिभेदभावनंतेदुःखसंततेबीजंतस्मिन्बीजेसाम्याग्निना
दग्धेदुःखस्यकुतोवसरः॥राजन्निति।रम्यारम्यविभागिता।अभावनारूपेणास्त्रेणस्वेनपौरुषातिशयेनचअन्तरेवविलूयतांछिद्यताम्।
अभावनेनेति।भावनंतेदभावनेनतंनिबंधनंकर्मकाननंवअभावेनेनशस्त्रेणविलूयपरंतानवेवासनातानवेसमेत्यविशोकएव ११५
तिष्ठभोइतिसंबोधनम्॥ ॥ ॥

नि॰प्र॰
११५
115

भरितेति। भरितभुवनाभोगः परिपूर्णात्मभावनयापूरितभुवनविस्तारः। भूत्वा विलागवहिः कृतो भेदबुद्धिरहितो गलितकलनाकलासोल्लासो निर्वास
नज्ञानविलासः विवेकविलासवान्। अधिगतपरमानंदस्पंदो निरामयः। शमेन समः सितः स्वच्छो लीलः स्वच्छो निर्मलश्चाभोगं परिपूर्णता यस्य तादृशश्चास
नुविरायश्च सत्यचिद्वपुः अमयचिद्रूपं वपुर्यस्य तादृशो भव। अथ ज्ञानभूमिकाः सप्त संक्षेपेणादर्शयन्नाह। शास्त्रेति। शास्त्रसत्संगतिभिः प्रज्ञाविवर्द्धनं

भरितभुवनाभोगोभूत्वाविलागवहिष्कृतो गलितकलनाकलासोल्लासोविवेकविलासवान्। अधिगतपरानंदस्पंदस्थिरायनिरामयः
शमसममसितस्वच्छाभोगोभवात्मयविद्वपुः॥ ॥मनुरुवाच॥ ॥शास्त्रसज्जनसंपर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्द्धयेत्। प्रथमा भूमिकैषोक्ता योग
स्यनवयोगिनः। विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीयासंगभावना। विलायनी चतुर्थी स्याद्वासनाविलयात्मिका। शुद्धसंविन्मयानंदरूपा
भवति पंचमी। अर्द्धसुप्तप्रबुद्धाभो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

योगस्य प्रथमा भूमिकेत्यर्थः। पूर्वैत्तमुसे छेत्युक्ता विचारणा द्वितीया असंगभावना तृतीया इयमेव मनसः तनुत्वसंपादकत्वात्। तनुमानसेति
पूर्वमुक्ता च तुर्थी तु वासनाविलयात्मकत्वात् विलासिनी प्रोच्यते। पूर्वं तु वासनाविलयाच्चित्तस्य सत्त्वापत्त्या सत्त्वापत्तिरित्युक्ता। शुद्धेति। शु
द्धो निर्वासनः सच्चिन्मयश्च आनंदः तद्रूपा पंचमी। अत्र अस्यां भूमिकायां अर्द्धसुप्तप्रबुद्धाभः अर्द्धसुप्तो अर्द्धप्रबुद्धश्च यः तादृशव्यवहारो जीवन्मु
क्तः तिष्ठति॥ ॥५॥

असंवेदनेति। अर्द्धत्रयं वाक्यं। षष्ठी त्वसंवेदनरूपा आनंदैकघनाकारा सुषुप्तसदृशस्थितिरुपशान्ता च सा भूमिका जाग्रदादित्रयातीतत्व
त् तुर्यावस्था केवलं मुक्तिरेव। इयमसंवेदनरूपैव पदार्थभावनीति श्रुत्युक्ता। संमतेति। अर्द्धत्रयं वाक्यं। या समता सर्वत्र परिपूर्णता
या वा सौम्या स्वच्छता सा सप्तमी भूमिका निर्वाणरूपिणी तुर्यातीता परावस्था परिप्रौढा सप्तमी जीवतां न विषयः। विदेहमुक्तैक

असंवेदनरूपा च षष्ठी भवति भूमिका। आनंदैकघनाकारा सुषुप्तसदृशस्थितिः। तुर्यावस्थोपशांता च मुक्तिरेव हि केवलं।
समता स्वच्छता सौम्या सप्तमी भूमिका भवेत्। तुर्यातीता तु यावस्था परा निर्वाणरूपिणी। सप्तमी सा परिप्रौढा विषयस्या न जी
वतां। पूर्वावस्थात्रयं त्वत्र जाग्रदित्येव संस्थितं चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्नाभं यत्र वै जगत्। आनंदैकघनीभावात् सुषुप्ताख्या तु
पंचमी। असंवेदनरूपा तु षष्ठी भवति भूमिका। तुर्यातीतपदावस्था सप्तमी भूमिकोत्तमा। मनोवचोभिरग्राह्या स्वप्रकाश
पदात्मिका॥ ॥ ॥

विषये सर्वथायोगेति पूर्वमुक्तात् पूर्वेति श्लोकत्रयं वाक्यं। उक्तास्तु सप्तसु पूर्वावस्थात्रयं जाग्रदिति संस्थितं। चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता। यस्मात्तत्र
जगत्स्वप्नाभं। इयं तु स्वरूपनिष्ठतारूपा स्वच्छता तु४१भं वर्त्तते। पंचमी त्वानंदैकघनीभावात् सुषुप्ताख्या। असंवेदनरूपा षष्ठी तु तुर्य
पदाभिधा मनोवचोभिरग्राह्या स्वप्रकाशसदात्मिका उत्तमा सा सप्तमी भूमिका तुर्यातीतपदावस्था च॥ ॥

अतरिति। चित्तस्यांतःप्रत्याहृतिवशात् अंतर्निवेधाद्देतो चैत्यं न विभावितं चेत् । तर्हि तया महासमतया हेतुना मुक्त एवासि । असंदेहः ॥ यदि
ति भोगस्तु खंडः खंडशोः भोगेषु विषयेषु ये स्तुवडः खंडशाः । तैरपरामृष्टपूर्णधीः ॥ मननरः आत्मारामस्तिष्ठेदिति यत् तन्मुक्तत्वमुदाहृतं । व्यवहा
रीति । एवंमतिः पूर्वोक्तप्रकारमतिर्युक्तोयः पुमान् सोव्यवहारी भवतु उपशान्तो वा भवतु गृहस्थो वा भवतु यतिर्वा भवतु सशरीरोशरीरो वा

अंतःप्रत्याहृतिवशाच्चैत्यं चेन्न विभावितं । मुक्त एवास्य संदेहो महासमतया तया ॥ यन्नोगस्तु खंडशः खंडशोरपरामृष्टपूर्णधीः । आत्मा
रामो नरस्तिष्ठेत्तन्मुक्तत्वमुदाहृतं । व्यवहार्युपशान्तो वा गृहस्थो वाथ वा यतिः । सशरीरोशरीरो वा सर्वत्रैवंमतिः पुमान् । न म्रियेन
च जीवामि नाहं सन्नाप्यसन्नहं । अहं न किंचिच्चिदिति मत्वा जीवो न शोचति । अलेपकोहमजरो नीरागः शान्तवासनः ॥ निरंशो
स्मि चिदाकाशमिति मत्वा न शोचति ॥ ॥ ॥

सर्वत्र सर्वथापि मुक्त एवेत्यर्थः । नेति । अहं न म्रियेन च जीवामि प्राणानीत्या गोधारणं च देहादिधर्म एव न तु नरात्मधर्म इत्यर्थः । अयम
हं सन्न असन्नपि नास्ति नास्ति व्यवहारयोरविषयत्वात् । अहं न किंचित् विश्वविलक्षणचिद्रूपाः इति मत्वा जीवन्नपि न शोचति । अलेपका
र अलेपको जीवो नीरागः शान्तवासनो निरंशः अहं चिदाकाशमस्मीति मत्वा न शोचति ॥ ॥ ॥

तिर्यगिति। चिद्रूपस्यानन्तविलासस्य तस्य मे महिमा तिर्यगूर्द्ध्वमधस्ताच्च व्यापको वर्त्तते इति ज्ञात्वा क इव क्षीयते। बद्धेति योऽर्थो बद्धवासनं यगा
ढासंगमेव्यते। भुज्यते। आशावर्थाः। सुखयति सुखं करोति। यच्च वस्तु सुखाय ते तद्देवास्य नाशतो विनाशाद्धेतोर्दुःखाय स्यात्। अविनेति। इत्थं
सुखदुःखयोरविनाशावनिश्चत्वं प्रसिद्धं। अतस्ते सहैव प्रवर्त्तन्ते निवर्त्तन्ते वा यस्त्वर्थस्तु वासनं विगतवासनं वा सेव्यते असामर्थ्यः। सुखायम

अहं मत्या विरहितः शुद्धो बुद्धोऽजरामरः। शान्तः समसमाभास इति मत्वा न शोचति॥ तृणाद्येषु वरेशानो नरनागामरेषु च॥ यन्नदस्मित देवे
ति मत्वा क्ष्ययो न शोचति॥ तिर्यगूर्द्ध्वमधस्तान्मे व्यापको महिमा चितः। तस्यानंतविलासस्य ज्ञात्वेति क इव क्षयः॥ बद्धवासनमर्थो
यः सेव्यते सुखयत्यसौ। यत्सुखाय तदेवास्तु वस्तु दुःखाय नाशतः। अविनाशाविनिश्चत्वं प्रसिद्धं सुखदुःखयोः॥ तत्तुवासनमर्थो
यः सेव्यते वा विवासनं नासौ सुखाय ते नासौ नाशकलेन दुःखदः॥ क्षीणवासनया बुध्या कर्म यत्क्रियते न च तद्दग्धबीजवद्भूयो नां
कुरं प्रविमुञ्चति॥ राम॥ ॥

दहेत्तवे तत्सवति कालेन नाशान्दुःखदोपि न भवति। क्षीणेति यत्कर्म क्षीणवासनया बुध्या क्रियंते तत्कर्म दग्धबीजवत्भूयः सुखदुःखादि राम
रूपमंकुरं न प्रमुञ्चति॥ ॥ राम कृष्ण मो विंद माधव॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ११७

नि०प्र ११७

देहेति।देहेन्द्रियादिनाकरणौघेनकलापेनकर्मकल्पते।अत्रकारणसमूहेकइवैकःकर्त्ताभोक्तावाउपपद्यतेत्तावनामितिसर्वत्तावेभ्यःसर्वप
दार्थेभ्यःसकाशसन्नद्विषयां।तावनांसमुत्सृज्यपश्चात्याहृत्यसमुत्थितःसम्यग्वैवल्यायोद्यतःपुमान्शशांकवच्छीतलःश्रीघ्रत्तासातेजमात्ता
स्करइवाभाति।क्रियमानेति।देहशाल्मलेः४देहएवशाल्मलितूलमयफलशाल्मलिरिवविशेषःतस्यसंबंधिनीक्रियमाना।क्रियावा

देहेन्द्रियादिनाकर्मकरणौघेनकल्पते।एकःकर्त्तान्तोभोक्तावाकइवांगोपपद्यते।तावनांसर्वभावेभ्यःसमुत्सृज्यसमुत्थितः।शशां
कशीतलःश्रीर्णोन्नातितासेवतास्करः।क्रियमाणाक्रियाकर्मतूलशीदेहशाल्मलेः।ज्ञानानिलसमुद्भूतायोजायक्वापिगच्छति।सर्वं
वह्निकलाजन्तोरभ्यासेननश्यति।एषाज्ञानकला[illegible]ःसंजातादिनेदिने।इत्यविमेतिवलादेवसुद्धेत्रसुएवीजवत्॥ ॥ ॥

कर्मतूलशीःपुन्यापुन्यकर्मरूपातूलसमृद्धिर्ज्ञानानिलसमुद्भूततत्वज्ञानमहावायुनाविक्षिप्तासतीयोडीयक्वापिगच्छति।सर्वेतिजं
न्तोःसंबंधिनीसर्वैवह्निकलाविद्याअभ्यासेनपुनःपुनःपरिशीलनात्तावेननश्यति।हि।हिशब्दःप्रसिद्धौप्रसिद्धोसमर्थइत्यर्थः।ज्ञानंतु
सुक्षेत्रसुप्तशालिवत्अन्नवर्धतएवहीशब्दोवधारणे॥ ॥ राम॥ ।कृष्ण॥ ॥

मो॰ज्ञा॰
नि
११८
११

एक इति सरःसु जलधिषु च यातोयमिव। अखिलवस्तुषु विश्वरूप एक एवात्मा स्फुरति। अतः कारणाद् अखिलं जगत् संशान्तसंकलनभूरिक
लापं प्रशान्तसंकल्पभूयिष्ठकलापं सन्नोशमात्रमेकवस्तु विद्धि॥ यावदिति श्लोकद्वयं वाक्यं। आत्मनः पुरुषस्य यावत् यावन्तं कालं विषयभो
गाशा वर्त्तते तावदेव जीवाख्या जीवसत्ता वा। सा च आशा प्राप्य विवेकेन संपन्नानत्वस्वतः। यदा तु सा आशा विवेकवशतः क्षयं याता तदा अन

एकः स्फुरति। अखिलवस्तुषु विश्वरूप आत्मा सरःसु जलधिषु इव तोयमच्छं। संशान्तमंकलनभूरिकलापमेकं सन्नोशमात्रमखिलं जगद्
विद्धि॥ मनुरुवाच॥ यावद्विषयभोगाशा जीवाख्या तावदात्मनः। अविवेकेन संपन्ना या सा प्राप्ता न तु स्वतः॥ विवेकवशतो याता
क्षयमाशा यदा तदा। आत्मा जीवत्वमुत्सृज्य ब्रह्मतामेत्यनामयम्॥ ऊर्ध्वमधस्त्वधस्ताच्च पुनरूर्ध्वं व्रजन्निव रं॥ मा संसारारघट्टस्य वि
नारज्वा घटीसवा॥ श्रीरामः॥ ॥

मयः सन्नात्मा जीवत्वमुत्सृज्य ब्रह्मतामेति। ऊर्ध्वमिति। ऊर्ध्वं ऊर्ध्वलोकान् अधः अधोलोकं व्रजन् अधस्ताच्च पुनरूर्ध्वं व्रजन् कर्मवशतया संसा
रघट्टस्य संसाररूपस्य घटीयंत्रस्य चिंतारज्वा संकल्पनात्मिकया बंधन रज्जौ मा घटीत्व अन्न घट्ट घट्टवद्भ्रमनलाजननं माभूः॥ ॥ ॥ ११८

नि. १८

२२

इदमिति। इदं पुत्र कलत्रादिकं मम मदीयं अहं वास्य पित्रादेः संबंधीति व्यवहारश्च न भ्रमं मोहादेः सेवंते। ते शठा अधमाः दधेयान्निष्ठुन रघोगति मेव प्राप्नुवंति॥ अस्येति। अहमस्य पित्रादेः संबंधी एष पुत्रादिर्मे मदीयः अहमहमेतादृशोऽहमिति एवं तु मोहो यैरविवेकिभिः बुद्ध्या परित्यक्तास्ते ऊर्द्ध्वादूर्द्ध्वं यांति। उत्तरोत्तरमुत्कृष्टामेव गतिं प्रयांति। स्वप्रकाशेति। स्वप्रकाशं स्वमात्मानमविलंबितमेवावलंब्य जगत्त्वतो निश्चित्य। आत्मस्त्वेकेन।

इदं ममाहमस्येति व्यवहारं वितन्वते॥ ये मोहादेव सेवंते ते धमा यात्यधः शठाः॥ अस्याहमेष ममेत्येवमहमेवं तु यैः किल॥ मोहो बुद्ध्या परित्यक्तास्तूर्द्ध्वादूर्द्ध्वं प्रयांति ते॥ स्वप्रकाशं स्वमात्मानमवलंब्यावलम्बितम्। आत्मसंपूरिताकाशं जगत्तत्पपश्यहे॥ यदैवं वचितो रूपं तत्तं शुद्धमखंडितं॥ तदेवतीर्णसंसारः परमेश्वरतां गतः॥ ब्रह्मेंद्रविष्णुवरुणा यद्यत्कर्तुं समुद्यताः॥ तदहं चिद्वपुः सर्वं करोमीत्येव भावयेत्॥

निष्कजगन्निचसर्वाणि संपूरिताकाशमात्मानमेपश्य। यदेति एवं तं तं व्याप्तं चितो रूपं यदैवं खंडितो यथा शुद्धं तदैवोत्तीर्णसंसारः सन्बोधात् परमेश्वरतां गतः॥ ब्रह्मेति। ब्रह्मा रयोयद्यस्माच्छ्रष्टयादिकं कर्तुं समुद्यताः। तत्सर्वं चिद्वपुरहं करोमीत्येव भावयेत्। चिद्रूपस्यात्मन एकतात्॥

नि·प्र·
११८

119

येषेति येषु येषु दर्शनेषु वैदिकेष्ववैदिकेषु वा यस्मिन्काले यूयमनं निगद्यते तत्सर्वं सत्यमेव हि यस्मात्कारणाद्विद्विलासः त्वं नःकृशो निरर्ग
लः चिदिति चिन्मात्रत्वं यत एव तीर्णमृत्योर्जीर्णसंसारस्य स्वचेतसः नष्टचिन्तस्य यः परमानंदो भवेत् असावानंदः केन वा ज्ञानदृष्टोपमीयते न
ब्रह्मानंदतुल्यस्यानंदस्याभावान्नानायीति। अहंत्वं यं वाक्यं भुवनं जगत्काष्ठेनोपाशून्यमसत्यमपि न आत्मनोन्यस्य वस्तुनो भावात् इत्य

येषु येषु यदा यद्यद्दर्शनेषु निगद्यते। सर्वमेवांग तत्सत्यं विद्विलासोत्थनंकुशः॥ चिन्मात्रत्वं ह्यपातस्य तीर्णमृत्योर
चेतसः॥ यो भवेत्परमानंदः केनासाउपमीयते। नाप्यशून्यं न शून्यं च नाचिद्रूपं न चिन्मयं। नात्म [illegible] पर
पं भुवनं भावयन्भव॥ एतत्स्वरूपमासाद्य प्रकृतिर्यूरिसाम्यति॥ न देशो मोक्षनाम्नि न कालो न तेतरास्थितिः
अहंकृतेर्विमोहस्य रूपेनेयं विलीयते। प्रकृतिर्भावनानाम्नी मोक्षस्यादेश एव सः॥ ॥

मतिर्वर्णनीयं भुवनं भावनं भावयन्भाव॥ एतत्स्वरूपमाद्यशमवर्णनीयं रूपमासाद्य प्रकृतिरविद्यादिभुवनादिरूपा परिसाम्यति नेति
अर्थत्रयं वाक्यं॥ मोक्षनाम्नी मोक्षशब्दवाच्यो देशः कस्मिन्नाम्नि कालस्य मोक्षनाम्नि इतरास्थितिः स्यात्वा मोक्षनाम्नां नाम्नि किं तर्हि
इयं भावनानाम्नी वासनारूपा प्रकृतिरविद्या। अहंकृतिरूपस्य रूपेण विलीयते एष एव प्रकृतिविलय एव मोक्षः स्यात्॥ ॥ ११

नि

प्रशान्तेति प्रशान्तशास्त्रावयविचाररूपचापलं यस्य निवृत्तं नाम्नाऽसंकाव्यविपर्यं कौतुकं यस्य तिरस्तानि रस्तानि ४ शेषा विभ्रमाभ्रान्तयो
यस्य स तादृश एष सम ४ साम्यनिष्ठ ४ पुमान् शास्त्रतात्मक ४ सुखंतिष्ठति येनेति येन केन चिद् निपतेन वल्कलकंवलकं थादिना आच्छन्न ४।
आच्छन्न ४ आच्छावनवायेन केन चिद् निपतेन भोज्यवसुनाऽऽशितो भोजनवान्यत्र यत्र क्वचन स्वंडिलेयर्यंके प्राशायां य ४ स वा चाल्लवस्तुनि

प्रशान्तसास्त्रार्थविचारचापलो निवृत्तनाम्नाऽसकाव्यकौतुक ४ निरस्तनिरस्तनिशेषविकल्पविभ्रम ४ पुमान्
सुखंतिष्ठति शास्त्रतात्मक ४ ॥ मनुरुवाच येन केन चिदाच्छन्नो येन केन चिदाशितः यत्र क्व चन शायी च स सम्राडि
वराज्ञ ते वर्णोधर्म्मी ह्यमाचारशास्त्रयंत्रणापोढ[illegible]त ४ निर्गच्छति जगज्जपलास पञ्जरादिव केशरी ॥ ॥ ॥

स्य इहो ब्रह्मविन् स सम्राडिव सम्राज्याधीश्वर इव राजते वर्णोति वर्णा च ति वर्णो धर्म्मी श्व माचारशास्त्रयंत्रणापावर्त्ता ब्राह्मणादयः आ
श्रमा ४ ब्रह्मचर्यादय ४ वर्णाश्चर्माणामाश्रमाचाराणां च या शास्त्रामि वोधकानि ते षंयाप त्रणानि यमेन पामर्यादातयाऽपि
तो देहाद्यभिमानराद्दितं ४ पुमान् पञ्जराल्केशरी सिंह इव जगज्जालान्निर्गच्छति ॥ ॥ एम ॥ ॥

नि॰प्र॰
१२०
120

वा वामितिश्लोकद्वये वाक्यं विषयाशादशोज्झितः अनपेत्नविरक्तः पुमान्वावामतीति तद्विषयः अतीतवान्विषयः शरदिवाभः स्वच्छलं मिवका
माविनि त्वपाधिकां शोभामुपगतः गिरौ स्थितो महाह्रद इव गंभीरश्च प्रसंन्नश्चपरानन्दरमानन्दस्वादनिस्वात्मनास्वस्व त्वपे नरमते सर्वेति
नेतरेणाविलिप्यते पुन्यपापाभ्यामितरे राजानाम्यासुर्भोगानुवेनतद्विपाकेनापि न लिप्यते स्फटिकवत् इति स्फटिको मणि यथा नानायाः प्रतिबिंबेन नी

वावामतीतविषयो विषयाशादशोज्झितः ॥ कांतिमभ्युपगतः शोभां शरदीव नभस्तलं गंभीरश्च प्रसन्नश्च गिराविव महाह्र
दः परानन्दरसानुभवो रमते स्वात्मनात्मनि । सर्वकर्मफलत्यागी नित्यतृप्तो निराश्रयः न पुन्येन न पापेन नेतरेण
च लिप्यते स्फटिकः प्रतिबिंबेन यथा नायाति रंजनं ॥ तत्तत्कर्मफलेनात्मस्तथा नयाति रंजनं विदूरस्यन नताहं
देहकर्तृनष्टजनैः ॥ खेदाह्लादैर्न जानाति प्रतिबिंबगतैरिव ॥ राम ॥ ॥

लपीतादिनाद्रव्येन यथा रंजनं तद्वर्णसंक्रांतं यथा नायाति तथा तज्ज्ञो ब्रह्मविदपि कर्मफलेन अन्तः अन्तःकरणे न रंजनं न आयाति ॥ किंहर
त्विति जनताहं देहेन न तानानाजातीयाः जनसमूहाः तासां हृदे व्यूहे विहरणम् मे ह्यभिमानरहितस्य ज्ञो देहस्पकर्तृगौः छेदनैः पू
जनैः गंधपुष्पधूपादिभिरर्चितोः प्रतिबिंबगतैरिवास्य देहप्रतिबिंबगतैः छेदनपूजनैरिव खेदाह्लादैर्न जानाति ॥ ॥ ३ ॥ ॥ राम
१२०

तिस्तोऽत्र इति तत्रऽत्रः पुमान्निस्तोत्रः स्वविरुद्ध्या त्यर्यविषयाद्बस्तोत्रानिक्रांतोनिर्विकारस्त्वस्वरूपप्रज्ञाविवर्जितः स्वव्यतिरिक्तस्यस्वरूपस्याभावाशस
र्व्वाचारनयक्रमैकदाचित्संयुक्तश्चवर्त्ततितस्मादितितस्मादिति॥तस्माच्चज्ञाद्बोकोनोद्विजतेसर्वस्मरताभयप्रदानात्सर्वलोकान्नोद्विजते॥भयहेतोःस्व

निस्तोत्रो निर्विकारश्च स्वरूपज्ञाविवर्जितः संयुक्तश्च सर्वाचारनयक्रमैः तस्मान्नोद्विजतो लोको लोकान्नोद्विजते च सः॥ रागद्वेषत
याबद्देरत्यज्यतेपि वकुप्यते॥ प्रमेये कथविदपिनारोहति महाशयः॥ प्रमेयां क्रियते वापि वालेनाप्युडुराशयः तरंत्यजत्तुवातीर्थेश्च
पजस्य गृहेपि वा॥ माकंदा वन चाराज नवर्त्तमाने च वाकूणे॥ ज्ञानसंपन्निसमये युक्तोसौ विगताशयः॥ अहंत्वां तिर्द्विर्वंधायमोक्षो
त्राने न तत्क्ष्यंः संपन्नो यस्य सोयं प्रज्ञा होम जुज्जे स्सदा॥ सप्तजनीयस्य स्तुत्योनमस्कार्य्यः स यत्नतः स निरीहोः भिवाद्यश्च विर्भविवि
नवैषिणा

यतित्कस्यवस्तुनोभावात् रागादिभिस्त्यज्यतेपिवप्रमेयइतितज्ञेमहाशयत्वात्॥ कस्यचिदपि प्रभोक्षमेये प्रमाणविषये नारोहति मन्दतामपिक
दाचित्दुर्ह्यभो भवतीत्यर्थः असौतज्ञोऽत्रउडुराशयत्वतत्वालेनापि कदाचित्प्रमेयीक्रियते वालस्यापि कदाचित्दुर्ह्यभो भवतीत्यर्थः॥ ॥

नि॰प्रु॰६ नेति क्षीणभवा मयानात्मविदासं तां न क्रमसवपापरमं पदमासाद्यते तत्पवित्रं परमं पदं यज्ञतीर्थतपोदानैरपि नासावते एवमिति ब्रह्मगृहं
१२१ ब्रह्मगृहं ब्रह्मलोकं इति वासिष्ठविवरणे इक्ष्वाकुपाख्यातं नाम एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ पविबोरेणादुर्बोधमपि तत्त्वं गुरूपदेशात्सुबोधं भवतीति दर्शित

न यज्ञतीर्थैन पष्प्रदानैरासाद्यते त्परमं पवित्रं आसाद्यते क्षीणभवामयानां भक्त्या सतात्मविद्यदा पदं गः ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच एव
मुक्त्वा स भगवान्मनुर्ब्रह्मगृहं ययौ ॥ इक्ष्वाकुरपि तां दृष्टिमवष्टभ्य स्थिरो भवत ॥ इति विशालप्रकरणे इक्ष्वाकुपाख्यानं नाम चत्वारिंश ॥ श्री
राम ॥ ॥

इदं ना बुद्धत्वस्य विश्रांतस्य नास्ति जायेणा लो कि को वा ब्रह्मा इति ॥ निदर्शे नार्थं मुनि नासा व्याध दृष्टांतो निरूप्यते एवम् स्थिते जीवन्मुक्तस्य राम
आकाशगमनाद्यतिशयाभावतो ऽयं निरुक्त एवं स्थिते सति अयस्मन्मते जीवन्मुक्तः स्वप्नश्चैति शयः को सौ भवति ॥ ॥ ॥ १२१

तस्पेति॥ज्ञस्यधीःकस्मिंश्चिदेवविश्वाकिलक्षणेकुत्रचिदेवतत्वे अतिशयेनभवति।सचतावतोवनित्यतमः प्रशांतात्मावसन्नात्म
न्येवतिष्ठति।तास्यदाशास्तेमंत्रेति।कातत्रस्यादपूर्वता।आकाशगमनादेःपस्यादिसाधारणत्वात।जीवभावस्यवानिवृत्तेःको
धाञ्यपूर्वतिशयइत्यर्थः।अणिमाद्यपीति॥अणिमाद्यपिअष्टविधमैश्वर्यमपिताडशोमंत्रादिसिद्धैरेवम्हरिशःसंप्राप्तंइतरेणात्व

वसिष्ठउवाच॥ ॥ज्ञस्यकस्मिंश्चिदेवांशभवत्यतिशयेनधीः॥नित्यतमःप्रशांतात्मासआत्मन्येवतिष्ठति॥मंत्रसिद्धैस्त
पःसिद्धैस्तंत्रसिद्धैश्चभूरिशः॥कृतमाकाशयानादिकातत्रस्यादपूर्वता॥अणिमाद्यपिसंप्राप्तंनाडशैरेवम्हरिशः॥यत्नेनसा
धितत्वात्तैर्नेतरस्यात्मदर्शिनः॥एषएवविशेषोस्यनसमोमूढबुद्धिभिः॥सर्वत्रास्थापरित्यागान्निरागममलंमनः॥ ॥ ॥

त्वात्मदर्शिनानसंप्राप्तं।कृतमैरेवमंशादिसिद्धैर्यत्नेनसाधितत्वात्॥आत्मदर्शिनात्वणिमाद्यनपेक्षिणाप्रयत्नेनासाधितत्वात्।
एषवेति॥अस्यज्ञस्यसर्वत्रवाह्यवस्तुनिआस्थापरित्यागाद्धेतोःसर्वत्रमनोनिरागममलंचेति।एतदएषएवास्यविशेषोमूढ
बुद्धिभिःसमःसाधारणोनभवति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तमेवविशेषणमाह॥ एतावदिति॥ अलिंगमूर्तेर्वर्णाश्रमादिलिंगरहितस्यसंशांतः संसृतिविभ्रमनिवृत्तस्यसंशांताः संसृ
तिरूपःचिरभ्रमोयस्यअतएवनिवृत्तस्यनिश्चितस्यतज्ज्ञस्यमदनकोपविषादमोहलोभापदांकामक्रोधादिनिमित्तानामापादाम
नुदिनंयत्त्रिपुणांनिर्विकारंतत्तत्वंरूपइतियत्तएतावदेवलिंगंविशेषइत्यर्थः॥पद्योक्ति॥कश्चिद्विप्रःस्वमात्मीयंसत्वंगात्याद्विभिःप्र

एतावदेवखलुलिंगमलिंगमूर्तेःसंशांतसंसृतिविभ्रमनिर्वृतस्य॥तज्ज्ञस्ययन्मदनकोपविषादमोहलोभापदाम
नुदिनंनिपुणांतत्वं॥ वसिष्ठउवाच॥ यथासत्वमुपेक्ष्यस्वंशनैर्विप्रोडरीहया॥अंगीकरोतिशूद्रत्वंनथाजीवत्वमीश्वरः॥

सत्वमुपेक्ष्याविचार्यडरीहयापुत्रोत्पादनपर्यंतशूद्रांगनासंगादिरूपयाडच्छेष्टयाशूद्रत्वमंगीकरोति।तथचमनुः।शूद्रांश
यनमारोप्यब्राह्मणोयात्यधोगतिं।।ऊनइत्वासुतंतस्यांब्राह्मण्यादेवहीयतइति॥तथाडरीहयास्वसंकल्पेनस्वाविद्ययावा
ईश्वरोपिजीवत्वमंगीकरोति॥अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतेः॥ ॥

भूतानितिश्लोकद्वयं सार्धवाक्यं। द्विविधान्येव भूतानि चराचररूपाः प्राणिनः प्रतिसर्गं सर्गे सर्गे स्फुरंति। प्रादुर्भवंति। तत्रयानि भूतानि
आद्यचित्स्पंदजातानि स्पंदः स्फुरणं सिसृक्षेतियावत्। आद्यात्विस्पंदाज्जातानि तानि भूतानि निष्कारणानि कर्मादिर्जन्मकरणस्याभा
वात्। आत्मनश्चनिर्विकारत्वेनाकारत्वेनाकारणत्वात्॥ ईश्वरात्संप्रपागत्य तु भूतानिस्वकृतैः कर्मभिरेव पुनः पुनर्जन्मांतराणि अ
नुभवंति। जन्मकर्मणोर्यं कार्यकारणभावः ईदृशः एकप्रकारः। प्रथमं जन्मकर्मणोः सुखदुःखतद्रूपस्य कारणं अनंतरं तु कर्मजन्म

भूतानि द्विविधान्येव प्रतिसर्गं स्फुरंति वै॥ आद्यचित्स्पंदजातानि तानि निष्कारणानि वै॥ ईश्वरात्संप्रपागत्य पुनर्जन्मांतराणि
तु॥ भूतान्यनुभवंत्यंग स्वकृतैरेव कर्मभिः॥ कार्यकारणभावोयमीदृशो जन्मकर्मभिः॥ अकार्यकारणभावोयमुपायान्निस
र्गजीवाश्वरात्मदशाप्यत्वेपांस्वकर्माणिकारणं सुखदुःखयोः॥ आत्माज्ञानात्समुत्पन्नः संकल्पः कर्मकारणं॥ संकल्पित्वे
हि बंधस्य कारणं तत्यजेत्यज॥ मोक्षस्तु निःसंकल्पित्वं तदभ्यासं धियाकुरु॥ सावधानो भवत्वं च याग्राहकसंगमे॥ अजस्रमे
वसंकल्पदशाः परिहरन् शनैः॥ ॥

नो नानारूपस्य कारणमित्यर्थः॥ एतदेव स्पष्टयति॥ अकारणमिति॥ अर्धत्रयं वाक्यं। सुखदुःखयोरित्युपलक्षणं जात्यायुषोरपिना
नारूपयोः स्वकर्मरूपे न कारणं आत्माज्ञानात् आत्मतत्त्वस्याज्ञानात् समुत्पन्ना संकल्पस्तु कर्मणीकारणं। सावधान इति। वशाद्यो हेतवर्थे
अतो हेतोस्त्वसंकल्पदशाः शनैरभ्यासक्रमेण परिहरन्॥ ग्राह्यग्राहकसंगमे दृश्यदर्शनसंबंधे अजस्रमेव सावधानो भव। अवहितो भव॥

नि॰ग्र॰६ अवधानप्रकारमेवाहमेति। ग्राह्यभावात्माद्दश्यभावाद्यात्माभिमानीमाभव। ग्राहकाद्दष्टत्वाभिमानीचमाभव। किंतर्हि अखिलानां
१२३ लानां भावानां कर्म्मकर्त्रादिवासनीत्यक्त्वायद्दिष्टं वस्तुकर्म्मादिविलक्षणं तन्मयोभव॥ अजस्त्रमिति॥ अद्भुगाणः इद्रियसमूहोयं

123

माभवग्राह्यभावात्माग्राहकात्मावमाभव॥ भावनामखिलानांत्यक्त्वायच्छिष्टंतन्मयोभव॥ अजस्त्रंयंयमेवार्थंपततयस्मग
णोनद्य॥ वध्यतेतत्रराागेणतत्रारागेणमुच्यते॥ यत्किंचिद्विशेषवतेतेऽतद्वशोसिभवस्थितो नकिंचिद्विशेषवतेचेतेतन्मुक्तोऽसिभ
वस्थितो॥ तस्मात्पदार्थनिचयाद्ग्रामस्थावरजंगमात॥ तृणादेर्देवपर्यंतान्माकिंचिन्नवरोचतां अरतिःसन्यदस्तासिय
त्करोषिजहासियत्न॥ नकर्त्ताऽसिनभोक्ताऽसितत्रमुक्तमनिश्शमी॥ संतोष्टीतंनशोचंतिभविष्योचिंतयंतिनो॥ वर्त्तमानं रा॰म
वगरक्षत्रिकमप्राप्तंसदानद्य॥ मनसियथिताष्याशात्तृष्णामोहमदादय॥ मनसेवमनोरामछेदनीयंविजानत॥ ॥ १२३

यंमेवार्थमजस्त्रंपततिगच्छन्ति तत्ररागेणचेत्यततितर्हिवध्यते। विरागेणचेत्यतति। विमुच्यतेएतदेवाह। यदिति॥ तस्मादितिनवत्व
न्यमित्यर्थः॥ ॥

विवेकेति विवेकेन अतितीक्ष्णं यन्मनस्तेन मनसा मलिनं मनः छिंधीत्यर्थः ॥ स्वेति । चित्तमेवास्या जीवस्य आतिवाहिकं लोकांतरगम

विवेकेनातितीक्ष्णेन बलादप्यहवायसा ॥ मनसैव मनश्छिंधि संसारभ्रांतिशांतये । क्षालयंति मलेनैव मलं क्षालनकोविदाः ॥ वारयंत्यस्त्रमस्त्रेण विषं च विषेण च । जीवस्य त्रीणि रूपाणि स्थूल सूक्ष्म पराणि तु ॥ तत्रास्य यत्स रूपं तज्जढ्ढे परे त्यज पाणिपादमयो योयं देहो भोगाय वल्गति । भोगार्थमेतज्जीवस्य रूपं स्थूलमिह स्थितं स्वसंकल्पमयाकारं यावत्संसारभावितं चित्तं तद्धि विजीवस्य रूपं आतिवाहिकं । आद्यंतरहितं सत्यं चिन्मात्रं निर्विकल्पकं यच्च द्विद्वि परं रूपं जीवस्याथ तुरीयकं । एतत्तुर्यपदं शुद्धं अत्र बद्धपदो भव ॥ सं परित्यज्य शेषं द्वे मातत्रात्ममति भव ॥ ॥

नागमनयोग्यं सूक्ष्मं रूपमित्यर्थः ॥ एतदिति तुरीयं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरापेक्षया चतुर्थं ॥ ॥ ॥श्रीरामायनमः॥

निर्वा० प्र० १२४

जाग्रदिति॥ जाग्रदादिषु त्रिषु स्थितं॥ अवस्थितमपि जाग्रदादिभिरलक्षितं अविशेषितं असंस्पर्शं तुर्यं ब्रूहीत्यर्थः॥ अहमिति॥ यद्वैतन्यं
अहंभावानां हंभावौ अहं नाहमिति चाभिमानं सदसती सत्वाभिमानं च त्यक्त्वा असंसक्तं समं स्वच्छं च स्थितं तत्तादृशं चैतन्यं तुर्यमुच्यते
येति स्वच्छा निष्कलंका समतया शांतत या वजीवन्मुक्तस्य स्थितिरूपाया ह्यवबद्धतो साक्षवस्थाआदौसीन्यावस्था सा तुर्यकलनाउच्यवि

श्रीरामउवाच। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु स्थितं त्रिषु यदलक्षितं। तुर्यं ब्रूहि विशेषेणाविविच्य मुनिनायक॥ वसिष्ठउवाच। अहंभावा
नहंभावौ त्यक्त्वा सदसती तथा॥ यदसक्तं समं स्वच्छं स्थितं तत्तुर्यमुच्यते। यास्वच्छा समता शांता जीवन्मुक्तव्यवस्थितिः॥ साक्षि
वस्था व्यवहृतौ सा तुर्यकलनोच्यते। नैतज्जाग्रन्न च स्वप्नस्संकल्पानामसंभवात्। सुषुप्तभावो नाप्येतदभावाज्जडतास्थि
तेः॥ शांतसम्यक्प्रबुद्धानां यथास्थितमिदं जगत्। विलीनं तुर्यमित्याहुरबुधानां स्थिरं स्थितं॥ ॥ ॥

स्थेच्यते॥ नैतदिति॥ एतत्तुर्यपदं जाग्रन्न स्वप्नश्च न संकल्पानामभावात्॥ एतत्सुषुप्तभावोपि न जडतास्थितेरभावात्॥ शांतायेसम्यक्
प्रबुद्धाः तेषां यथास्थितमेवेदं जगत्ब्रह्मणि विलीनं सत्तुर्यमित्याहुः॥ अबुधानात्तुस्थिरमेवस्थितं॥ ॥ ॥श्रीगोपालायन

एम १२४

मिति॥ विचारारौविचारातैरपा शीलेक स्मिन्निति॥ महामौनव्यवस्थितं॥ महामौनव्यवस्थितं॥ महामौनंनामद्वैतप्रपंचानुनुसंधान॥
अहमिति॥ विचारारौविचारातैरपा शीलेक स्मिन्निति॥ महामौनव्यवस्थितं॥ महामौनंनामद्वैतप्रपंचानुसंधान॥ जाग्रादिति॥ तुर्य्यैपूर्वोक्तप्रांतुर्या
समिति॥ समशील ४ समंब्रह्मैव शीलयन्ननुसंदधत इति॥ समशीला॥ शीलसमाधावितिधातु॥ जाग्रादिति॥ तुर्यैपूर्वोक्तप्रांतुर्या

॥ वसिष्ठउवाच ४॥ ॥ अहोमंधुगुरु
अहंकारकलात्यागेसमतायामुक्रमे॥ विचारारोहृत्तेचिन्ततुर्य्योवस्थोपतिष्ठते॥
अहंकारकलात्यागेसमतायामुद्गमे॥ विचारारोहृत्तेचित्ततुर्य्योवस्थोपतिष्ठते॥ ॥ वसिष्ठउवाच ४॥ ॥ अहोमंधुगुरु
ष्टा त्वंकथ्यमानंमयाद्भुतं॥ प्रबुद्धोपियथावोधप्रपैषि विबुधोयम॥ कस्मिंश्चित्कानना भोगेमहामौनव्यवस्थितं॥ दृष्ट्वाहु
तमिदं किं चिमुनिपप्रच्छलुब्धक ४॥ पथ्याद्रुपगतोवाणाभिन्नांगमृगमुत्तं॥ अनेनदीपवाणोनविद्धोमृगइहागत ४॥ घ्नप्रमा
तोमृगइति प्रत्युवाससतंमुनि ४॥ समशीलावयंसाधोमुग्नोवनवासिन ४॥ नास्माकमस्त्यहंकारोव्यवहारेषुप ४॥ हृम ४॥
सर्वाणीन्द्रियकर्म्माणि॥ करोतीहसरवेमन ४॥ अहंकारमयंतन्मेन्ननप्रगलितंविरा॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तारव्यादशावेद्मि
नकाश्चन॥ तुर्य्यएवावतिष्ठेहंतत्रदृश्यंनविद्यते॥ ॥ वसिष्ठउवाच ४॥ ॥ इतितस्यवच ४ श्रुत्वामुनिमुख्यस्याराघवा॥
लुब्धकोर्थमविज्ञायजगामाभिमतांदिशा॥ अतोवच्मिमहावाहो नास्तितुर्य्यतरादशानिर्विकल्पाहिचितुर्य्यतदेवी
स्तीहनेतरता॥ ॥ श्रीराम॥ ॥ श्रीकृष्ण॥
यस्मायांजाग्रतइति॥ तुर्य्यैतरातुर्यव्यतिरिक्तादशावस्तुनोनास्तिकल्पितत्वात॥ हियस्मात्तकारणात्तनिर्विकल्पाचिदेवतुर्य्या॥ ॥राम॥

ने॰ प्र
१२५
125

जाग्रदिति॥ हि यस्मात्कारणात् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं त्रयं चेतस एव रूपं अवस्थानीभूतो घोरशांतमूढं चेति॥ जाग्रदादिषु द्वि-
तं त्याज्यमत्रय आत्मनः स्वभावापरस्य ताहृशो स्थितं॥ एतदेव विवृणोति॥ घोरमिति॥ जाग्रत्स्वप्नं चित्तं घोरं भवेत्॥ सुखदुःखवाहुल्या-
त्स्वप्नमपि चित्तं शांतं तथाविधसंरंभाभावात्॥ सुषुप्तं भावस्थं अंह जाग्रत्स्वप्नेष्टत्वात्॥ त्रिभिः शांतादिरूपैः हीनं तु चित्तं मृतं भवेत् निर्वि-

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं त्रयं रूपं हि चेतसः॥ शांतं घोरं च मूढं च आत्मा चित्तमिह स्थितं॥ घोरं जाग्रन्नामं चित्तं शान्तं स्वप्न-
मपि स्थितं॥ मूढं सुषुप्तं भावस्थं त्रिभिर्हीनं मृतं भवेत्॥ यच्च चित्तं मृतं यच्च सत्वमेकं स्थितं समं॥ तदेव युयोगिनस्सर्वे प-
त्नात्सम्पादयन्ति हि॥ समस्तसंकल्पविलासमुक्ते तु यत्पदे तिष्ठ निरामयात्मा॥ यत्र स्थितास्साधुसदैव मुक्ताः प्रशांतभेदा
मुनयो महांतः॥ ॥ ॥ इति निर्वाणप्रकरणे मुनिव्याधोपाख्यानं नाम द्विचत्वारिंशस्सर्गः॥ ॥ श्रीरामकृष्ण।

हीनं तु चित्तं मृतं भवेत् निर्विकारत्वात् प्रयाति॥ याद्वावि चित्तं मृतमित्युक्तं॥ तच्च तदेव द्वितं सममेकसत्वगुणारूपस्थितं॥ राम
अतस्तदेव चित्तं सर्वे योगिनो यत्नात्संपादयंति॥ समस्तेति॥ यस्मिन्स्तु यत्पदे॥ ॥ इति निर्वाणप्रकरणे मुनिव्याधोपा- १२५
ख्यानं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः॥ ॥ राम॥ ॥ कृष्ण॥ ॥ कृष्ण॥ ॥

पूर्वं विश्रांतस्य वाच्यव्यवहारभावो नास्तीति दर्शितः। इदानीं सर्वस्य वास्य वास्यतामनु भिकासाररहितात्। तत्स्वरूपं विस्तरेणानिरूपयितुं श्लोकं निमित्तिदमा
ख्यानं आरभ्यते। सिद्धान्त इति॥ शान्तमग्रिममभिवं ब्रह्मैवास्ति अविद्यामायातत्कार्यं च नास्तीति सर्वप्रपंचापह्नवएवाध्यात्मशास्त्राणां सिद्धांतः॥ शांत
त इति॥ श्लोकद्वयवाक्यं शांतादिलक्षणो ब्रह्म इति॥ कलितामिथेचिदाकाशएवकेचिद्वादिनश्शून्यत्वं केचित्तु निलानमात्रतां केचित्तु नरीश्वररूपत्वं च निरी॥

वसिष्ठ उवाच॥ ॥सिद्धांतोध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्नव एव हि॥ नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमग्रिकम्॥ शान्त एव चिदाकाशे स्वच्छे
समसमस मात्मनि॥ समग्रशक्तिरविब्रह्मेति कलितामिथो निरीपकेचित्शून्यत्वं केचिद्विज्ञानमात्रतां केचिदीश्वररूपत्वं विवदन्ते परस्परं॥ स
र्वमेव परित्यज्य महामौनी भवानघ॥ निर्वाणवान्निर्मननः क्षीणचित्तः प्रशांतधीः॥ ॥श्रीराम॥ कृष्ण॥ ॥

यपरस्परं विवदंति सर्वमिति। त्वंमिति। त्वं च तत्सर्वमेव विवादं परित्यज्य निर्मननो निःसंकल्पविकल्पः क्षीणचित्तो निर्वाणमनश्चित्तः॥ प्रशांतधी
श्च सन् महामौनी वाह्यमननुसंदधन् निर्वाणवान् जीवन्मुक्तो भव॥ श्रीराम॥ ॥कृष्ण॥ ॥राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम

126

आत्मनीति। त्वं नित्यमनन्तसुखो भूत्वा आत्मन्येव प्रशान्तात्मा निर्वृत्तचित्तः मूकान्धबधिरोपमः चित्तस्यानन्तसुखत्वात्॥ निष्फलबाह्येन्द्रियव्यापारः
अतः पूर्णधीरास्व तिष्ठ। जाग्रतीति। जाग्रत्स्वेव सत्स्वेव बाह्येन्द्रियव्यापारे सुषुप्तस्थो निर्विकारचित्तः कर्मेति कुर्वन्त देवस्य पश्यति। अतः सर्वपरित्यागी
रागद्वेषादिकं सर्वं परित्यज्य वहिर्यथागतं यथाप्राप्तं कर्म कुरु॥ चित्तेति। यतश्चित्तमन्तो संतोष एव परे दुःखसुखे अतश्चिदेकात्मा चिदेकरसः सन् आ

आत्मन्येवं प्रशान्तात्मा मूकान्धबधिरोपमः। नित्यमनन्तसुखो भूत्वा तत्त्वमास्स्वात्त्वं प्रपूर्णधीः॥ जाग्रत्स्वेव सुषुप्तस्थः कुरु कर्माणि राघव॥ अन्तः सर्वपरित्यागी वहिः कुरु यथागतं। चित्तसन्तापरं दुःखं चित्तासन्तापरं सुखं॥ अतश्चित्ते चिदेकात्मा न पश्यमवेदनात्॥ दृष्ट्वा रम्यमरम्यं वा स्थेयं पाषाणवत्समं॥ एतावतात्मयत्नेन जिता भवति संसृतिः॥ संवेदनीयं न सुखं नासुखं नैव मध्यमं॥ एतावतात्मयत्नेन दुःखान्तो नन्त आप्यते॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीकृष्ण॥

वेदनात् आवाह्यानुसंधानाद्धेतोः चिच्चं रूपं नय॥ दृष्टेति। रम्यं अरम्यं वा दृष्ट्वा पाषाणवत्समं निर्विकारं स्थेयं। एतावतैवात्मयत्नेन
संसृतिर्जिता भवति। संवेदनीयमिति॥ सुखमनन्तदुःखमनन्तमध्यममनन्तमवरूपमेतदिति। चित्तपमर्पितं संवेदनीयं नानुसंधा
नीयं एतावतात्मयत्नेन अनन्तो दुःखान्तः आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिराप्यते॥ ॥राम॥ ॥कृष्ण॥ ॥

राम १२६

आपीनेति॥ आपीनं मंडलं शशांकवत् पूर्णेन्दुवत् तत् अन्तः श्रीमद्रसायनमयामृतमयः सुखं स्वरूपसुखमेति॥ विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तु
सारः तज्ज्ञः परं परमात्मानं अभ्युपेतः कर्म्माणि कुर्वन्नपि न नाम कृतं तेन कृतत्वाभिमानाभावात्॥ इत्यर्थः इति॥ स्वर्ग्गापवर्ग्गौ नृसुखयोः सका

आपीनमंडलशशांकवदंतरेव श्रीमद्रसायनमयं सुखमेति तज्ज्ञः॥ विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तुसारः कुर्वन्न नाम कृतं ते परमभ्युपेतः॥ श्री
रामउवाच॥ सप्तानी योगभूमीनामभ्यासः क्रियते कथं॥ कीदृशानि च चिह्नानि भूमिकाः सन्ति योगिनः॥ वसिष्ठउवाच॥ प्रवृत्तश्च नि
वृत्तश्च भवति द्विविधः पुमान्॥ स्वर्ग्गापवर्ग्गौ नृसुखयोः शृणु लक्षणमेतयोः॥ कियत्तन्नाम निर्वाणं वरं संसृतिरेव मे॥ इति निर्णीय कर्त्ता
यः स प्रवृत्त उदाहृतः॥ ॥

सधर्म्मानुष्ठानेन स्वर्ग्गो नृसुखः प्रवृत्तः निष्कामधर्म्मानुष्ठानेनापवर्ग्गो नृसुखो निवृत्तः॥ कियदिति॥ तं निर्वाणं नाम कियत् अल्पमेव भोक्तव्यवस्तु
तरस्याभावात्॥ संसृतिरेव मे वरं प्रार्थनीयं वस्तुनो भोक्तव्यानां विषयसुखानामानंत्यात्॥ इति निर्णीय यः प्रवृत्तिहेतुभूतानि कर्म्माणि कर्त्ता स
प्रवृत्त उदाहृतः॥ ॥

127

वलेति॥ वलार्णवच्छिद्रकूर्म्मग्रीवाप्रवेशवत्। वलयोरर्णवयोर्दुर्गमस्य स्वर्गमस्य छिद्रे मध्यवर्त्तिनि विवरे कूर्मस्य ग्रीवया यामाधनश्च तयाप्रवेशे सति यथा
पुरतो निर्गमनेपथ्यान्निवर्त्तते तथैव छिद्रावस्थाने वानवच्छाऽपि दिश्यान्तिः॥ तथा शाक्तेन भवसागरं परित्यज्य भवान्तरं प्रविविक्तो जीवस्य न क्वापि वि
श्रान्तिः॥ तथा हि॥ शाक्तेन जन्मनि जरामरणादि दुःखपरंपराभाविनी बाल्यादि दुःखमतीतः मध्यवर्त्तिनि यातना देहगर्भवासेवमहदुःखमिति॥ ३

वलार्णवस्वर्गच्छिद्रकूर्म्मग्रीवाप्रवेशवत्॥ अनेकजन्मनामंते विवेकी जायते पुमान्॥ असारावत्तसंसारव्यवस्थालमभैतया॥ किं कर्म्मभि
र्म्र्दुषितैर्हि नंतैरेव नीयते॥ क्रियातिशयनिर्म्मुक्तं किं स्याद्विश्रमणं परं॥ इति निश्चयवान्पोन्तः स निर्वृत्त इति स्मृतः॥ ४॥ ॥ ॥

त्यं दुःखमयानां अनेकेषां जन्मनां अन्ते पुमान् कृतश्चित्पुण्यपरिपाकात् विवेकी जायते॥ असारेति। संसारव्यवस्था असारा निःस्सारावत्तमभए
तया संसारव्यवस्थया अलं पर्दुषितैर्गतसारैः कर्म्मभिरपि किं किं फलं किमिति तैरेव पर्दुषितैः कर्म्मभिर्हि नमखिलं नीयते। क्रियातिशयेति।
क्रियातिशयनिर्मुक्तं कर्म्मफलं तारतम्यरहितं। परस्तु त्कृष्टं विश्रमणं किं स्यात्। इत्येवमंतर्निश्चयात् यो मुमुक्षुः स निर्वृत्त इति स्मृतः ४॥ ॥ राम १२७

कथमिति ॥ श्लोकषट्कं वाक्यं । विरागो वैराग्ये अनुवासरं प्रतिदिनं वासनासु विरागमुपयातीति ॥ उदाररूपा
सु श्रवणाह्लादासु क्रमते ॥ कर्तुमुत्सहते ॥ हृन्निसर्गतापनेषु क्रमदुत्यात्मनेयशं ग्राम्याश्चितिग्राम्यासु ग्रा
मेभवासु जनानां चेष्टासु कृष्यादिषु विचिकित्सति संशेते नो घुल्कोऽडूस्यर्थः ॥ परेषां मर्माणि नोदा
हरति नोद्घाटयाति । न कंचिन्मर्माणि स्पृशेदिति निषेधात् ॥ अनन्योद्वेगकारीणि अन्येषाम
भयंकराणि मृदुकर्म्माणि अहिंसाणि कर्म्माणि स्नेहप्रणयगर्भाणि ॥ स्नेहः प्रेमा प्रणयो विश्रंभस्त

कथं विरागवाञ्जत्वा संसाराद्वितराम्यहं ॥ एवं विरागपरो यदा भवति सन्मतिः ॥ विरागमुपयात्यंत
श्लोसनास्वनुवासरं । क्रियासुदाररूपासु क्रमते मोदतेन्वहं ॥ ग्राम्यासु जडचेष्टासु संततं विचि
कित्सति ॥ नोदाहरति मर्म्माणि पुण्यकर्माणि सेवते । अनन्योद्वेगकारीणि मृदुकर्म्माणि सेव
ते ॥ पापाद्बिभेति सततं न च भोगमपेक्षते ॥ स्नेहप्रणयगर्भाणि पेशलान्युचितानि च ॥ देशका
लोपपन्नानि वचनान्यभिभाषते ॥ तदासौ प्रथमामेकां प्राप्तो भवति भूमिकां ॥ मनसा कर्म्म
णा वाचा सज्जनानुपसेवते ॥ यतः कुतः कुतश्चित्स्थानीय यज्ज्ञान शास्त्राण्यवेक्षते ॥ एवं विचारवा
न्यः स्यात्संसारोत्तरणं प्रति ॥ स भूमिकावानित्युक्तः शेषस्त्वार्य इति स्मृतः ॥ श्रीराम ॥ कृष्ण ॥

दुर्माणि मनसा वाचा च सज्जनान् तानि न उपसेवते सुषते । दुःप्रमाचारतसन्मतिः प्रथमा शुभेच्छारूपामेकां प्रा
प्तो भवतीत्यन्वयः ॥ एवमिति ॥ संसारोत्तरणं प्रति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण यो विचारवान्स्यात्स एव भूमिका

१२८ विचारेति॥श्लोकपंचकं वाक्यं॥श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाद्ध्यानकर्मणः॥श्रुत्याद्यः कर्म्माणि कर्त्तव्या
निअनुसंधेया निचयेषां तान्॥मुख्यया प्रशस्तया व्याख्याय अध्यात्मशास्त्राणां व्याख्यानेन व्याख्यातृ
रूपं इतान् आश्रयति। ध्यानकर्म्मणामिति। पाठेनिर्धारणेषष्ठी॥श्रुत्यादित्तत्सराणां मध्येयेश्रेष्ठाः पं
128 डितास्तान् आश्रयतीत्यर्थः॥परार्थप्रविभागज्ञः नित्यानित्यवस्तुविभागज्ञः अधिगतविश्वव्यः श्रुताध्या
त्मशास्त्रः गृहपतिः गृहमिव कार्याकार्य्यं विनिर्णयं तत्वं तो जानातीति॥इषद्बहिर्थतोस्फुरितामपि मदा
॥ विचारनाम्नीमितरामागतोयोगभूमिकां॥श्रुतिस्मृतिसदाचारधारस्याध्यानकर्म्मणां।[redacted]
॥ मुख्यायाव्याख्ययाख्यातान्श्रयतिश्रेष्ठपंडितान्॥परार्थप्रविभागज्ञःकार्य्याकार्यविनिर्ण
॥ यं॥जानात्यधिगतश्रव्यो गृहं गृहपतिर्यथा॥मदाभिमानमात्सर्य्यदंतमोहातिशायितां॥वहिरप्या
॥ स्थितामीषत्त्यजत्यहिरिवत्वचं॥इत्थंभूतमतिश्शास्त्रगुरुसज्जनसेवया॥सरहस्यमशेषेणयथावदधि
भिमानामात्सर्य्यदंतमोहातिशायितामदादीनामतिशायसंपत्तिअहिस्त्वचमिवत्यजति॥इत्थंभूतंमवि
मतिः पूर्वोक्तिसद्वासनावासितमतिःस्याद्द्वितीयभूमिकांप्रप्तोऽन्तसज्जनसेवया धनेनशास्त्रेरह राम
स्यं तत्वं यथावत्सम्यगधिगच्छति॥ ॥श्रीराम॥ ॥कृष्ण॥ ॥ १२८

असंसंगेति॥ श्लोकपंचकंवाक्यं॥ असंसंगाभिधात्रितीयातनुमानसेतियामग्रेवोक्ता सैवमानसस्यतत्तताद्विषयेणसंगाभावादसंसंगाभिधासंपन्नेतिनस
र्वोत्तरविरोधः॥ शास्त्राणांअध्यात्मविषयाणांवाक्यार्थेआत्माद्वैतलक्षणेयथावन्निश्चलांमतिमाधायतापमाश्रमेषुविश्रांतैरध्यात्मनिष्ठैः स
हअध्यात्मकथनक्रमैः संसारनिर्हकैर्वैराग्यकथनैःशिलायामेवशय्यायांयत्रैववासेनवासीनः सन्नाततमायुर्जरयति स्वत्यानदृशायांव

असंसंगाभिधामन्यांत्रितीयांयोगभूमिकां॥ ततश्चतत्यसौकांतः पुष्पशय्यामिवामलां॥ यथावच्छास्त्रवाक्यार्थेमतिमाधायनिश्चलां॥ ताप
माश्रमविश्रांतैरध्यात्मकथनक्रमैः॥ संसारनिर्हकैस्सद्रतवैराग्यकथनक्रमैः॥ शिलाशय्यासनासीनोजरयत्यायुराततं॥ वनावनिविहु
हारेणचित्तोपरमशोभिना॥ असंगसुखसौख्येनकालंनयतिनीतिमान्॥ अभ्यासात्साधुशास्त्राणांकरणात्पुण्यकर्मणां॥ जंतोर्यथावद्देव
यंवस्तुदृष्टिः प्रसीदति॥ ॥ ॥

नावनिविहारेणसमाधौपुनश्चित्तोपशमशोभिना असंगसुखसौख्येनशास्त्रादिसंगसुखाद्धन्यतरायत्सौख्यंतेन॥ अविद्यमानसंगसुखंयेषांते
षांआत्मारामाणांयत्सौख्यंतेनेतिचस्वरूपसुखमुत्थते॥ तेनचकालंजीवितकालंनयति॥ इयंवस्तुदृष्टिः असंसंगाभिधायाभूमिकायायाज्ञानके
ज्ञातेयमित्यर्थः॥ ॥ ॥

129

तस्यैवांतरस्वरूपनिरूपणायाह ॥ तृतीयायामिति ॥ तृतीयां भूमिकां प्राप्य तु यो ज्ञानां सामान्यं श्रेष्ठमेव च द्विःप्रकारसंसंगमत्तु भवति ॥ नेति ॥ मे इष्य अहं कर्त्ता नि
ष्क्रियत्वात् ॥ भोक्ता च न नियत्यनत्वात् ॥ बाधकश्च न निर्व्यापारत्वात् ॥ इत्येवमर्थेषु यत्संजातं रूपं राहित्यं तत्सामान्यासंगनामकं एतदेव स्पष्टयति
॥ शाणिति ॥ श्लोकं च यंवाकं ॥ सुखं वा दुःखं वा सर्वं निरीश्वरं वा दैवात् प्राक्कर्मेन निर्मितं से ईश्वरं वा हेतु ईश्वराधीनमेव ॥ अत्रास्मिन्न रूढ्ये पि मम कैवक

तृतीयां भूमिकां प्राप्य तु यो तु भवति स्वयं ॥ द्विःप्रकारमसंसंगं तस्य भेदमिमं शृणु ॥ द्विविधोयमसंसंगः सामान्यश्रेष्ठ एव च ॥ नाहं भोक्ता न क
र्त्ता च न बाध्यो न च बाधकः ॥ इत्यसंजनमर्थेषु सामान्यासंगनामकं ॥ प्राक्कर्म्मनिर्म्मितं सर्व्वमीश्वराधीनमेव वा ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं
कैवात्र मम कर्तृता ॥ भोगा भोगा महारोगाः संपदः परमापदः ॥ वियोगायैव संयोगा आधयो व्याधयो धियः ॥ कालः कवलनोद्युक्तः सर्व्व
भावान्विनाशयन् ॥ तिष्ठतीति विचारोयं सामान्योसावसंगमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र्त्तेतानकार्विदित्यर्थः ॥ भोगा भोगाः विषयविस्ताराः महारोगाः पर्यंतपरितापित्वात् ॥ संपदः सम्यक्क्षयः परमापदः अर्ज्जनरक्षणादिनिमित्तदु
ःखहेतुत्वात् आधयश्चिंताधियो व्याधयः बुद्धिक्लेशहेतुत्वात् ॥ कालश्च कवलनोद्युक्तः सहारोद्यतः सन् सर्व्वभावान्विनाशयन् तिष्ठतीति
योविचारः असौ सामान्यसंगमः ॥ ॥

राम
१२९

ष्टसमसंग्रामाह ॥ अनेनेतिश्लोकचतुष्टयंवाक्यं ॥ अनेनपूर्वोक्तक्रमयोगेन अभ्यासयोगेनमहात्मनांसंयोगेनअसतांदुर्जनानांवि
योगेनवर्जनेन आत्मसंविदां आत्मविचाराणांप्रयोगेणचपौरुषेण प्रयत्नेनयःसंतताभ्यासःसमाध्यभ्यासःतेयोगतःकरामलकवद्हस्त

अनास्थासैवभवानांयद्भावनमांतरं ॥ वाक्यार्थलब्धमनसःसामान्योसावसंग्रामः ॥ अनेनक्रयोगेनसंयो
गेनमहात्मनांवियोगेनासतामंतष्प्रयोगेणात्मसंविद्या ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनसंतताभ्यासयोगतः ॥ करामलकवद्हस्तव्यागतेस्फुटतांहृदं ॥ नाहंकर्त्तेश्वरःकर्त्ताकर्मवाप्राक्तनंमम ॥ कृत्वादूरतरेनूनमितिशब्दार्थभा
वना ॥ संसारांबुनिधेःपारेपरमकारणे ॥ यन्मौनमासनेशांततच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ॥ ॥ ॥

निस्फुटतामागतेसतिनाहंकर्त्ताईश्वरः ॥ प्राक्तनंवाकर्मेवकर्त्तेतिशब्दार्थभावनाशब्दार्थानुसंधानंदूरतरेत्तौरणेसर्व्वकारणेसारेअवाधि
तेसंसारांबुनिधेःपारेप्रपंचातीतेपरब्रह्मणिमौनंशांतेचयद्वासनंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नि॰प्र॰ १३० तद्देवविशिनष्टि ॥ यदिति श्लोकद्वयं वाक्यं ॥ यद्भासनरूपमाश्रितमंतरादिभिः देशविशेषैर्भावाभावरूपैः जडाजडरूपैर्व्यस्तभिर्न परिच्छिद्य
ते ॥ अभासनं अविद्यमानं स्वव्यतिरिक्तं भासनं प्रकाशकं यस्य ॥ अभावनं अविद्यमानं स्वव्यतिरिक्तं कारणं यस्य तादृशं सर्वप्रकाशकं सर्व
कारणं च अनाद्यंतमजं शांतं च तन्नादृशं भासनरूपमाश्रितं श्रेष्ठा संग उच्यते ॥ अस्यास्तृतीयभूमिकाया हेतुमाह ॥ संतोषेति श्लोक

130

यन्नान्नन्नैव ह्निनीचोनोर्ध्वं नासास्तुतां वरे ॥ न पदार्थे नापदार्थे न न जडे न च चेतने ॥ आश्रितं भासनं शान्तम भासनमभा
वनं ॥ अनाद्यन्तमजं कान्तं तच्छ्रेष्ठा संग उच्यते ॥ संतोषामोदमधुरः सत्कार्य्यामलपल्लवः ॥ चित्तनालाग्रसंलीनो विघ्न
कंटकसंकटः ॥ विवेकपद्मारूढोन्न विविकार्क्कविकासितः ॥ फलं फलत्यासंसंगात्तृतीया भूमिकामिमं ॥ ॥

द्वयं वाक्यं ॥ संतोषामोदमधुरः अलंबुद्धिः तज्जन्येनामोदनेन हृर्षेणा मधुरो मकरंदवान् ॥ सत्कार्याण्येवामलानि पल्लवानि पत्रा राम
णि यस्य सः ॥ चित्तमेव नालः तस्याग्रे संलीनविघ्नैरेव कंटकैः संकटः संकीर्णः अंतर्हृदये रूढो विवेकरूपेणार्केण विकासितः सन्न १३०
विवेकनोपद्मो असंसंगात्तृतीयामिमां भूमिकामेव फलं फलति ॥ ॥

इदानीं प्रथमभूमिकाया हेतुमाह ॥ समवायादिति ॥ विशुद्धानां निष्कल्मषाणां सज्जनानां समवायात् शपुण्यकर्मणां संचयाच्च काकं
तालीयोगेन दैवतो गत्वा प्रथमा भूमिकोदेति ॥ भूमिरिति सा प्रथमा भूमिः स्मृता कुरिके वप्रोदितमात्रापि विवेकरूपेणांबुसेकेन प्रयत्न
तः पाल्या रक्ष्या त्याज्ये नेति ॥ एषा भूमिका येनांशेनोल्लसमिति तमेवांशं विचारेणायत्नादनुदिनं कृषीवलोंकुरमिवोदयं नयेत् ॥ एषेति ॥ एषा भूमि

॥ समवायाद्विशुद्धानां संचयात्पुण्यकर्मणां ॥ काकतालीययोगेन प्रथमोदेति भूमिका ॥ भूमिः प्रोदितमात्रांतरस्मृता कुरिकेवसा
॥ विवेकेनांबुसेकेन रक्ष्या यत्नात्प्रयत्नतः ॥ येनांशेनोल्लसत्येषा विचारेणोदयं नयेत् ॥ तमेवानुदिनं यत्नात्कृषीवल इवांकुरं ॥ एषा
॥ द्विपरिमृष्टान्तरन्यासवैकभूद्वितीयां भूमिकां यत्नात्तृतीयां प्राप्नुयात्ततः श्रेष्ठासंसंगतां ह्येषात्तृतीया भूमिका ह्यभव
ति प्रोक्षिताशेषसंकल्पकलनः पुमान् ॥ ॥

कात्र्यतः परिमृष्टा विचारेणोदयं नीता सती अन्यासां भूमिकानां प्रसवैकभूः तस्या एव भूमिकाया हेतोर्द्वितीयां च भूमिकां प्राप्नुयात् ।
श्रेष्ठेति ॥ येषा श्रेष्ठासंसंगतात्तृतीया भूमिकास्ति अत्रत्रस्यां भूमिकायां वर्तमानः पुमान् प्रोक्षिताशेषसंकल्पकलनो भवति ॥ ॥

निर्वान
१३१

मूढस्येति मूढस्य अज्ञस्य प्रवृत्तस्य कार्यकर्मनिष्ठस्य एकामिति द्वितीयां तृतीयामितरां च वा एकां भूमिकां मातृढस्य अथानंतरं ष्टतस्य कीदृशी गतिः। प्रथमप्रश्नस्योत्तरं श्लोकत्रयेणाह। मूढस्येति आरूढदोषस्य प्रवृत्तहेतुरागादिदोषस्य मूढस्य यन्मां तरश्च।

श्रीरामउवाच॥ ॥मूढस्यावमकुलोत्थस्य प्रवृत्तस्याधमस्य वा। अप्राप्तयोगसंगस्य कथमुत्तरणं भवेत्॥ एकामथ द्वितीयां तृतीयां चेतरां च वा। आरूढस्य हतस्याथ कीदृशी भगवन् गतिः॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ ॥मूढस्यारूढदोषस्य तावत्संसृतिराततः। यावज्जन्मातशतैर्नोदिता प्रथमा च भूः। अथवा साधुसंगत्या काकतालीययोगतः॥ संसारस्य परामर्शाद्वैराग्यं समुदेति हि। वैराग्ये ऽभ्युदिते जंतोः स्वरूपभूमिकोदयः॥ ततो नश्यति संसार इति शास्त्रार्थसंग्रहः॥ ॥ ॥

तैरपि॥ यावत्प्रथमा भूमिका नोदिता तावत्संसृतिरेवाततो भवति। अथवा काकतालीययोगात् साधुसंगत्या संसारस्य परामर्शाद्दोषदर्शनाद्वैराग्योदये भूमिकोदयात् संसारो नश्यतीति शास्त्रार्थसंग्रहः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम १३१

द्वितीयस्य प्रश्नोत्तरं श्लोकपंचकेनाह॥ योगेति योगभूमिकया प्राप्य मादिष्वन्यतमया क्रांतजीवस्य मृतस्य शरीरिणो जीवस्य भूमि
कांशानुसारेण भूमिकाप्रकर्षानुसारेणैव पूर्वदुष्कृतं न्हीयते। ततः [illegible] कृतमहिम्ना सुरविमानादिषु स्वर्गप्रदेशेषु रमणीसखो र
मते॥ ततः पुराकृते सुकृतसंभारे दुःकृते च भोगार्हरूपया हृन्यहेतो भूमिकांसाच्च परिक्षीणे सति भुवि शुचीनां गुरावतां श्रीमतं

योगभूमिकयोत्क्रांतजीवितस्य शरीरिणां भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुःकृतं। ततस्सुरविमानेषु लो
कपालपुरेषु चामेरुपर्वतकुंजेषु रमणीसखः॥ ततस्सुकृतसंभारे दुःकृते च पुराकृते। भोगक्षयात्परिक्षीणे जा
यंते योगिनो भुवि। शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणावतां सतां। अनिन्द्यायोगमेवैते सेवंते योगवासिताः॥ तत्र प्राग्भावना
भ्यस्तं योगभूमिक्रमं बुधाः। दृष्ट्वोपरिपतंत्युच्चैस्ततरं भूमिकाक्रमं॥ ॥श्री राम॥ ॥कृष्ण॥

सतां गुप्ते सुरक्षिते गेहे योगिनो जायंते जनिर्वाचेते पापवासितचात्तु योगमेव सेवंते तत्र च प्राग्भावनाभ्यस्तं योगभूमिकाक्रमं दृ
ष्ट्वा उत्तरं भूमिकाक्रमं परिपतंति। अभ्यस्यंति॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीकृष्ण॥

132
१३२

भूमिकेति एतत्पूर्वोक्तं भूमिकात्रितयं जाग्रदिति स्मर्तव्यं कुतः॥ अत्र अस्याः भूमिकायां जाग्रतीव विश्वस्य शंभेदबुध्यनुवर्तनात्।
उदेतीति॥ अत्र भूमिकात्रये येषामायुक्तानां पूर्वमार्यता केवलमुदेति। या मार्यतां दृष्ट्वा मूढबुद्धीनामपि मुमुक्षुतोदेति। आर्य

भूमिकात्रितयं चैतद्राम जाग्रदिति स्मृतं॥ जाग्रतीवात्र विश्वस्य शंभेदबुध्यनुवर्तनात्॥ उदेति योगयुक्तानामत्र केवलमा
र्यता। यां दृष्ट्वा मूढबुद्धीनामप्युदेति मुमुक्षुता॥ कर्तव्यमाचरन्काम मकर्तव्यमनाचरन्॥ तिष्ठति प्रकृताचारो यः स आ
र्य इति स्मृतः॥ यथाचारं यथाविन्नं यथाशास्त्रं यथास्थितं॥ व्यवहारमुपादत्ते यः स आर्य इति स्मृतः॥ प्रथमायां सेन्द्रितं भूमौ
विकसितं ततः॥ द्वितीयायां तृतीयायां फलत्यार्यत्वमुत्तमं॥ आर्यतायां मृतो योगी शुभसंकल्पसंभवान्॥ भोगान्भुक्त्वा
चिरं कालं योगवान्जायते पुनः॥ ॥ श्री राम॥ ॥ कृष्ण॥

लक्षणं श्लोकद्वयेनाह। कर्तव्यमिति प्रकृताचारः प्रकृतमावश्यकं देहं। चारतो यः स्वच्छमाचरं यथास्थितिमिर्यादा॥ तदनंतिक्रम
॥ प्रथमायामिति। आर्यं प्रथमायां भूमावंकुरितं भवति ततो द्वितीयायां विकसितं स्यात् तृतीयायां फलतीति॥ ॥श्रीराम॥ राम
१३२

पूर्णचंद्रो

भूमिकेति फलोकदुपंचाकं पूर्वोक्तभूमिकात्रितयाभ्यासात् अज्ञाने त्वयमागते सम्यग्ज्ञानोदये चिते ते चित्ते पूर्णचंद्रे
भूमिकेति फलो कटु पंचाकं पूर्वोक्त भूमि कात्रितयाभ्यासात् अज्ञाने त्वयमागते सम्यग्ज्ञानोदये चित्ते पूर्णचंद्रो
दयोपमे सती अनाद्यं तेवस्तुनि पुरुके चेतसः। चतुर्थी भूमिकां गता योगिनः सर्वे जगन्निर्विभागं समं पश्यंति॥
अद्वैत इति। इतः प्रागपि भूमिकेति। चतुर्थी भूमिकास्वरूपमुक्त्वा तस्या तस्यां भूमिकायां चित्तं शरद्भ्रांशवि ला
यं प्रविलीयते। शरदभ्रांशविलायं प्रविलीयते। शरदभ्रांशावशं प्रविलीयत इत्यर्थः। सन्नेति। पंचमी भू

भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञाने क्षयमागते। सम्यग्ज्ञानोदये चित्ते। पूर्णचंद्रोदयोपमे॥ निर्विभा
गमनाद्यंते योगिनो युक्तचेतसः। समं सर्वं प्रपश्यंति चतुर्थी भूमिकां गताः॥ अद्वैते स्थैर्यमा
याते द्वैते च प्रशममागते। पश्यंति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थी भूमिकामिति॥ भूमिकात्रितयाज्ञत्व
तुर्थीस्वप्नवद्यतो चित्तं तु शारदभ्रांशविलायं प्रविलीयते। सत्तावशेषएवास्ते पंचमी भूमि
कां गतः। जगाद्धि कल्पनाहेतिचित्तस्यात्र विलापनात्। पंचमी भूमिकामेत्य सुषुप्तप
दनामिकां शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रकः॥ ॥ श्रीराम॥ कृष्ण॥ ॥ ॥

मिकामितो योगी सत्तावशेष एवास्ते तस्मात्कारणात्तन्न भूमिकायां चित्तस्य विलापनात्। जगद्धि कल्पो...
नो इति। पंचमी मिति। सुषुप्तपदनामिकां पंचपंचमी भूमिकामासाद्यासौ नाशेष वि... ...
तिष्ठति॥ ॥ श्रीराम॥ ॥ कृष्ण॥ ॥

राम
२३१

गलितेति। पंचमीं भूमिकां गतो योगी गलितद्वैतनिर्भासो मुदितोऽन्तःप्रबोधवान्। सुषुप्त...
घन एवास्ते। अन्तेति। अत्र बहिर्वृत्तिपरः सन्नपि अन्तर्मुखतया निश्चयपरिश्रान्ततया निद्रालुरिव निस्से ल-
क्ष्यते। कुर्वन्निति। एतस्यां पंचम्यां भूमिकायां अभ्यासं कुर्वन् क्रमात् द्विवासनः ... षष्ठीमन्यां
१३३ 133 भूमिकां पततीति। भूमिकाया अस्याः स्वरूपमाह। यत्रेति श्लोकत्रयं व्याख्यां। यत्र यस्यां षष्ठभूमिकायां
वर्तमानो योगी असत् असत्स्वरूपो न भवति सद्रूपेण निर्वासनत्वात्। अहं न अहमिति अभिमा-
नाभावात्। अनहंकृतिश्च न देहेन्द्रियादि द्वैतेक्षणात्। किं तर्हि केवलं क्षीणमननत्वात् आनिर्विकल्पत्वा-

गलितद्वैतनिर्भासो मुदितोऽन्तःप्रबोधवान्। सुषुप्तघन एवास्ते पंचमीं भूमिकां गतः॥ अन्त-
र्मुखतया नित्यं बहिर्वृत्तिपरोऽपि सन्। परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते॥ कुर्वन्नभ्यास-
मेतस्यां भूमिकायां विवासनः॥ षष्ठीं तुर्याभिधामन्यां क्रमात्पतति भूमिकां॥ यत्र नासन्न
सद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः॥ केवलं क्षीणमननमास्तेऽद्वैतेऽतिनिर्गतः॥ निर्ग्रन्थिः शान्तसं-
देहो जीवन्मुक्तो विभावनः। अनिर्वाणोऽपि निर्वाणश्चित्रदीप इव स्थितः॥ श्रीराम॥ केवल-

द्वैते ऐक्य निर्गतो भेदाभावान्निर्गतो व्यपदेशं आस्ते। किं च निर्ग्रन्थिः अहंकारस्य ग्रंथिरूपस्य विच्छिन्न-
त्वात् शान्तसंदेहो विभावनो विगतवासनः अथ जीवन्मुक्तो योगी अनिर्वाणोऽपि देहं धारयन्नपि। निर्वा-
णः निरहंकारत्वात् निर्वासनत्वात् च चित्रदीप इव आलेख्यगतप्रदीपवत् स्थितः॥ ॥ ॥

अन्तरितिकिंचप्रपंचदृश्यात्अन्तःशून्योनिर्वासनत्वात् वहिरपिव्रह्मैवेदंसर्वमित्यनुसंधानात्तथाचअम्बरेवर्त्तमानःशून्यकुंभइववाहि
इवभवतिकिंचव्रह्मदृश्यात्अन्तःपूर्णःसर्वदान्तर्भावनात् वहिश्चपूर्णोवहिरपिव्रह्मभावनात् तथाचार्णवेवर्त्तमानःपूर्णकुंभइवचभ

अन्तःशून्योवहिःशून्यःशून्यकुंभइवाम्बरेअन्तःपूर्णोवहिःपूर्णःपूर्णकुंभइवार्णवे किंचिद्वैषसम्पन्न
स्त्वथवैषनकिंचन षष्ठ्यांभूम्यामसौस्थित्वासप्तमीभूमिमाप्नुयात् ॥ श्रीरामा ॥ कृष्ण ॥ ॥ कृष्ण ॥

किंचिदिति एषषष्ठीभूमिगतोयोगीकिंचिद्वैवस्तुसंपन्नोजातःसद्रूपत्वात् अथवाएषनकिंचनसंपन्नःअव्यपदेश्यत्वात् इत्थंषष्ठ्यांभूमौस्थि
त्वाअसौयोगीसप्तमीभूमिकामाप्नुयात् ॥ श्रीरामा ॥ ॥ श्रीकृष्ण ॥ ॥ कृष्ण ॥ ॥ कृष्ण ॥ ॥ कृष्ण ॥ ॥ कृष्ण ॥ ॥ कृष्ण

त्र·
१४

134

विदेहेतिश्लोकचतुष्टयंवाक्यंसप्तमीयोगभूमिकातुविदेहमुक्ततोक्ताशांतावचसावाग्म्याचयासाभवभूमिषुसीमाअवधिःइतःपरंभूमिकां
तरस्याभावात्।साचनिरुपाधिकत्वान्नित्यव्यपदेश्यापितन्नत्मतन्मतभेदेनतेमैत्र्यादिभिःशिवादिशब्दैःकथंचित्कल्पितोपाधिनाव्यपदि

विदेहमुक्ततानूक्तासप्तमीयोगभूमिका अगम्यावचसाशीतामासीमाभवभूमिषु॥केचित्ताशिवइत्युक्ताकेचिद्ब्र
ह्मेत्युदाहृता केचिद्विद्विक्षरितिप्रोक्ताकेचिच्छून्यमितिस्मृता अर्थइत्युदिताकेचित्केचित्कालइतिस्मृता केचि
त्प्रकृतिपुंभावविभागइतिभाविता॥अन्यैरप्यन्यथानानाभेदैरात्मविकल्पितैः।नित्यमप्यपदेश्यापिकथंचिद्व्यप
दिश्यते॥सप्तैताभूमिकाःप्रोक्तामयातवरघूद्वह॥आसामभ्यासयोगेननदुःखमनुभूयते॥॥श्रीराम ॥

श्यते अत्रवचस्सप्तातीयोगभूमिकानांनामानिलक्षणानिचपूर्वमुक्तत्वान्नोक्तानितत्तद्भूमिकावर्तांचिह्नान्येवतुपूर्वमनुक्तत्वादि
नएतानिप्रपंचितानिचायंच्चात्रनोक्तंनामादिकंतदुत्पत्तिप्रकरणेलवणाख्यानेद्रष्टव्यं॥ राम॥ कृष्ण॥ कृष्ण॥ ह

वासिष्ठः ॥ अस्तीति ॥ कुट्टिणी नाम इच्छा तस्याः स्वमदो वासनाव्यूहः महादृष्टान्तौघमर्मा षमर्मा विलासादि राम मत्र रत्नानं तरं च वासिष्ठ एव स्य
करिष्यति । महादृष्टान्ताभ्यामेवं शृंखिनी त्वां स्ववती करणीति । संपत्स्म मरभू । मिथुसंसारसारसंपद एव समरभूपयः संसारसंपदो राम तस्या हि
समरस्म मयइति वक्ष्यमाणतान् रामेति श्लोकद्वयं वाक्यं । करिणी नाम इच्छा सा वृइच्छा इदं मे अस्मिन् सेवे रूपिणी शरीर एव कानने मत्तासती विवि

स्त्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अस्त्यनन्तमदोमत्तामूढमेघरचारिणी ॥ करिणी विग्रहमय्या महादृष्टान्तशृंखिती सावेन्द्रिहन्यते नून म
नन्तानर्थकारिणी । तदेतामुमग्रां सुभूमिकासु नरोजयी । करिणीमदमत्तासा पावन्तो विजितो नसा । कोनाम सुभटस्तावत्संप
त्समरभूमिषु ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कासौ ब्रह्मन्महाकरिणी का श्वतारणाभूमयः । कथं निहन्यते चैषा कश्चैषा रमते चिरं ॥ ॥
वसिष्ठउवाच ॥ ॥ रामेच्छा नाम करिणी सेदं मे स्थितिरूपिणी । शरीरकानने नेमत्ता विविधोल्लासकारिणी । मतेन्द्रियोग्रकलभा
रसनाकलभाषिणी । मनोगहनसंलीना कर्मदन्तद्वयान्विता ॥ ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥ क्रमा ॥

धोल्लासकरणशीला । मत्तानींद्रियाण्येवोग्राः कलभा यस्याः सा तादृशी रसना कलभाषिणी रसनैव रसनात तदीया तया कलभाषिणी
शीला । मनाएव महानंदुष्प्रवेशस्थानं तत्र संलीना कर्मदन्तद्वयान्विता पुण्यापुण्यलक्षणदृष्टान्तद्वयवती ॥ ॥ रामा कृष्णा ॥ ॥ ॥ ॥

155

मदशन्ति। अस्याश्चेच्छाकारिण्याः सर्वतः प्रसरद्वपुर्वासनाव्यूह एव मदः यथा चेच्छाभागीकृपणा गाने तजीवसंचया निहन्ति संसारोति।
नरः पुमानजयपराजयौ भू यो यत्रानुभवति ताः संसारवृक्षय एव तस्याः समरभूमयः। वासनेति। आशयकोशागः आशयोन्तः करण
स एव कोशः कोशागृहं तत्र तः तद्विषयो यो वासनाइहा मनाश्चित्तं संकल्पो भावनं स्पृहेत्यादिः शब्दसमुदायः सोस्य उच्छ्रकरिण्या नाम्ना
निवहः इत्यादीति नपुंसकलिंग पाठे वासनेत्यादिपदकदम्बकं च आशयकोशागोस्याः करिण्या नाम्ना निवह इति योजनीयं॥ धैर्येति।

मदोस्या वासनाव्यूहः सर्वतः प्रसरद्वपुः॥ इच्छाभागी निहत्येषा कृपणा गात्रजीवसंचया॥ संसारवृक्षयो राम तस्याः
समरभूमयः॥ भूयो यत्रानुभवति नरो जयपराजयौ। वासनेहा मनश्चित्तं संकल्पो भावनं स्पृहा। इत्यादिनिवहो नाम्ना मस्या
आशयकोशागः॥ धैर्येण शास्त्रवराख्येण प्रसृता मे बहेलया नागी सर्वात्मिका नामि स्थास सर्वात्मना जयेत्॥ श्रीरामः॥ कृष्णः।

सवहेलया इतरेषां सर्वेषां मध्ये एवं अवज्ञया प्रसृतां सर्वात्मिकां सर्वविषयव्याप्तिष्पूर्यैस्तादात्म्यापन्नां इच्छां नृपा नागी धैर्येना शास्त्र
वस्त्रेण सर्वात्मना सर्वप्रकारेण विजयेत्॥ धैर्येणेति वांकुशोमेछान्नपांनागीकरणीव शीकुर्यादित्यर्थः। धैर्यं धाम परब्रह्माणि विज्ञस्य स्थैर्यं॥ ॥राम॥

यावदिति। इदमच्छित्येवेसैतत्पाइवमिच्छाकारिणी यावदंतं विजृंभते॥ तावदेवे यसुग्राकुसंसारमहाविषविषूचि
काविजृंभते। कुत्सितः संसार एवमहती विषजन्याविषूचिका॥ एतावानेवेति। इदमस्थिति नियन्मनः संकल्पम
नस्त्वेनावानेव संसारस्सर्वस्यापि संसारस्य मनोमूलत्वात्॥ अस्य तु मननमनउपशामएवमोक्षः॥ इत्येवंज्ञानस्या
नुरूपदेशावा कृपरोपदेशापरं गुरुवाक्यो निरिछो निःसंकल्पे अनस्थ विमलाकृतौ। शिष्येआदर्शे दर्पणेमैलवि

यावदस्थिति इमित्येवमियमन्तर्विजृंभते॥ तावदुदुयावदुग्राकुसंसारमहाविषविषूचिका॥ एतावनेवसंसारइ
दमस्थितियन्मनः॥ अस्यतूपरामोमोक्षइत्येवंज्ञानसंग्रहः॥ प्रसादकारिणीस्वछा निरिछे विमलाकृतौ॥
तैलविंदुदुरिवादर्शे विश्राम्यत्सुमदेशवाक्॥ मनागप्युदितैवेछा छेत्तव्या ऽनर्थकारिणी॥ असंवेद
नशस्त्रेणविषस्येवांकुरावली॥ ॥ राम॥ ॥
" " "
दुरिवविश्राम्यतिसंक्रमति। तैलविंदुरपिप्रसादहेतुः स्वछस्वदर्पणे निरिछो विमलाकृतिश्चाम
नागिति॥ अनर्थकारिणीइयमिछामनागपिउदितैव। विषस्यविषवृक्षस्यअंकुरावलीवअसंवेदनशस्त्रेण
संवेदनैवाद्यानुसंधानंनदभावोसंवेदनं। तैनैवशस्त्रेणछेत्तव्या॥ ॥ श्रीराम॥ ॥ कृष्ण॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संसारोऽति
तः करस्थं
तानान्

१२६ दूर्वेति जीवः॥ इच्छया विच्छुरितः संदीनतो दृश्यार्थसिद्धिनिमित्तं देहं न विजहाति। भवांकुरदृछा च असंवेदनमात्रे
ण नोदेति॥ किं तदसंवेदनमित्यत्राह॥ अवेदनेति। चित्तस्य तूष्णीमवस्थितिरेवासंवेदनं तत्र अहं स एव वचन
त्याहाररूपयोगं मतं तेन वेच्छा निवार्यते॥ इदमिति॥ इदं मे स्विति विज्ञानमेकं कल्पनमाहुः। अर्थस्य वा ह्यस्य दृभावनं
136 इच्छाविच्छुरितो जीवो विजहाति न दीनतां॥ असंवेदनमात्रेण नोदेती छाभवांकु भवांकुरः॥ असंवेदनमा
ख्यं तु तूष्णीं चित्तव्यवस्थितिः॥ प्रत्याहारः स विज्ञेयस्तेनेच्छा विनिवार्य्यते॥ इदं मे स्विति विज्ञानमाहुः
कल्पनमुत्तमाः॥ अर्थस्याभावनं यत्तत्कल्पनात्याग उच्यते॥ स्मरणं विद्धि संकल्पं शिवमस्मरणं
विदुः॥ तत्र प्रागनुभूतं च भाव्यते नानुभावितं॥ अनुभूतोऽननुभूतो स्मृतिं विस्मृत्य काष्ठवत्॥ स
न्नमेवाशु विस्मृत्य मूढस्तिष्ठ महामते॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीकृष्ण॥ ॥कृष्ण॥ ॥ ॥ ॥
नरेव कल्पनात्याग उच्यते। स्मरणमिति॥ स्मरणमेव सर्वसंकल्पं विद्धि॥ स्मरणं च शिवं ज्ञं तं ब्रह्म विदुः।
तत्र च स्मरणे प्रागनुभूतं नानुभूतं च वस्तु भाव्यते॥ विषयी क्रियते॥ अनुभूतमिति॥ अनुभूतो नानु
भूतो अनुभूतविषयामननुभूतविषयां च स्मृतिं विस्मृत्य विहाय काष्ठवत् सन्नमेव तत्सर्वमेव विस्मृत्य राम
॥ ॥ ॥ अननुसंधाय महामतिरेव सतत्स्थ एवं तिष्ठ॥॥॥ राम॥॥ कृष्ण॥॥॥ १३

पंसारोति।
ऊर्द्ध्ववाहुरिति। ऊर्द्ध्ववाहुः सर्वेषां प्रबोधाय ऊर्द्ध्वहस्तः सन्सोऽहं परमार्थदर्शी विरौमि घोषयामि। अत्र न कश्चिदपि शृणोति। अहो :करके
हि मे इति शेषः। किं तद्विरौमीत्यत्राह। असंकल्प एव परः श्रेयः सोऽयं किमिति मतः सर्वैपि मुमुक्षुभिर्न भाव्यते किल तत्पिपरमं सा नाम्ने
मपि यत्र यस्मिन्स्वदेहमात्ममानरागं यत्र त्यजति रामिव तुच्छं भाति। तत्स्वरूपं हंतहलीस्थिते नैव किल प्रा।

ऊर्ध्ववाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे। तत्त्वाऽसंकल्पः परं श्रेयः स किमर्थं न भाव्यते। किल तत्स्थीस्थितेनैव तत्स्वदेशाप
तेऽरं परमं पदम्। सा यात्मामपि रामहरागायते॥ ग्राम्ये देहैकनिष्ठस्य पथापाथस्य घोहयेः। स्वं दोषितं गतसंकल्पस्तथा स्थं
हा सुखकर्मस्वु॥ वहुनात्र किमुक्तेन मं क्तेपादिरमुच्यते। संकल्पनं परो वंधस्तदभावो विमुक्तता॥ सर्वं हि जगदिस्थास्न॥
मनंतकवमयवं यापश्यस्तत्वार्थ विद्रूपं शान्तं आस्व यथासुखं॥ ॥श्रीरामा॥ ॥श्रीकृष्णा॥ ॥कृष्णा॥ ॥

ता। अहो मौलम्यं परमपदस्येति शेषः। ग्राम्येति। ग्राम्ये देहैकनिष्ठस्य पथापाथस्य कर्मसु रतं स्वं दोषं व हारविगतसंकल्प
सर्वमिति। सर्वमिदं जगत् शांतादिलक्षणां मत्वा घीसिद्रूपं परमार्थं विनिश्चयं पश्यन्। शांतो यथासुखमास्व॥ ॥रामा

राम
१३

संसारोति।
ः कर
नामन्न

अवेदनमिति। यो निर्विकारं चेतनम मासनमेव अवे... निर्विकल्पसमाधिं विदुः अतएव त्वं योगस्थः सिद्धसि योगी सर्वैव
गः तन्निष्ठः कर्माणि कुरु। निरसोधो मोचा कुरु। अथवा आत्मारामतया कार्येन्द्रियाणि मनः कुरु। अवेदनमिति। अवेदनमे

अवेदनं विदुर्योगं शान्तमासनमुत्तमं योगस्थः कुरु कर्माणि विकर्माण्यथवा कुरु॥ ८ ॥ अवेदनं विदुर्योगं चित्त
क्षयमक्षत्रिमं अतएव तन्मयो भूत्वा तथा तिष्ठ यथासि भो॥ १९॥ अहं ममेति संकल्पाद्दुःखतो विमुच्यसे॥ असंवि
॥॥ ॥ ॥ दृत्विमुच्यसे परीप्सितं तदा वरा॥ २१॥ ॥ श्रीराम॥ ॥ श्रीकृष्णा॥ ॥

वयोगं अक्षत्रिमं अप्रयाससिद्धं चित्तक्षयं वविदुः अतएवात्मतन्मयो भूत्वा यथासि यद्रूपोसि तथा तिष्ठ। अहमिति। त्वं अहंम
वसंविदृशा अभिमन्यमानो दुःखतो दुःखप्रयात॥ संसारान्न विमुच्यसे। इत्थमसंविदृक्त मुच्यसे। अत्र बंधमोक्षसाधनम
दीक्षितमन्नैमितं तदाचरेति निपुणैषा क्रिया॥ ॥ श्रीराम॥ कृष्णा॥ ॥ कृष्णा॥ ॥